

Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.264 (2021)

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Issue - 02, July - December, 2021

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Issue - 02, July - December, 2021.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

***A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research
Journal of Social Sciences & Humanities***

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

**S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.**

Editor

Dr. Rahul Bhagat

**Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912**

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR,
DIST. BHANDARA - 441912.**

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Waghmare, Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)

Dr. Jagan Karade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. N. T. Kamble, Professor, Department of Sociology, Swami Vevkanand College, Shirur Tajband. (M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Ex. Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.

Dr. S. P. Gaikwad, Principal, Dayanand College of Arts, Latur.

Dr. Archana Jagatkar, Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. K. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Ex. Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.

Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Dr. M. V. Kolhe, Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.

Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)

Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist. Nagpur

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajkumar Bhagat, Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.

Prof. Jayendra Pendse, Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.

Dr. Ajay Choudhary, Assistant Professor, Deptt. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), Railway Degree College, Secundrabad (AP)

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), Govt. P. G. College, Jind (Haryana)

Prof. Amol M. Khandve, (English) S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), R. T. M. Nagpur University. Nagpur.

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) Arts, Commerce College, Koradi.

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.

Dr. R. R. Sinha (Sociology) Ex. Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

Dr. Pradeep K. Meshram (Sociology), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Ashok T. Borkar (Sociology), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. S. S. Bahekar (Geography), Principal, S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Deva Bisen (Geography), M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia

Dr. Tarachand Gedam (History) Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.

Dr. Mubarak Qureshi (History), G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. D. D. Kapse (History), Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics), S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), Ashok Moharkar College, Adyal.

Prof. Bharti D. Katekhaye, (Home Economics), S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Prof. Atul Kadu (Political Science), Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.

Dr. Sharda Mahajan (Political Science), N. M. D. College, Gondia.

Dr. S. S. Meshram (Economics), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), M. B. Patel College, Sakoli.

Dr. Anuradha Patil (Social Work), Manavlok Social Work College, Ambejogai.

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), G. N. Aazad Social Work College, Pusad.

Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education) S. N. Mor College, Tumsar.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी ३० मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी ३० नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबंधीत संशोधन निबंध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रिकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई-मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव-५० व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा ३००० शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरुवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनांव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या-त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधांनाच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरुस्ती संबंधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनुसार लेखामध्ये दुरुस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अंतीम राहिल.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेसाठी लेख/शोधनिबंध फक्त ईमेलवरच पाठवावे.
Email:rjbhagat1968@yahoo.co.in

- CONTENTS -

Title of Paper	Author Name	Page
1. Problem of Resettlement and Rehabilitation	Premala Anil Kumar	...1
2. Trend of Population Growth in Assam and Its Diverse Impact	Anjan Jyoti Borah	...4
3. Jayanti- Re-emergence of Lost Voice	Ajay Choudhary	...8
4. Role of Government Funding in Research & Publications	Ganesh Ghatole	...12
5. Social Resistance in JP Dutta's Cinema: 'Ghulami'	Lavina Shekhawat	...16
6. Right to a Wholesome Environment Under Article 21.....	M. L. Dharmapurikar	...20
7. The Study of Government Policies and International....	Vinayak Sakharkar	...24
8. Social Media and Academic Libraries	Varsha Meshram	...29
9. Communal Problems: Communal Violence	Chandrashekar Malviya	...33
10. An Analytical Study of ICT in Open Education...	Pramila Bhujade	...36
11. A Review on Rural Development Schemes....	Divya Pal	...40
12. Dignity of Labour and Social Justice	Varsha Bhujbal	...44
13. Environment Awareness through the Education and ...	Ajaykumar Mohbansi	...47
14. Television and Social Change in Rural Marathwada....	S. K. Rathod	...50
15. Coming of Age: Depiction of Women in the lyrics of Hindi...	Shamali Gupta	...54
16. Global Warming and Environment Degradation	Surendra Pawar	...58
17. Mass Media in our Indian Society	S. I. Malagali	...61
18. Thematic Interpretation of T. S. Eliots.....	Manisha Khirao	...64
19. वर्तमान परिवेश का विद्यार्थियों की मनोवैज्ञानिक सुरक्षा पर होनेवाला प्रभाव	तिलक भांडारकर	...67
20. आधुनिक समाज और लिंगभाव	किष्णा पासवान	...70
21. आदिवासी समाज की ऐतिहासिक विरासत	प्रविण्यलता मारकण्डेय	...73
22. प्रेमचंद के उपन्यास और समस्याएं	इंदु कनौजिया	...75
23. भारत का संविधान और महिला उत्पीडन: एक विहंगम दृष्टिकोण	बबन मेश्राम	...77
24. भारतीय संविधान में समाविष्ट मूल्य	अनिलकुमार गुप्ता	...80
25. सामाजिक सुधार आंदोलन	योगराज शेर	...82
26. ग्रामिण आधार: सहकार	सुधीर दसरीया	...84
27. समसामयिक भारत में भ्रष्टाचार का सामाजिक एवं आर्थिक विकास पर प्रभाव	दिनेश परमार	...87
28. भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या	अरूणा बावनकर	...90
29. 'सरोगरी': एम समाजशास्त्रीय चिंतन	जयमाला लाडे	...92
30. धम्मचक्र प्रवर्तन आणि अस्पृश्यांचे जीवन	माया मसराम	...96
31. भटक्यांच्या- विमुक्तांच्या साहित्यातील वेगळेपण	आर. आर. दिपटे	...99
32. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचे महत्व आणि उपयुक्तता	रमेश घोनमोडे	...101
33. ज्येष्ठ नागरिक आणि वृद्धापकाळाचे व्यवस्थापन	अंजली जोशी-टेंभूर्णीकर	...104
34. लोकसंख्या वाढ: एक सामाजिक समस्या	राजेंद्र बारसागडे	...107
35. अन्न सुरक्षा योजना	निशा कळवे	...110
36. रेशीम उद्योगाचा इतिहास व आदिवासी लोकांचा टसर रेशीम उद्योग	राजेंद्र कापसे	...112
37. विदर्भातील आदिवासी चळवळी	रामु उईके	...115
38. महिलांवरील हिंसाचार, संरक्षण देणारे कायदे आणि जाणीवजागृती	विणा काकडे-चौखुंडे	...118
39. विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन	डी. एम. तिडके	...120
40. निरोगी आरोग्यासाठी व्यायामाचे महत्व	नरेश बोरकर	...123
41. महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीसाठी जलयुक्त शिवार अभियान	विजय दरवडे	...127
42. ग्रामीण विकास आणि परिवर्तनात दूरसंचार क्रांतीचा प्रभाव	राजु बुरीले	...130
43. भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती	ओमप्रकाश सहारे	...133
44. डॉ. आंबेडकर यांच्या निवडक भाषणातील परिवर्तनवादी विचार	लक्ष्मण वाघमारे	...136

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला १० वर्ष पूर्ण होत आहेत. दहाव्या वर्षातील जर्नल चा हा दुसरा नियमित अंक. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या लॉकडाऊनच्या काळातही आपण आपल्या जर्नल चे 'कोविड-१९ विशेषांक' जुलै, २०२० व 'भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने' या विषयावरचा सप्टेंबर, २०२१ चा विशेषांक, असे दोन विशेषांक आम्ही प्रकाशित केलेत. या दोन्ही विशेषांकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबद्दल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे आभार.

मित्रांनो, आपले 'सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल पिअर रिव्ह्यूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्ह्यूड असेल तरी प्राध्यापकांना अे. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफिकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यामुळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

आपल्या सर्वांसाठी अजुन एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले 'सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्यांकन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नल ला आता इम्प्याक्ट फॅक्टर सुध्दा प्राप्त झालेला आहे. www.sjifactor.com च्या मुल्यांकनानुसार आपल्या जर्नल ला २०१७ मध्ये ५.६४६, २०१८ मध्ये ५.९८२, २०१९ मध्ये ६.७६७, २०२० मध्ये ७.११५ व २०२१ या वर्षासाठी ७.२६४ Impact Factor प्राप्त झालेला आहे. या संदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक जून, २०२२ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व

श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा – ४४१९१२

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

Problem of Resettlement and Rehabilitation

A Revisit to Polavaram irrigation project in Andhra Pradesh

Dr. Premala Anil Kumar, Assistant Professor, Hislop College, Nagpur

Abstract: According to Rene Dubos "The past is not dead history; it is the living material out of which man makes the present and builds the future." Thus, change is a cumulative process in which earlier development influence the course of later development". By keeping it in this view, The paper primarily focus on the issue of Resettlement and Rehabilitation process among Project affected people or Displcees of Polavaram Project in Andhra Pradesh and this study has reviewed how effectively of R&R policies implemented and benefitted the Project Oustees.

Key Words: Resettlement, Rehabilitation.

Introduction: Construction of irrigation projects is taken up on a massive scale in the post-independent India. However, under this process millions of people since then have been displaced as unintended consequence in the backdrop of the dominant paradigm of development. Large dam¹ projects in India received a political aura, when they were described as the *temples of modern India*.² Thus came the dream of a series of large dams on many Indian rivers³. The purpose of constructing dams varies from place to place. However, due to modern technologies, there are multiple usage and requirements. If on the one side, we can efficiently control flood, we can harness water for drinking, irrigation and power generation, On the other, in the context of India, about 96 percent of the dams were commissioned exclusively for irrigation as our society is predominantly agrarian.

No surprise, in fact, policy makers have made huge investment on irrigation projects, particularly, dam construction after 1980's. While examining the unintended consequences of large-scale construction of dams, particularly, huge displacement and submergence of fertile land, there are criticisms from various quarters subjected to the sustainability and food security of large section of poor in India.

Statement of the Problem and Methodology: Development projects are perceived as symbols of national progress. If properly executed, they have the potential to facilitate generation of employment opportunities, formation of new skills, increases in income and consumption levels and improvement of infrastructure facilities. They can also contribute to modifications in cultural patterns, and changes in old social values and traditional organizations⁴. At the same time, however, unforeseen, underestimated or ignored consequences of the large dam projects have started to emerge,

threatening to damage the positive image of large dams, in the three decades. Many large dam projects have attracted protests on various grounds, mainly on social grounds. The long history of involuntary displacement and inadequate resettlement and rehabilitation of the project-affected people has been the single most important factor behind the dams losing their status as temples. These large dam projects no longer excite common people, especially those who are affected and victimized by the very project⁵.

A detailed field revisit has been carried out in the project areas namely Polavaram project on Godavari river at Polavaram village which is located in the West Godavari district, Andhra Pradesh where that the intensity of displacement is much more than the any other districts of Andhra Pradesh. This study covered six villages out of total 29 villages that are affected by the displacement in West Godavari District. Purposeful sampling method was adopted to examine the extent of changes due to displacement. The logic behind selecting these sample villages was related to their proximity to the project sites and high concentration of tribal hamlets. The names of the villages are Singana Palli, Chegondi Palli, Devara Gondi, Pydu Paka, Vada Palli and Mamigondi. These were some of the villages that were to be displaced and rehabilitated initially, but yet to be resettled fully.

The current status of Polavaram Project: There are 53% of out of the total 5.8 lakh the Polavaram project oustees are tribal. The state has been pushing for national project status for the Polavaram dam to get funds from the Centre. Earlier, the state negotiated with Austrian government for loans but the Centre refused to be the guarantor. The Andhra government has also approached the World Bank and the US Exim Bank. One estimate shows that if the state spends

from its irrigation budget, it may have to earmark around 80 per cent of the irrigation budget for the Polavaram project. In 2005, the state government set aside Rs 6,500 crore for 26 irrigation projects it revived, including the Polavaram dam.

According to the documents relating to the Polavaram project, 291,000 ha of new land will be brought under irrigation—129,000 ha by right canal and 162,000 ha by the left canal. But government of India's official data shows 71 per cent of the right canal command areas are already under irrigation since 1999. The government has already built two lift irrigation projects parallel to the canals—Tadipudi and Pushkharam—that will irrigate around 161,874 ha of the total area supposed to be irrigated by the Polavaram project. The Chagalnadu lift irrigation scheme, the Torrigedda and the Yeleru schemes already irrigate 51,800 ha. Thus over all in an effect, so far the Polavaram dam may irrigate only 80,937 ha of new land.

The Problem of growth of Population and Environment: for the past 10 years, the population of these villages would have increased. If one takes into account 15,105 households (60,118 persons) from 50 villages that would be displaced by the two canals, then one can arrive at the figure of 317,150 persons affected. It is estimated the number of impacted people would be about 400,000 after adjusting population growth in the past decade. (Tony Stewart and V Rukmini Rao,⁶) Thus the present number of people were not taken into consideration. The environmental impact assessment (EIA) of the project says 276 villages will be affected, around 177,275 people are living in these villages. The Polavaram Project Environmental Impact Appraisal Report of 1985 expected 150,697 people to be displaced in 226 villages. But the population of these villages according to the census 2011 is much higher

The Problem of Floods and environment: Polavaram Left Main Canal will irrigate an additional ayacut of 1.62 lakh hectares in East Godavari and Visakhapatnam districts. Supply of 23.44 TMC water to Visakhapatnam for drinking water and industrial purpose. Polavaram Right Main Canal will irrigate an additional ayacut of 1.29 lakh hectares in West Godavari and Krishna districts. 9.36 lakh hectares in Godavari and Krishna deltas to be stabilised. 960 MW hydel power to be generated. Drinking water for 28.50 lakh population in 540 villages.

Apart from the utilities of the project, the problems of floods and deterioration of environment are still persistent, because Environmental clearance for the Polavaram dam is based on a 2005 environmental impact assessment (EIA). But the Central Water Commission (CWC) changed its flood situation estimate in 2006 which has not been incorporated in the design. The Polavaram project was designed in 1980s and updated in 2005. The CWC, however, did not accept the design; it had originally accepted the spillway designed for a flood level of 102,000 cumecs on the premise that the project was a barrage. When Godavari experienced high flood in August 2006, submerging about 370 villages for days in Andhra Pradesh, CWC made a fresh assessment of PMF at 140,000 cumecs. Consequently, CWC directed the state government to revise the Polavaram project design to handle 142,000 cumecs flood level for its spillway but Andhra Pradesh has not changed the back water level estimates based on the new PMF.

The Issue of rehabilitation and resettlement: Even though 1, 05,601 Project displaces are to be rehabilitated (for +45.72 metre contour, full reservoir level), the previous government was able to rehabilitate only 3,110 Project displacees. Only 1,846 houses were completed in 15 rehabilitation colonies for the last 7 years. There is also an acute shortage of infrastructure in these colonies. Construction of 11,500 houses in 47 R&R colonies is almost complete now and the government is taking steps to rehabilitate 17,860 Project displacees. According to Mr. Suryanarayana only 4,000 of the more than 1.5 lakh affected families have been rehabilitated. The Andhra Pradesh High Court has mandated the completion of the rehabilitation and resettlement process on par with the construction of the project. However, the State government appears to be preparing to force the oustees to leave their habitation without compensating them,⁷

In Chegondi village, a resident, according to Ramakrishna, government has given us lands as compensation where there is no water facilities for cultivation of the, after we have protested, the RDO and MRO 25 agreed, but after three months, they are asking us to move out of this place without providing proper rehabilitation. He says what we basically face the problem of lack of leadership and proper guidance and groupism

among tribes also casting our unity, but he says different perspective about bureaucracy, he says government officials never visit us he say that, tribal ministers, M.P and M.L.As are there but they never turned up for helping us what to do? Gorre Meena and her mother Gorre Achamma living in Singanna Palli village have pointed out that their life become even tougher than previous years According to East Godavari District SC&ST Vigilance and Monitoring Committee member Aithabattula Rameswara Their habitation is among the 371 areas to be submerged (+45 contour) under the Polavaram irrigation project in the State. According to Meena in Mamidi Gondi village, the tribes (Koya, Konda Reddy and others) living by the Godavari and Sabari are sacrificing everything. But our voice for the entitlements will be unheard as long as the government sees success in completing the project construction rather than fulfilling the R&R component.⁸

Conclusion: The Polavaram irrigation project, will be operationalised from April 2022, and would displace the highest number of people in India's history of such projects 106,006 families across 276 villages (total 373 habitations) in Andhra Pradesh, upon completion. According to Andhra Pradesh Government only 6,000 families have been relocated so far, and it must be able halt severe humanitarian crisis. According Jhansi Lakshmi⁹ Almost 80 per cent of the construction work of the dam is complete, yet only 20 per cent families have been resettled so far.

References:

1. *The International Commission on Large Dams (ICOLD) defines a "large dam" as one having a dam wall above 15m in height (from the lowest general foundation to the crest). However, even dams between 10-15m in height could be classified as large dams if they satisfy at least any one of the following criteria---* Crest length > 500m; reservoir capacity >1 million

m³; maximum flood discharge >2 000 m³; it has difficult foundation problem; it is of unusual design.

2. Nehru was among the first who elevated massive technological interventions in nature from the profane to the sacred. In what has now become an often-repeated quote, he said while inaugurating the Nagarjunasagar Dam in Andhra Pradesh, that "Dams are the temples of modern India"
3. Today, India ranks among the top few big dam countries with 4,291 dams only next to china and the US (Bandopadhyay.J, Mallik. B, Mandal.M, Perveen.S, *Economic and Political Weekly*, 2002 37(4): 4108-4112, October
4. Parasuraman, S. (1996) 'Development Projects, Displacement and Outcomes for Displaced: Two Case Studies', *Economic and Political Weekly*, Vol. 31, No. 24 (Jun. 15), pp. 1529-1532.
5. Bandopadhyay. J, Mallik. B, Mandal.M, and Perveen, S. (2002), *Economic and Political Weekly*, 37(4): 4108-4112, October
6. They conducted a detailed survey of the project-affected areas for non-profit Gramya Resource Centre for Women in Andhra Pradesh.(Tony Stewart and V Rukmini Rao,)
7. Polavara Nirvasutula Porata Hakkula committee
8. Based on field report
9. Andhra Pradesh state president of Rythu Kuli Sangha,

Reference Books:

1. Bandopadhyay. J, Mallik. B, Mandal. M, and Perveen, S. (2002), *Economic and Political Weekly*, 37(4): 4108-4112, October
2. Government of Andhra Pradesh, 1960, Nagarjun Sagar Project, Rehabilitation Measures and Assignment Lands to the displaced families, Public works Department.
3. Mahapatra. K. L (1999) *resettlement Impoverishment and reconstruction in India; Development for the deprived.* Vikas publications house, New Delhi, Pp 6
4. Parasuraman, S. (1996) 'Development Projects, Displacement and Outcomes for Displaced: Two Case Studies', *Economic and Political Weekly*, Vol. 31, No. 24 (Jun. 15), pp. 1529-1532.
5. Rajyalakshmi. V (2004), *Environment and sustainable development; APH publishing corporations, New Delhi,*
6. Reddy, Muthyam. K, (2007) *Development and Displacement; R&R policies during 1920-2005, Fifty years of Andhra Pradesh*
7. Subbha Reddy N (1990), *The Key issue: Development, displacement and resettlement* (Ed) Sudarshan V and Kalam MA, *The Uprooted: Displacement, resettlement and development*, Gagian Publication House New Delhi

Trend of Population Growth in Assam and Its Diverse Impact

Dr. Anjan Jyoti Borah, Asst. Professor, B.P.Chaliha College, Nagarbera, Kamrup, Assam

Abstract: Assam is the easternmost sentinel of India endowed with enchanting and picturesque natural beauty. It is one of the most thickly populated state of Indian union. In Assam out of 3.12 crores of the total population 86% of people live in rural areas and only 14% of population live in urban areas (Census 2011). Total population of the state has increased from 26,638,407 to 31,169.272 in the last ten years with a growth rate of 16.93 percent. The total population of the state is expected to reach 35.60 million by 2026 the state is characterized by very high rate of population growth which is even higher than the country's average growth. The population growth rate of Assam is somewhat unusual as compared to the growth rate of other states of the country. But the birth and death rates of the state does not differ much from the national average. It indicates that some other factors like migration (inter-state and International) to the state is responsible for this unexpected higher population growth leading to various socio- economic, cultural and political turmoil in the state. The present study tries to examine the population growth rate in Assam especially since independence and its adverse impact on society, economy and polity of the state.

The present study is primarily depending on secondary data. Keeping in mind the objectives of the study, all possible effort has been made to make the study objective and meaningful.

Key words: Population, growth rate, migration, impact.

Introduction: Population growth is the **change in a population over time**, and can be quantified as the change in the number of individuals of any species in a population using "per unit time" for measurement. It is associated with variety of demographic, socio- cultural and economic factors and constitutes an important component of population study. The way a low population growth in the developed countries is a problem, in the same way a very high population growth in the less developed countries is also a problem As a matter of fact, a rapid growth of population when caused by high fertility and large scale migration, results in the rise of population pressure on resources and significant change in the demographic and socio-economic character of population (Sharma and kar, 1997).

The 'population growth rate' is the rate at which the number of individuals in a population increases in a given time period, expressed as a fraction of the initial population. Specifically, population growth rate refers to the change in population over a time period, often expressed as a percentage of the number of individuals at the population at the beginning of that period.

Objectives of the study: The main objectives of the study are: 1) To examine the trend of population growth rate in Assam from 1901 to 2011. 2) To focus the unusual growth in the population after independence especially after creation of independent Bangladesh. 3) To

examine the changes taking place in the religious and linguistic demography of the state.

Methodology: The present study is mainly based on secondary sources. Materials have been collected from various government and non-governmental reports and publications, journals, reference books, newspaper and internet pertaining to the study. Keeping in mind the objectives of the study, all possible efforts have been made to make the study objective and meaningful.

Discussion and Findings: Assam is located in the far north east part of the country and situated within the longitude 90⁰ E to 96⁰E and latitude 24⁰N to 28⁰N. The area of the state is 78,438 Sq. The state constitutes 2.39% of the total land surface of the country. Assam shares its borders with Arunachal Pradesh, Nagaland, Manipur, Mizoram, Meghalaya, Tripura and West Bengal. The state shares international borders with Bangladesh and the Kingdom of Bhutan. Assam is India's Gateway to northeast and act as a vital link for trade with south Asian countries.

Population Growth Scenario in Assam: The population of Assam is growing at an alarming pace. The state is facing a situation which may be described as population explosion. Growth of population in Assam has risen since the mid-decades of 20th century. Population grew from 3.29 million in 1901 to 6.70 million in 1941. It increases to 14.63 million in 1971 and 22.41 million in 1991 and 31.20 million in 2011. Thus

the population of Assam forms 2.58 percent of India’s population in 2011. Density of population of Assam is 397 per square km which is higher than the national average.

The following table shows the trend of population growth in Assam from 1901 to 2011.

Table: 1
Comparative Study in Population Growth (Assam& India, 1901-2011)

Year	Population in lakh		Growth in 10 years (%)		Density of Population	
	Assam	India	Assam	India	Assam	India
1901	33	2382	0	0	42	77
1911	38	2521	17	5.8	49	42
1921	46	2513	20.5	0.3	59	81
1931	56	2749	19.9	11	71	90
1941	67	3186	20.4	14.2	85	103
1951	80	3622	19.9	13.3	102	117
1961	108	4392	35	21.5	138	142
1971	146	5481	35	24.8	186	177
1981	NA	6833	NA	24.7	NA	230
1991	228	8463	24.2	23.9	286	267
2001	266	10270	18.9	21.5	340	235
2011	312	12201	16.9	17.6	397	382

Source: White paper on Foreigners Issue, Home and Political Department, Govt. of Assam, 20th Oct, 2012, p-38

The table shows that according to census 2011 the total population of Assam is 31,205,575 which were 26,655,528 in 2001. The growth rate is 17.07. In Assam 2.4% of the total geographical area in the country and 2.6% of the India’s population lived. The density of population in Assam is 397 persons per Sq.km. compared to India’s 382 person. (*Census of India, 2011*)

The above table also shows that in different census years the population growth rate in Assam is higher than all the national average except 2001 and 2011. It has been observed that during 1961 and 1971 census, population growth rate is much higher than the national average. The difference has been witnessed well above the national average due to political turmoil in the then East Pakistan which compelled large section of people flew to Assam and also continuous migration from other Indian states. It has been estimated that during Bangladesh Liberation war at least 10 million Bangladeshis crossed into India illegally to seek refuge from widespread rape and genocide (*India’s Maxcian Problem: Illegal Immigration from Bangladesh” ibtimes.2012.02.06*). Most of them migrated to the border states, particularly Assam and West Bengal. (*“Illegal migration to Assam” satp.org*). Different census reports show the abnormal growth of population in Assam and West Bengal. The scene of immigration came to the fore front, when electoral roll was prepared to

hold bye election for the Mangaldoi Parliamentary Constituency. On 28th March, 1979, the then MP from Mangaldoi Parliamentary constituency died and the Election Commission of India planned to hold bye election. In that election, it was found that in the electoral roll 45,000 (forty-five thousand) illegal migrants name entered. The Chief Election Commissioner Mr. Shyam Lal Shankar expressed his doubt through a circular to the Govt. and said that if it continues so the population of Assam will be double in next 20 years (*Gogoi, 2012, p.101*). The issue was more visible after the 1991 census. Abnormally high growth rate of Muslim population was observed in the border states of Assam and West Bengal. In 1991 Muslim population growth rate in Assam and West Bengal found to be much higher than the growth rate of local Hindu population even after adjusting for the usual higher growth rate of Muslims observed throughout the country. As per 2001 census there are 3,084, 826 people in India who came from Bangladesh. As Bangladeshi are culturally similar to the Bengali people, in India, they are able to pass off as Indian citizens and settle down in any part of India for a better future than they could in Bangladesh., for a very small price. The comparative growth rate of Hindu and Muslim population in India, during 1971-91, and during 1991-2001, can be presented in the following table.

Table: 2: (Population growth rate by religion in Assam & West Bengal) (in Assam)

Growth during 1971-1991(in percentage)				Growth during 1991-2001(in percentage)			
Groups»	Muslims	Hindus	Difference	Groups»	Muslims	Hindus	Difference
Assam	41.49	35.42	5.53	Assam	14.95	9.3	4.35
All India	93.25	23.04	70.79	All India	70	19.3	5.53

(In West Bengal)

Growth during 1971-1991(in percentage)				Growth during 1991-2001(in percentage)			
Groups»	Muslims	Hindus	Difference	Groups»	Muslims	Hindus	Difference
West Bengal	61.05	13.67	45.62	West Bengal	64.26	16.1	51.84
All India	52.8	22.9	30.1	India	50	20.3	29.3

Source: "Census Reference Tables, C-series, Population by religious communities" censusindia.gov.in

This influx of illegal Bangladeshi migrants into Assam is changing the demographic pattern in the state with the overall Muslim population in the state increasing by over 4% in between 2001 to 2011. Till 1991, there were only four districts in the state namely, Dhubri, Goalpara, Barpeta and Hailakandi where percentage of Muslim population was highest. But in 2001, karimganj, Nagaon, and Morigaon also became the Muslim majority districts. In 2011 Darrang and Bongaigaon also became Muslim majority districts and it rose to nine (Census of India, 2011). This has created discontent among the native people of Assam. As far growth rate is concerned, it is very high in border districts of Assam which is the direct result of infiltration of Bangladeshi nationals. According to survey report of Directorate of Economics and Statistics of Assam in 1971, all the districts of the state were Hindu majority in population

Though there is no documented data on the exact number of illegal migrants, from various studies and reports it is assumed that out of 26 million people residing in Assam, around six million are Bangladeshi migrants (Goswami, P.2). Referring to Upamanyu Hazarika's report on

illegal migration into Assam, (Known as Indo-Bangladesh International Boundary Commission) journalist Kalian Baruah wrote that the 48- Boko Legislative Assembly constituency along records mind blogging increase of voters from 80 percent to 2135 percent between 1971 to 1997. (*The Assam Tribune, October 24, 2015*). This growth was alarmingly high in the riverine areas among the Muslim population who are migrants. In another polling station near kaziranga, i.e., Najan Polling Station at Kuthori, between 1979 to 2015, the number of Hindu voters showed an increase of 132.40 percent and Muslim voters increased by 409.76 percent (*ibid*).

Immigration has its linguistic impact too. When Bangladesh was formed, the percentage of Assamese and Bengali speaker was 60.89 percent and 19.85 percent respectively (*The Telegraph, 16th Sept. 2016*). According to 2001 census, the percentage of Assamese speakers gone down to 49.4 while the percentage of Bengali speaker increased to 27.91 percent. As the number of immigrants goes on increasing, the number of people who declared Bengali as mother tongue also increased. This can be presented in the following table.

**Table: 3
Language Spoken in Assam as Declared Mother Tongue (000)**

year Language	1951	1961	1971	1991	2001
Assamese	4,971 (61.9)	6,784 (62.6)	8,905 (60.9)	12,958 (57.8)	13,011 (48.9)
Bengali	1,717 (21.4)	2,061 (19.0)	2,882 (19.7)	4,857 (21.7)	7,343 (27.5)
Bodo	166 (2.1)	280 (2.6)	534 (3.7)	1,185 (5.3)	1,296 (4.9)
Hindi	334 (4.2)	552 (5.1)	792 (5.4)	1,031 (4.6)	1,570 (5.9)
Other languages	841 (10.5)	1,160 (10.7)	1,512 (10.3)	2,383 (10.6)	3,436 (12.9)
Total Population	8,029	10,837	14,625	22,414	26,656

Source: Economic & Political Weekly, EPW, January, 26, 2013, vol.xlviii, no 4.

The large-scale immigration from Bangladesh have created a feeling of insecurity and identity crisis among the northeastern people in general and Assam in particular. This identity crisis resulted in the emergence of multiple numbers of insurgent groups. Unfortunately, the problems of this region, mostly the armed rebellion are reduced to a mere law and order problem by the Centre. The strategies adopted by the Indian government to deal with such problems are counter-insurgency operations accompanied by heavy militarization, economic packages and other developmental efforts. To put it simply, Indian state utilizes the *carrot and stick* policy to tackle the problems of the region instead of trying to understand the problems. It is worth mentioning that the region is always looked from the security defence paradigm from the day India became independent. This is due to the strategic importance of the region along with the necessity to safeguard India's interest in East and South East Asia.

Though some steps have been taken by the government, but in case of implementation it is our feeling that government is not serious in case of Assam on the vexed issue of immigration. After 31 years of completion of signing of Assam Accord, is it not fully implemented till today. Border fencing is yet to be completed.

Conclusion: Thus, it can be concluded that growth of population in Assam has taken place due to both **natural increase and migration**. However, it is observed that the migration of people was very small in the early 19th century and pre-independent period. In the present study, no extraneous facts except that are borne out of the data available from the Census reports have been considered for determining the change in the demographic pattern and its adverse impact on culture, economy and political life of Assam. While, on one hand, the burgeoning population growth in Assam is a boon to supply the workforce needed for building the infrastructure for economic and industrial development on the other hand, it is also a curse as it creates a plethora of problems both domestic and international, such as law and order situation, overcrowding of people in cities or semi-urban areas, shortage of hygienic accommodation and food staff, scarcity

of drinking water, mounting unemployment, conflict between nations and a host of other problems. Hence, every citizen, policy maker, intellectual should realize that population growth is the biggest threat to Assam today, and it is the primary determinant of our future. Earlier population was regarded as one of the most important resource of the state, but unfortunately this human resource comprising unhealthy, underfed, uneducated and unskilled population has become a Frankenstein for us.

This study establishes a significant relationship between migration and population growth in Assam. On the basis of the empirical results, it can be concluded that immigration from foreign countries particularly from Bangladesh is responsible for high growth of population in Assam along with natural growth rate. Thus, empirical evidence prompts the paper to conclude that the population in Assam is significantly affected by the inter-state and international migration.

References:

1. *Illegal Migration and the North east*, Sibopadd De, Anamika Publishers & Distributors(p) Ltd, 2005. Report of Illegal Migration into Assam, submitted by Governer S.K.Sinha, Nov.8,1998.
 2. *White Paper on Foreigners Issue*, Home and Political Department, Government of Assam, 20th October, 2012.
 3. Gogoi, Akhil,(2012), *Bideshee Samashya aaru Jatiya Aandolanar Path*, Akhar Prakash, Guwahati.
 4. Goswami, Namrata, *Bangladeshi Illegal Migration into Assam: Issues and Concerns from the field*, IDSA, New Delhi.
 5. Mishra, P.K., (2014) *Bangladesh Migrants A Threat to India*, Gyan Publishing House, New Delhi.
 6. Saikia, B. (ed.) (2013) *Migration & Ethnic Clashes in BTAD A Challenge to national Integration*, EBH Publishers (India) Guwahati.
 7. *Report of the Hazarika Commission at www.idnaindia.com/india/report-hazarika-commission.*
 8. Sharma, H.N. and B.K. kar(1997) "Pattern of Population Growth in North East India", in A. Ahmed, D. Noin and H.N. Sharma (eds), *Demographic transition: The Third world Scenario*, Rawat Publication, Jaipur and New Delhi.
 9. *Census of India*, New Delhi, Government of India
 10. *Assam population Sex ratio in Assam literacy rate data, census - 2011*, retrieved on 22.9.2021
 11. <http://Assam.gov.in> & www.India.gov.in.
 12. <http://ierj.in> 22nd June, 2015 Times of India.
 13. *The Telegraph*, 26th Sept. 2016.
 14. *The Assam Tribune*, Oct.4, 2015.
-

Jayanti- Re-emergence of Lost Voices

Ajay Choudhary, Assistant Professor, Department of Sociology, Hislop College, Nagpur

Ideologies often get perpetuated through different media to register its presence in life world of members of society. Cinema is also one of the powerful ideological apparatus to create sensitivity and emotion among the audience. Historically, it has been revealed that cinema used as an instrument not only to entertain the specific mass but also perpetuate the Brahminical ideologies among the shudras (Marathas & Obc) communities and the so called untouchables (SC) were restricted to enter in the cinema or theater having drama or movie running on the brahminical mythological heroes like Rama¹. Interestingly, the late 20th century, the dramatic stories based on the so called untouchables were released under the title like Chandidas (1934), Achhut Kanya (1936), Acchut (1940), etc. All these cinemas conceptualized around the plight of untouchables. It is my guess that that Dr. Ambedkar's emancipation movement from 1932 to 1942 might have influences the liberal camp of Brahmins which must be investigated. Such cinema in-fact hardly provided any alternative system to the untouchables but created a Hindu paradigm as a part of their own reformation. Other side, the cinemas like Fandry (2013), Kabali (2016), Sairat (2016), Kaala (2018), Sarpatta (2021) etc. are questioning the paradigm of caste inequalities exist in the Indian society.

Educated elites, Caste and Bollywood: Within the Indian social system, the castiest values and norms often becomes guiding principles among the members of society but must be observed into two perspective camp, firstly that encourages the lower castes to emancipate themselves within the Brahminical paradigm where the savannas would be self-proclaim savior of Bahujan communities. But what important and troubling point is that even the so called savarna caste educated elites practicing the caste privileges in subtle manner to maintain their superior hegemonic character by controlling the materialistic resource. It approve the Dr. Ambedkar statement that educated upper caste instead of annihilating the caste system for establishing the equality, would take all the possible ways to sustain this system at the any cost². Secondly, Bahujan communities challenging the savarna's cultural hegemony

producing the alternative emancipatory platform based on the Phule Ambedkarities ideas not only in the socio-political sphere but also in social media like Bollywood.

Bollywood as a socializing media agency often enforced the brahminical values and culture on the non-Brahmin communities by providing a false consciousness to them³. In other words, it become a powerful weapon to influence the audience and also portrait the utopian values and norms as real which in fact not, due to their different social background. It means that Indian cinema either purposely or unconsciously did not brought the lower caste realities in picture rather, the cast, stories revolved around so called savrnas values and norms. The visibility of caste in different socio-political scenario left not space for the savrna director to display the caste with different symbolic representation in the form of untouchability, caste atrocities, exclusion and many more.

Entertainment Industry and Ambedkar in Fashion: Last one decade, the anti-caste themes have become the fashion among the so called savrnas Bollywood Industry camp. In this regard, the photograph of Ambedkar in the different cinematic dramas is not exceptional. Utility of Ambedkar's portrait objectifies the generating spaces within the brahminical hegemonic and dominating paradigms and in parallel appeasing the emotions of so called Phuel- Ambedkarite communities. The brahminical liberative camps including the so called public intellectual dalits may argue positive sense or initiation of new history without taking the cognizance of its effect at larger sphere. Here the question arises whether "Jayanti" a Marathi blockbuster movie should be embedded into the same public sphere? How much we could differentiate this Marathi cinema 'Jaynti' from the rest of Bollywood industry?. One may be agree that it would be hard to locate any such movie percolating the ideas of anti-caste leaders like Ambedkar in which I feel 'Dr. Babasaheb Ambedkar' (2000) and 'Palasa 1978' (2020) could be exceptional in this regard. Even if such movies having renowned start casting could not able sustain in the different multiplex theaters due to existence of savarnas caste distributor gang

that decides which movie should and should not be released at larger manner.

Jayanti- A Celebration of Anti-caste Ideas: Since a year, I was listening the name of ‘Jayanti’ as Marathi movie informal manner from the side of some of the social activist and cinema lovers of Nagpur but I was not conscious about its content nor about the meaning of title given to this movie. After watching this movie, I felt that it is a preliminary opening of new era of Bahujan ideas that was ceased for a centuries. ‘Jayanti’ not only exhibit the emancipatory message for oppressive masses but also indicates how the unprivileged social environment impediment to individual and community progress. The content and storyline instigate the individual from the oppressive community to situate his/her own self and way to project of caste annihilation. This movie portrait the different shades of social realities exist in the India society. The democratic values and spaces have diluted the caste relationship but one could not claim of annihilation of the discriminative caste notion within the individual and community at larger. Sociologically speaking, inter-caste relationship is directly based on the caste consciousness but individual fraternity towards other often comes from the individual choice. This dichotomy revealed into the relationship between santay (played Obc character by Ruturaj Wankhede) and his friend (Scheduled castes) on the issues of celebrating the Jayantis of Dr. Ambedkar and Shivaji Maharaj where Santay directed that donation should be given to Ambedkar’s people. It implies that individual choice sometimes influence by the caste consciousness which reflects how the political actors utilize mahapurshas’s jayantis for their own political benefits.

Caste Atrocities, Issues of Non-Violence and Media: The caste atrocities observed as a normative phenomenon in the Indian society and perceived as an individual cases. Such atrocities carried on the dalit and adivasi in the collective form as the member belong to particular lower castes. It could be observed in the framework of class struggle between caste Hindus and suffer of castes atrocities. Hence, it can be stated that existence of caste atrocities would sustain as long as SC, ST, & Obc demands the materialistic rights as well as associate themselves with discriminative brahminical culture which place them lowest level of hierarchy⁴. This approach

systematically dramatized by Director in similar sense but in a different context (murder of Adivasi women by powerful political elite). The caste atrocities reported by mainstream media (electronic and print) percolate incident in such a manner that it flow the psychological horror in the mind of dalits and adivasi communities and provides an impression of being weak and helpless and never stretch the side of assertion against the caste atrocities. This imaginative reality shattered in the dramatic incident shown in the ST women murder case where the Obc and Sc struggle to achieve justice against the powerful political elite. The jayanti demonstrate that assertion is an imperative part against the caste inequalities based on money, muscle and mafia in which Obc, Sc and St have to inculcate power for their own protection and safety. This idea theatrically presented that if someone slap you on one side of your face, than turn other one is not taught by our Shivaji maharaj (जर का एका गालावर पडली, तर दुसरा गाल पण पुढे करायचा हे आपल्या शिवाजी महाराजांनी नाही शिकवले.) The usages of this statement often followed theoretically in society and ideal often placed before those people who were/are supposed to assert against the social system of injustice. Thus, suffer of caste oppression asserted against it in the form of different anti-caste movement by following the Buddha’s doctrine of differentiating violence and non-violence where human being must understand the aspect of ‘need to kill and will to kill’⁵. The Scheduled caste and tribes are asserting to protect themselves could not be consider it violence, has been messaging to marginalized masses in movie.

Effect of Misperception of History: The caste atrocities inculcated not only the feeling of purity and pollution⁶ based on religious norms and values but also with literature written by liberal brahminical scholars about the anti-caste heroes. Such interpretative understanding about the anti-caste leaders leads to create the misperception and mental slavery among the shudras communities. Therefore, Ambedkar proposed that brahminical scholar would never proceed with rational mind and scientific exploration on the brahminical literature written by their forefathers but such conditions is not associated with non-brahminical scholars as they are free to bring out truth without any biasness⁷. The movie also reflects that how the obc person (santya) mesmerized with the

brahminical history of shivaji without exploring the truth and projected the shivaji's against the Muslim people in order to wipe out the sense of history. Some scholars like Gail omvedth⁸ debunk the brahminical plot of enslaving the Obc communities and explore how the Shivaji maharaja was the king of common people. In other words, the formal and informal education socializes the oppressive people and their coming generation in such manner so that they should not realize their subordinate position in the society⁹. The rationality behind such unscientific history might be to suppress the assertion against the caste inequalities and entangle the communal feeling and brahminical hegemony under the Hindu identity. Thus, the educational ideas become revolutionaries only if it emanates from the side of lowest of lower in the society.

Whose effects, Youth and Pay back: It has been observed that social transformation could not be perpetuates among the oppressive masses especially the among the shudras communities through the scheduled caste leadership because of the antagonistic relationship between the Scheduled castes and others. The studies related to anti-caste movement exposes mobilization only around specific castes and hardly create effects on the shudras communities in the last three decades. It shows that there is lack of anti-caste leader among the shudras (obc) communities. This movie actually indicating the message that the emancipatory consciousness against the caste system emerged only through the shudra (Obc & Maratha) that was depicted in the character of teacher played by the Milind Shinde (Ashok Mali) who instigate the santya not only to read book based on the ideas and contribution of Shivaji Maharaj (Shivaji Kon Hota written by Govind Pansare) and Dr. Ambedkar (Babasaheb Ambedkar written by Dhananjay Keer) but also made him realized about the mental slavery perpetuated by the caste system. Youth like Santya from the oppressed communities could be divided into two categories, first who are engaged into unlawful activities due to their poverty and lack of education & interest towards their own self and communities. Second, the youth socialized in the cultured environment with higher education but hardly having the understanding about the contribution of those leaders who had sacrificed their life for the upliftment of oppressed communities. Despite of acquiring the higher

education, the youth from such communities rarely found sensitive towards the caste issues and ideas of anti-caste leaders. The reason and rationality traces behind this into the syllabus based on Tilak, Savarkar and Gandhiji ideas prescribed by the university, college and school that hardly created any consciousness of caste annihilation among the oppressed communities especially Shudras (Obc & marathas) and unable to catch the undercurrent issues faced by the marginalized communities. The above discourse actually associated with the scene between Santya and Ashok mali teacher placed by the director, when Santya visit to him for expressing his apologies, Ashok mali belongs to Obc, response to Santya is an a punch line of this movie 'I was never angry on you, rather I felt pity for you, as I wonder how such people, who are of no use to others, are still living on this earth' (मला तुझा राग कधीच नाही आला, मला तुझ्याबद्दल वाईट वाटायचे, मला वाटायचे की जगात अशी माणस कशी राहू शकतात, की ज्यांच्यामुळे कुणालाच फायदा नाही.) This philosophical line reflected that every individual belong to oppressed community must have sole responsibility to pay back their society and must recognized the contribution given by Dr. Ambedkar for the all the other backward communities (Obc) especially for women.

Why Inter-caste Marriage Temporary Solution?: The jayanti movie doesn't limited only to ideas of anti-caste leaders from Shivaji to Phule and Ambedkar to Periyar but also suggested that humanistic ideas of this anti-caste leader could able to emancipate themselves from the clutches of brahminical values and culture because the scientific knowledge is only the power left with oppressed community to fight for their rights which was unconsciously rejected by the other backward communities. The powerful tool like education has not only transformed the mind of Santya but also the Pallavi Lokhande (character played by Titeeksha Tawade). Pallavi who express his willingness to marry the Santya which outwardly rejects by her father saying that he could bear to see her daughter working for the community but could not tolerate her to get marry with santya, which she replies that inter-caste marriage is her part of social service or tribute to the anti-caste movement. This reply of her gives the picture to society that inter-caste is basic tool for annihilating caste system but not at preliminary ground rather the couple must

consciously and scientifically negate the caste notion. Therefore, Ambedkar placed the inter-caste marriage as a temporary solution or artificial means¹⁰ because he might be aware that occurrence of such types of marriage particularly based on affection, attraction and so called love but not based on the anti-caste feeling which is often missing part in inter-caste marriages. On other side, the Ambedkar's idea of caste annihilation was perpetuated in the form of social message through the 'Jayanti' movie that inter-caste marriage based on the love marriage could only be successful if the both de-caste their mind from the feeling of caste superiority and inferiority and contribute for the emancipatory project of caste annihilation.

Conclusion: 'Jayanti' marathi movie seems to be commencement of new era specifically within the marathi industry and Bollywood in general which talked about the celebrating the ideas of anti-caste leaders and presented them to movie lovers to attached their life world in more practical and conscious manner. The most striking aspect of this move is making the Obc person as an agent of social transformation which was historically forgotten¹¹ by the Shudra community at large. It deals with many of inter-relationship between two different caste communities. Hence, it is very

imperative to watch how this movie profoundly creates particular impact on the shivaji followers and scheduled caste and tribes in general.

References:

1. Mubarki, Meraj Ahmed. *Filming Horror: Hindi Cinema, Ghosts and Ideologies*. India: SAGE Publications, 2016.
 2. <https://velivada.com/2015/01/27/dr-ambedkar-on-education/>, accessed on 30/11/2021, 11.35am
 3. <https://www.firstpost.com/india/dalit-portrayal-in-cinema-brahminical-ideology-has-caused-filmmakers-to-present-a-limited-view-of-the-community-5670771.html>, accessed on 30/11/2021, 14.12pm
 4. Ambedkar, B.R..2003. *Dr. Babasaheb Ambedkar's Writing and Speeches, Vol.17- Part-III, Bombay: Government Maharashtra Publication, pp.118*
 5. Ambedkar, Bhimrao Ramji. *The Buddha and His Dhamma*. India: Siddharth, 1984, pp.346
 6. Dumont, Louis. *Homo hierarchicus : the caste system and its implications*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
 7. *See the preface, Ambedkar, B.R..2014. Dr. Babasaheb Ambedkar's Writing and Speeches, Vol.7 Bombay: Government Maharashtra Publication.*
 8. *See Omvedt, Gail. Cultural Revolt in a Colonial Society: The Non-Brahman Movement in Western India. India: Manohar Publications, 2011.*
 9. Althusser, Louis. *On Ideology*. United Kingdom: Verso Books, 2020.
 10. Ambedkar, B.R..2014. *Dr. Babasaheb Ambedkar's Writing and Speeches, Vol.1 Bombay: Government Maharashtra Publication, pp.68*
 11. *See the Phule, Shahu and Periyar's writings on the anti-caste ideas*
-

Role of Government Funding in Research & Publications

Ganesh S. Ghatole, Research Scholar, Dr. B. A. M. University, Aurangabad.

Dr. S. L. Jadhav, Librarian, N.E.S. Science College, Nanded.

Abstract: Present study deals with the role of Govt. Funding such as fellowship, scholarship, grants, schemes, FIP in research and publications. The study analyzes and examines the impact of funding in research and publications. In India many funding agencies disburse funds to the research scholars through online and offline mode. Before 2014 such funds were use to disburse only by offline mode. After receiving scholarship, fellowship research scholars can start research work otherwise it is not possible.

Keywords: Fellowship, Scholarships, Grants, Schemes and FIP.

Introduction: Human Resource Development Ministry, Govt of India gives financial support under different schemes in order to promote higher education specially research. Focusing on this good number of research scholars opt benefits of such funds known as fellowship, scholarship, grants, schemes and FIP etc. This financial support plays an important role in completing research process successfully otherwise it is not possible to maintain the quality and standards of research. Hence whatever amount of fund sanctioned for research should be strictly utilized for this purpose only. However it seems there is doubt whether the sanctioned amount has been utilized or not is the issue needs careful and detailed study. How much amount of scholarship, fellowship they spend in research and publications is matter of study In continuing this study it is better to understand various concepts and terms used for financial support.

Scholarship: In the Cambridge dictionary it is defined as “an amount of money given by a school, college, university or other organization to pay for the studies of a person with great ability but little money”.

Fellowship: In the Cambridge dictionary it defined as “an amount of money that is given to postgraduates to allow them to study a subject at an advanced level”. It means that, this is the monetary award given to research student on merit base for pursuing higher education.

Review of Literature: Lariviere Vincent (2013): The topic of his study is “Ph. D. students’ excellence scholarships and their relationship with research productivity, scientific impact, and degree completion”. In this study he studied that relationship between excellence scholarships and scientific impact, research productivity and degree completion. He observed that funding provided to the students were published more

research papers than unfunded students. In his paper he concluded that students funded by federal scholarships obtain significantly large impact scores than those funded by the provincial government. He suggests that integration of students in to research, measured by the participation in peer-reviewed papers has a more pronounced influence on graduation rates than scholarships. When government provides more scholarships to students then the effect is increasing graduation rate and increasing the research capacity of the country.

Turnbaugh, S. L., & et.al. (2014). The title of the their paper is “Benefits of Research Fellowships for Undergraduates with Disabilities”. The aim of the study is to contribute to the understanding of how students with disabilities experience and benefit from mentored research opening in the STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics) field. At first students learn about Undergraduate Research Fellowships (URFs) through PPT in their classes, at workshops, conferences and through faculty members.

In this study they uses survey method to collect data through questionnaire, who had received the research fellowship. In the result, there are 42 students with disabilities who are participated in research fellowships at USM. Out of them 68% were male studnets and 33% were female. In these students many students had variety of disabilities like emotional disability, attention-deficit disorders and physical disabilities.

Recommendations included having more openings to meet with other research fellows to interact and share their experiences, being given clearn deadlines and being able to access writing support.

Castillo, E. M., Robinson, J., & et.al. (2020, December 3). Their research is related to “Impact of Scholarships and Academic/Career Development Activities on the Success of Undergraduate Students”. In their study they studied S-STEM programme which is funded by the United States National Science Foundation (NSF). The main objective of their study is that to find out, if student success metrics, such as retention and graduation rates as well as Grade Point Average (GPA) gives positively effect by the suite of academic and career development activities offered to the students, along with their scholarship offering, as availed by the NSF S-STEM (Scholarship in Science, Technology, Engineering and Mathematics) program. In this study they used survey method for data collection. In result and discussion, Table no. 1 shows the male students (64%) get more benefitted the scholarship as female students (34%). Table no. 3 represents the students participation in seminars and confereces. Table no. 4 shows the minimum amount of scholarship per person in whole time of participation was \$1,125 and the maximum was \$16,000.

Outcome of their study shows very successful implementation of S-STEM in graduating and retaining students. They conclude that the goal of S-STEM was achieved and would recommend to others to start this program in their institutions.

Need of the study: Govt disbars lot of grants to the needy research scholars. Proper control and audit of such fund helps to understand status of research, it role, problems , areas need more attentions etc. This type of study also helps to chalk out future plans and suggestions to the government. Research scholars may get clear guideline while conducting research process and ensure economy by minimizing the excess expenditure. Planned study and appropriate financial support enhance the quality and productivity of research and justify efforts, expenditure and time spent for the research.

Objectives: 1. To know Fellowship, Scholarships, Grants, Schemes and FIP received by the research scholars. 2. To know present status of research of the research scholar. 3. To know how the Fellowship, Scholarships, Grants, Schemes and FIP is utilized by scholar.

Scope and limitations of the study: Scope of study covers students who are taking higher education of all different disciplines, faculty and

professionals associated with higher education. Present study is limited to the students of basic sciences who are conducting research in NES Science College Nanded a research centre affiliated to SRTMU Nanded.

Methodology: Since the data was to be collected from different research scholars hence survey method was adopted in present study. Accordingly further questionnaire technique was used for collection of data from research scholars. Google form was used to collect data online. Questionnaire were sent to 10 researcher scholars and out of which 70 % research scholars have responded the questionnaire

Result and Discussion: University Grants Commission, New Delhi disbursed the funds to fellowships/scholarships like NFSC, MANF, SGC, URH, PDFSS, PGSPROF, EMERITUS, PDFWM, KOTHARI, NETJRF, BSR, DSRPDFHS, SVSGC, NER, NFOBC, BSRFACULTY and PGGATE. Students uses this amount to upgrade the knowledge and skills. CSIR-HRDG having schemes like Meritus Scientist, Research Schemes, Sponsored Research Schemes, Grants for Journals. CSIR-HRDG gives Travel Grant, Symposium Grant and Partial Financial Assistance grant to researchers.

Government of Maharashtra started SARTHI CSMNRF and MahaJyoti Mahatma Jyotiba Phule Research Fellowship for research students of the OBC category.

From taking the survey following information is collected.

Table No. 1 Name of the Scholarship/Fellowship and Funding Agency

Sr. No.	Name of Research Scholar	Scholarship/ Fellowship	Funding agency
1.	Khavale Satish Ganpat	Sarthi Fellowship	Sarthi
2.	Iram Tahleel Jaleel Ahmed	MANF	UGC
3.	Shinde Sachin Sarjerao	NET-JRF	UGC
4.	Umate Satish Keshavrao	CSIR NET JRF	CSIR
5.	Gutte Raoji Dnyanoba	NET-JRF	UGC
6.	Padwal Sandip Govind	JRF- CSIR	CSIR
7.	Sayyad Shahim Fatema Karim	MANF	UGC

The question was asked to the respondents to write the name of scholarship/fellowship received by them and also write name of funding agency. Students responded this question, one student got

Sarathi Fellowship and funded by Sarathi, Govt. of Maharashtra, two research scholar got MANF (Maulana Azad National Fellowship) and funding agency is UGC, followed by two scholars got NET-JRF, agency is UGC, besides this two students have received CSIR JRF fellowship funded by CSIR-HRDG.

The status of funding agencies shows that out of total seven respondents four i.e 60% contribution is of UGC followed by 2 i.e. 30 % of CSIR and only one i.e.10 % contribution of Sarathi scheme.

Table No. 2 Research papers published at national and International level

Sr. No.	Name of Research Scholar	Research work started in the year	Number of research papers published	Number of research papers publish in National Journals	Number of research papers publish in International Journals
1.	Khavale Satish Ganpat	2017	4	1	3
2.	Iram Tahleel Jaleel Ahmed	2018	1	0	1
3.	Shinde Sachin Sarjerao	2019	2	0	2
4.	Umate Satish Keshavrao	2013	9	1	8
5.	Gutte Raoji Dnyanoba	2014	2	2	0
6.	Padwal Sandip Govind	2021	3	2	1
7.	Sayyad Shahim Fatema Karim	2017	2	1	1
Total			23(100%)	7(30.43%)	16 (69.56%)

The question was asked to know research papers published at national and international level. Information provided by the research scholars indicate that that have published total 23 (100%) and maximum have published 16 (69.56%) papers are of international level and remaining 7(30.43%) papers are of national level. Considering the position it can be concluded that research scholars gives more wait age to

international papers and this is good trend. Besides this it also seen that out of seven respondents maximum research papers i.e. 9 published by Mr. Umate Satish Keshavrao followed this 4 papers published by Mr. Khavale Satish Ganpat and 3 papers published by Mr. Pawad Sandip Govind. Mr. Iram Tahleel Jaleel Ahmed has published only one paper.

Table No. 3 Papers published in Google scholar and Scopus

Sr. No.	Name of Research Scholar	Number of research papers publish in Scopus	Number of research papers publish in Google Scholar	Total research Papers
1.	Khavale Satish Ganpat	2	4	6
2.	Iram Tahleel Jaleel Ahmed	1	0	1
3.	Shinde Sachin Sarjerao	0	2	2
4.	Umate Satish Keshavrao	2	9	11
5.	Gutte Raoji Dnyanoba	0	0	0
6.	Padwal Sandip Govind	0	0	0
7.	Sayyad Shahim Fatema Karim	0	0	0
Total		5(25%)	15(75%)	20(100%)

This question was asked in order to know the standards of their research papers published in Scopus and Google Scholars. From the given data it was found that respondents have published total 20 (100%) and out of these 15 (75%) papers published in Google Scholars and reaming 5(25%) papers published in Scopus. Maximum papers i.e 11 published by Mr. Umate Satish

Keshavrao and then 6 papers published by Mr. Khavle Satish Ganpat.. Out of 7 respondents 4 have published research papers in Scopus and Google scholars and remaining 3 research scholars vi. Gutte Raoji Dnyanoba, Mr. Padwal Sandeep Govind and Sayyad Shahim Fatema Karim have not published any research papers either in Scopus or in Google Scholar.

Taking into consideration this position researcher would like to suggest that research scholars who are qualified to receive scholarship should give due attention and should publish research papers in Scopus and Google Scholars as they are treated as standard publishers .

Table No. 4 Number of Seminars, Conferences and workshop attended

Sr. No.	Name of Research Scholar	No. of Seminars attended	No. of Conferences attended	No. of Workshops attended	Total
1.	Khavale Satish Ganpat	2	5	2	9
2.	Iram Tahleel Jaleel Ahmed	4	4	1	9
3.	Shinde Sachin Sarjerao	2	3	2	7
4.	Umate Satish Keshavrao	19	15	4	38
5.	Gutte Raoji Dnyanoba	2	3	1	6
6.	Padwal Sandip Govind	8	6	2	16
7.	Sayyad Shahim Fatema Karim	3	5	3	11
Total		40	41	15	96

Table no. 4 shows number of seminars, conferences and workshops attended by the research scholars. Data presented in the table indicates they have attended maximum seminars and conferences and comparatively less workshops. Mr. Umate Satish Keshavrao has attended maximum seminars, conferences and workshops and Gutte Raoji Dnyanoba and Mr. Shinde Sachin Sarjerao have attended less. It also matters year of beginning of research work. Those who have completed more period of research hence they have attended more such events.

Conclusion and suggestions: The total population selected in the study is less. Eight years time span i.e. 2013 to 2021 has been covered in the study. Speed of research scholars has been found varied. They have attended maximum seminars and conferences that shows their active involvement in conducting research. Fellowship plays an important role in carrying research. Availability of required fund in time helps researcher to complete research work as per the prescheduled plan. Researcher does not face any problem and inconvenience. Hence whatever fund sanctioned for the research should be available for use and should be used for the same purpose only. So that the quality and standard of research can be maintained. About publication of research papers besides Scopus and Google scholars research scholars should also prefer subject journals listed in the UGC care list so that publication carry more wait age. As the fellowship got, the research

scholar can work and improve skills and make work effective and publish his work in reputed or UGC care listed journals. Fellowship sanctioned for the purpose should be utilized for the same purpose as per the given heads and guidelines and the research work should be completed in given duration as it is mentioned in the plan. Besides this sincerity, politeness patience, willpower, hard work, importance to facts or data find in research process and proper unbiased interpretation helps to add value and quality of research.

References:

1. Castillo, E. M., Robinson, J., & et.al. (2020, December 3). Impact of Scholarships and Academic/Career Development Activities on the Success of Undergraduate Students. *SCIREA Journal of Education*, 5(2), 18-38. Retrieved from <http://www.scirea.org/journal/Education>
2. <https://csirhrdg.res.in/Home>
3. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/fellowship>
4. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/scholarship>
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Scholarship>
6. <https://ugc.ac.in/>
7. <https://www.usnews.com/education/best-graduate-schools/paying/articles/what-a-fellowship-is-and-why-you-might-want-one>
8. Lariviere, V. (2013). PhD students' excellence scholarships and their relationship with research productivity, scientific impact, and degree completion. *Canadian Journal of Higher Education*, 43(2), 27-41.
9. Turnbaugh, S. L., & al, e. (2014). Benefits of Research Fellowships for Undergraduates with Disabilities. *Quarterly Council on Undergraduate Research*, 35(2), pp. 39-46. Retrieved from www.cur.org

Social Resistance in JP Dutta's Cinema: 'Ghulami'

Lavina Shekhawat, Research Scholar, Centre for Mass Communication and Journalism,
University of Rajasthan, E-mail: lavina26shekhawat@gmail.com Phone no.: 9509720308

Abstract: Cinema and society are always connected in the mirror style. The socio-political scenario of the society, the condition of the contemporary society and its pros and cons are closely observed by the cinema. This observation is sent reversed back towards the society in cinematic form with artistic point of view of the filmmakers. Cinema of every era or every particular time period gets the motivation from the society. Our country is one of the largest countries of the world in terms of population as well as in area. As a result, we have hundreds of languages in our country and hundreds of different cultures in different States. In Hindi cinema's journey of more than 100 years, the filmmakers are always inspired by the culture and social issues of particular state or region and these issues are reflected strongly in its plots and settings. Rajasthan being the largest state of India also had a great cultural and historical legacy which is a matter of proud for everyone. Besides these the state also faces some serious social problems like feudalism, female foeticide, child marriages, the caste discrimination etc. Renowned filmmaker JP Dutta who is known for his larger-than-life cinematic style was hugely inspired by the state of Rajasthan. His famous films like Ghulami, Bantwara, Kshatriya, Border etc are completely based and placed in the state of Rajasthan. By these films Dutta successfully tried to raise some of the social problems of Rajasthan. This research paper will critically study the feudalism and discrimination based on caste system and their depiction in JP Dutta's films.

Research Methodology: In this article, mainly the analytical method of research is being followed on the basis of both primary and secondary sources. Topic based analysis (narrative approach) is the main method in analysis of the selected film. In most cases, the statements and findings of some renowned scholars have been cited to justify the arguments and to make the study logical and reasonable.

Introduction: As a cultural medium the evolution of cinema is deeply rooted in the society and its situations, cinema acts as a mirror of the society and it reacts to the changing socio-political scenario, social and economic conditions of the times. The socio-political phenomenon such as nationalism, anti-nationalism, economic conditions, globalization, colonization, decolonization are shown in cinema in different ways. Cinema is the mirror of the society which depicts and creates images which represent society in a dramatic and creative way with drama as its basic element. As we know it is a projection of society with an audio-visual technique and dramatic elements within it. Hindi cinema has been a major point of reference for Indian culture in this century. It has shaped and expressed the changing scenarios of modern India to an extent that no preceding art form could ever achieve. Hindi cinema has influenced the way in which people perceive various aspects of their own lives. The cinema portrays characters from history,

characters from contemporary times, imaginative characters and even characters from future, which are beyond reality. They are only creation of human mind and imaginations. Cinema always portrays culture of contemporary times with a specific point of view. In India the filmmakers always seen attracted towards social problems and contemporary social issues. The Indian culture which is different in different states experiences a variety of social problems. We know that many filmmakers have taken stories from Punjab, Bengal, Kashmir, Rajasthan, Haryana and many other prominent states which have their unique culture and their local social issues. Among all these states Rajasthan always have the attention of the filmmakers, it may be due to the historical icons, stories and malpractices in its society.

The post-Independence era is an Important era in terms of Indian cinema and its development. Although the Post emergency period can be seen as a more expressive and creative era in terms of artistic and ideological perspectives. In 70s and 80s filmmakers of parallel cinema as well as popular cinema openly raised their voices against the social problems of the country. JP Dutta is one of these prominent filmmakers who speaks prominently against the social anomalies in his films. Many of his films are based on the background of Rajasthan. Rajasthan was his favorite place for shooting and for telling stories by medium of cinema. The state has a feudal

background and after independence also many of the malpractices of feudal times persists in the state. These malpractices and issues of societies always attracts filmmakers.

The cinema of JP Dutta is known for its patriotic war themes. He is considered as one of the prominent names in the terms of action-based movies. But besides action-based themes he beautifully created space for social issues. His films like Ghulami, Batwara, and Kshatriya are completely placed in the background of feudal Rajasthan.

One of the major social anomalies in India is Casteism. In ancient India there was no caste systems but people were divided by their work culture i.e., Brahmins (Teachers and Scholars), Kshatriyas (Rulers and warriors), Vaishya (Businessmen) and Shudras (Workers), But as civilization flourished and population increased Indian caste system changed to Upper caste lower caste. This system led into a stage of conflict between different castes. The major problem arrived when “untouchability comes in between humanity. When we see Modern Indian History, we can see people who worked for untouchables. Mahatma Gandhi coined the word HARIJAN for the untouchables and asked people to consider them as equal to others. Rajasthan being a feudal state was not an exception in this case. The social hierarchy always persisted in the state and conflicts were also very common. Upper castes like Rajputs and Brahmins and Baniya, said to be the people who exploits the lower working class. As a matter of fact the clashes between Dalits and Sawarns can be seen all over the country and many states had more serious problems in these terms as compared to Rajasthan. But as the Image of Rajasthan is a feudal image so it easily got noticed by filmmakers. Hindi cinema played an important role in educating people about their rights. Here we will discuss in brief about some of the social problems of Rajasthan in ‘Ghulami’ Directed by JP Dutta.

Social Resistance in Ghulami: Ghulami was released in 1985, 15 years after JP Dutta’s first movie Sarhad turned into shelved because of Vinod Khanna’s choice to surrender movies and circulate to the OSHO’s retreat in Rajneeshpuram, USA. Ghulami got here 15 years after that and may be known as JP Dutta’s debut feature. Interestingly enough, it firmly sets the palate on which nearly each different JP Dutta movie (besides Yateem) might be constructed till the

time he determined to head war-methods with Border. The plot of the movie Ghulami revolves around a son of a farmer Ranjit Singh Chaudhary who opens his eyes in the British India. He reads and get influenced from Indian revolutionaries since his childhood. Ranjit Singh Choudhry is the child of Makhan Kisan, who lives in a town controlled by a heartless property manager, Bade Thakur (Om Shiv Puri). A youthful Ranjit is a renegade and wouldn't fret facing the British Raj as he is shown cutting message wires in the main scene. Ranjit additionally crosses way with the offspring of the Bade Thakur in the school that he goes to with them. The issue is identified with the utilization of water from various pots highlighting a split between the two races. A fight with them drives him to be whipped by Bade Thakur and his dad showing him out of his home. Ranjit leaves for the town and returns as an adult (presently played by Dharmendra) after his dad's death.

Ghulami is a story bringing up the split between the Thakurs and the helpless residents and how with the adjustment of time, they rebel against their oppressors and win their opportunity. It works as a result of the solid message that it has and furthermore in light of the fact that the majority of the exhibitions are emphatically set up and the entertainers can make us, the watchers, care for these people. Dharmendra plays a profoundly educated man in the body of a natural pahalwan no sweat. Not at all like his exchanges in Batwara that line on the language of the ignorant, Ranjit Singh Chaudhry, here is a persuasive speaker. He utilizes references from writing and makes them stay with the current dilemma of the workers. It's not just that he utilizes his insight for sensational impact. It is shown how he utilizes his insight and his speech abilities to prevent a dacoit from hurting Sumitra. A similar Dacoit helps him in his undertakings later as he pursues the records of the Thakurs.

Ranjit isn't just a speaker yet a contender who doesn't move. At the point when Bade Thakur alludes to him as Ranjite, he is quick to response him and orders him to address him as "Ranjit Singh Choudhry" all things being equal. This shows the pride that he holds in his heart for himself. Exactly the same thing is rehashed when he is hit by Sultan Singh and Ranjit impacts him saying that he will pay for hitting "Ranjit Singh Choudhry". His mentality mirrors the mind-set and feeling that the disgusting laborers held against the Thakurs.

Gopi Dada, a dedicated Havildar is transformed into a radical when his child is executed for the sake of an insignificant custom that prohibited lower cast people to ride ponies. Gopi is discouraged at the treachery done to him essentially in light of the fact that he was a lower projected. Indeed, even his obligation of 20 years can't improve treatment. Gopi's issue shows why a portion of the Indians favoured the British Raj over the standard of the property managers. Mithun's Javar engages with Ranjit when he sees him battling against the entire parcel of Thakurs just to get the residents water from the well after the well of the townspeople is ruined by a dead creature that had fallen into it before. Javar is roused by Ranjit's benevolent soul and chooses to help him when he is corned by the police and the Thakurs. Tulsi's solicitation in support of Ranjit is likewise a significant factor that guides Javar to help him.

Once again, he begins getting into tussles with Bade Thakur over issues of land and credits that he accepts is sheer tenant farmer maths which is intended to hold the workers heavily influenced by the Thakur's eternity and for ages. He sets his sight on the records of the Thakurs and accepts that day will come when he will stop everything. The residents begin energizing behind Ranjit as he addresses the authority of the Thakurs over and again driving at last to a worker uprising. This is only the essential reason of the film. As we know at this point, JP Dutta films are bound with various subplots and Ghulami is the same.

Aside from the essential reason previously referenced, Ghulami has subplots including an Army man, Javar (Mithun Chakraborty) and his romantic tale with Tulsi (Anita Raj) who has nobody yet Javar to do her offering. Javar additionally engages in Ranjit's main goal to free the townspeople of their extremely old oppressors and structures a warm bond with Ranjit. At that point there is Gopi Dada (Kulbhushan Kharbanda), a havildar with the neighbourhood police who loses his child to the Thakurs only for the explanation that he needed to march him on a pony while in transit to his marriage. Ranjit is companions with the Thakur's reformist and taught little girl Sumitra (Smita Patil). They share an exceptional bond despite the fact that it never gets heartfelt in nature. At the point when Sumitra is offered to Sultan Singh (Naseeruddin Shah), a highest-level cop and furthermore the person who is seeking after the situation of Ranjit (who is

currently viewed as a crook), their fellowship turns into a reason for rubbing among her and Sultan Singh prompting some intriguing sensational groupings.

Ranjit Singh Chaudhary was a rebel in his ideology from his childhood. He wanted to free his country from Britishers. He was influenced by revolutionaries like Bhagat Singh etc. Doing his little effort towards the revolution he tries to break the telegraph wires saying "inme so angrezi sarkar ka hukum chalta hai, Taar Tod donga Hukum Chalna Band ho jayega". When asked by a policeman Gopi kaka he said "mujhe bhi band Kardo jaise Bhagat Singh ko kiya hai"¹

His rebellious intentions were very clear from his childhood, and this attitude of this young boy continued. This was one of the problems towards which he was angry, but this problem is faced by all Indians, but Ranjit is facing the problem of Casteism at the same time. During school he was forced to sit aside with lower caste students and not with upper caste students who belong to the Thakur caste. 'A Jati is identified in a local setting by whom its members will accept food and water from and to which its Jatis will give food and water.'² This water giving and taking systems of casteism was vastly popular in Rajasthan and even all over India. Ranjit Singh also faced this kind of discrimination even in school. Where he was not allowed to drink water from pot belonging to Thakurs. He was so angry at the system that he even cannot see an eagle attacking some chickens and he killed the eagle brutally. This was his first initiative against the social anomalies. On the issue of water, he got into a fight with the zamindar's children, meanwhile his father Makhan Kisan has borrowed money from the same zamindar. Ranjit was brought to the haveli where he got punished by Bade Thakur. His mother came and tried to save him, but all went in vain. The rebellious young Ranjit had to face problem of casteism. His mother has to put on her shoes on her head before entering the haveli as ordered by Bade thakur. During the feudal times lower caste people have to put their footwear on their head if they enter or pass through the haveli or colony of Upper caste people.

The Social resistance in the film is mainly a resistance of lower caste against upper caste of the society and feudalism which harasses small farmers. Young Ranjit leaves the village and comes after a long time. At that time the country got Independence from British Rule, but not from

Feudalism and Casteism. He challenges Bade Thakur after knowing that his father is dead. He was asked to pay all his fathers dues. But now Ranjit is an educated person and he says "meri aulad ko ye hisab nahi chukana padega, main ye hisab Chukta Karke Marunga Thakure Sahab".³In pre and post-Independence era there was a tradition of 'mahajani and Bahi Khata system which was mostly controlled by Seth's and Jagirdars. In India the literacy level was very low in those decades which continued until the 70s and 80s. In this system wrong entries about the loan and land were entered in the account books which were in control of zamindars and seth. Uneducated and poor farmers were not able to read them and they had to pay interest on interest besides the principal amount. It proved to be fatal for poor farmers and there are lots of evidences that due to the heavy loan amount many farmers committed suicides and many of them became rebel (daku)against the injustice. After the modernization and development of Banking system in country this practice came to decline. In the film Ghulami this practice seems to be one of the prominent reasons which instigates Ranjit to become a Baghi. Due to the circumstances created by the Thakurs, Ranjit Singh had to leave his home. He was an educated man who read world literature and loved books. He read 'Mother', a notable work of Maxim Gorky which is believed to inspire thousands of revolutionaries during the Russian revolutionary movement. 'Mother' has an important role in the Russian literature. It was, in fact, a turning point in the history of the Russian literature. Vladimir Lenin, the greatest political thinker and leader, said, "It is a book of the utmost importance; many workers, who have joined the revolutionary movement impulsively, without properly understanding why, will begin to comprehend after reading Mother."⁴ In this way the main protagonist of the movie Ghulami also gets inspired by this book. He believed that the working class and the farmers are facing same problems everywhere in this world. This thought also seems to come from the classic 'Mother'. "For all, mother dear, for all! The world is ours! The world is for the workers! For us there is no nation, no race. For us there are only comrades and foes. All the workingmen are our comrades; all the rich,

all the authorities are our foes. When you see how numerous we workingmen are, how tremendous the power of the spirit in us, then your heart is seized with such joy, such happiness, such a great holiday sings in your bosom."⁵

This was the thought process of Ranjit Singh and his allies also. Later on, Javar and Gopi havaladar joined Ranjit Singh in his rebellious activities. Thakur and police unitedly try to crush the movement lead by Ranjit Singh. They know that his intentions are very clear about the farmers and their land which is being on mortgage to the Thakur. Finally, he had to take action against all these and attacks the haveli and some villagers also helped him. But the power of Police and thakur killed his men. Javar got killed while fighting. But Ranjit somehow got the 'Bahikhata' from haveli. He brought them to the open area of village and tries to burn them. Policemen opens the fire on him, but in spite of being hit by several bullets he set the bahikhatas on fire. He doesn't kill Thakur, but destroyed his empire by destroying all his bahikhatas, by which thakur rules upon the poor villagers and exploited them. Ranjit Singh dies a natural death by hitting with bullets. But thakur dies a death which is not a physical death but a mental and moral one.

In conclusion we can see that the movie Ghulami depicts the revolutionary ideas against feudalism and casteism which is being in practice in India during the early post-independence era. Many farmers and general people became bagis and dakus just to fight against these social evils and to get their rights. There is a long history of these bagis and dakus which is scattered in whole of the country especially in Rajasthan and northern parts of the country.

References:

1. Ghulami -Source-Youtube
2. Asiasociety.org, Jati -The caste system in India
3. Ghulami. Source -Youtube
4. Medium.com, My selection -Mother, Mohammad Nasrullah khan
5. The Mother -Maxim Gorky

Bibliography:

6. Ghulami -Director -J. P Dutta - Source -Youtube
 7. Asiaticsociety.org
 8. Medium .com
 9. Mother -Maxim Gorky
-

Right to a Wholesome Environment Under Article 21 of the Indian Constitution With Special Reference to Judicial Response

Dr. M. L. Dharmapurikar, Assist. Professor In Law, Shri Shivaji Law College, Kandhar,

Abstract: *The right provided under Article 21 of the Constitution to protect the life and personal liberty is said to be fundamental to the fundamental rights under Chapter III of the Constitution. This Article envisages that “no person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law”. Over the years the scope and horizon of this two line Article has been enhanced by the Hon’ble Apex Court and other High Courts of the country by means of judicial review and as a measure of judicial activism so as to make the life fruitful and meaningful. In this process of judicial activism the scope of Art. 21 is also extended to cover the right to pollution free environment. This Article opens new channels to the deprived citizens and non-citizens to approach the Constitutional Courts for appropriate relief as and when they are deprived of pollution free environment. Encouraged by an atmosphere of freedom and articulation in the aftermath of the Emergency, the Supreme Court entered one of its most creative periods. Specifically, the court fortified and expanded the fundamental rights enshrined in Part III of the Constitution. In the process, the boundaries of the fundamental right to life and personal liberty guaranteed in Article 21 were expanded to include environmental protection.*

The Supreme Court strengthened Article 21 in two ways. First, it required laws affecting personal liberty to also pass the tests of Article 14 and Article 19 of the Constitution, thereby ensuring that the procedure depriving a person of his or her personal liberty is reasonable, fair and just. Second, the Court recognized several unarticulated liberties that were implied by article 21. It is by this second method that the Supreme Court interpreted the right to life and personal liberty to include the right to wholesome environment.

Key Words: *Environment, Indian Judiciary, Livelihood, Pollution, Right*

Introduction: The Indian Constitution is amongst the few in the world that contains specific provisions on environmental protection. The directive principles of state policy and the fundamental duties chapters explicitly enunciate the national commitment to protect and improve the environment. Judicial interpretation has strengthened this constitutional mandate.

Environmental protection has found a special mention in the Indian Constitution. In fact, the environment protection has been given a constitutional status in the Indian polity. The Constitution being the fundamental law of the land has a binding force on citizens, non-citizens as well as the state. The fundamental rights and the Directive Principles of States Policy underline our national commitment to protect and improve the environment. The courts in India have also given a new interpretation to the constitutional provisions touching the environmental perspectives. In fact, the interpretation given to article environmental perspectives. In fact, the interpretation given to article 21 of the Constitution which is contained in the chapter on Fundamental rights has added new dimensions to the quality of life and the effect of environment relating thereto.

The Constitution of India, as originally enacted did not contain any specific provision to deal with environmental pollution though Article 47 made an indirect reference to improvement of public health as one of the primary duties of the states. This, in fact, envisages a pollution free environment for all the people, In the following pages, an attempt is being made to examine in some detail the constitutional imperatives for control of environmental pollution.

Article 21 gives multi-faced fundamental rights relating to “Right to live” which includes right to wholesome environment has been evolved by the various decisions of the Supreme Court. Art.48-A was inserted in the Constitution with inspiration and direction of Stockholm Declaration 1972.

These three articles are in three different Parts of the Constitution. Article 21 (Right to Live) of the Part III, can be enforceable before the court of law, Article 48-A (Protection and Improvement of environment and safeguarding of forests and wild life) being a part of the Directive Principles of the State Policy, cannot be enforceable before the Court of Law, until the State makes any law. Similarly, Article 51-A(g) incorporated in Part IV-A (Fundamental Duties) cannot be enforceable

before the Court of Law, until the State makes any law. The combined effect of these three articles and the decisions of the Supreme Court on the subject, has paved the way for the clean environment has become a Fundamental Right in India.

Right to wholesome Environment: The Supreme Court to derive, adopt and apply a range of principles to guide the development of environmental jurisprudence. Notable amongst the fundamental norms recognized by the court are:

1) Every person enjoys the right to a wholesome environment, which is a facet of the right to life guaranteed under Article 21 of the Constitution of India.

2) Enforcement agencies are under an obligation to strictly enforce environmental laws.

3) Government agencies may not plead non-availability of funds, inadequacy of staff or other insufficiencies to justify the non-performance of their obligation under environmental laws.

4) The 'polluter pays' principle which is a part of the basic environmental law of the land requires that a polluter bear the remedial or cleanup costs as well as the amounts payable to compensate the victims of pollution.

5) The 'precautionary principle' requires government authorities to anticipate prevent and attack the causes of environmental pollution. This principle also imposes the onus of proof on the developer or industrialist to show that his or her action is environmentally benign.

6) Government development agencies charged with decision making ought to give due regard to ecological factors including (a) the environmental policy of the Central and state government; (b) the sustainable development and utilization of natural resources; and (c) the obligation of the present generation to preserve one we inherited from the previous generation.

7) Stringent action ought to be taken against contumacious defaulters and persons who carry on industrial or development activity for profit without regard to environmental laws.

8) The power conferred under an environmental statute may be exercised only to advance environmental protection and not for a purpose that would defeat the object of the law.

9) The state is the trustee of all natural resources which are by nature meant for public use and enjoyment. The public at large the beneficiary of the sea-shore running waters, air,

forests and ecologically fragile lands. These resources cannot be converted into private ownership.

Judicial Response: The interpretation given by the Supreme Court in Maneka Gandhi's case has added new dimensions to the concept of personal liberty of an individual. It laid down that a law affecting life and liberty of a person has to stand the scrutiny of Articles 14 and 19 of the Constitution. In other words, if a law is enacted by a legislature which touches upon the life and liberty of a person and curtails it, then it is a mandatory requirement that the procedure established by it for curtailing the liberty of a person must be reasonable, fair and just. It is this interpretation of article 21 which the court has extended further so as to include the right to wholesome environment. In other words, environmental pollution which spoils the atmosphere and thereby affects the life and health of the person has been regarded as amounting to violation of article 21 of the constitution.

In this connection it will be worthwhile to refer to the decision of the apex court in Dehradum quarry's Case. In this case the Supreme Court entertained complaints from the rural litigation and entitlement Kendra, Dehradum alleging that the operation of lime stone quarries in the Mussoorie-Dehradum region resulted in degradation of the environment affecting the fragile ecosystems in the area. In the case the Supreme Court moving under Article 32 ordered the closure of some of these quarries on the judgement did not make a reference to Article 21 but involution of jurisdiction by the court under Article 32 presupposed the violation of right to life guaranteed under article 21.

This way, we see that the courts are legitimizing its role as the enforcing organs of the constitutional objectives to prevent all actions of the state and the citizen from upsetting the ecological balance. This role of the court also finds support from the observations of Justice Singh in the Ganga Pollution (Tanneries) case as justifying its closure. His Lordship observed: "We are conscious that closure of tanneries may bring unemployment, loss of revenue, but life, health and ecology have greater importance to the people. Besides, some more High Courts have also accorded recognition to this environmental dimension of article 21. For example, in t. Damodar Rao's Case which related to stop the Life Insurance Corporation and the Income Tax

Department from building residential house in a recreational zone the Andhra Pradesh High Court held, “ it would be reasonable to hold that the enjoyment of life and its attainment and fulfilment guaranteed by article 21 of the Constitution embraces the protection and prevention of nature’s gifts without which life cannot be enjoyed. There can no reason violent extinguishment of life alone should be regarded as violative of Article 21 of the Constitution. The slow poisoning by the polluted atmosphere caused environmental pollution and spoliation should be regarded as amounting to violation of Article 21 of the Constitution... The Court held that the attempt of the respondents to build houses in this area is contrary to law and also contrary to article 21 of the constitution.

The High Court of Himachal Pradesh, Rajasthan, and Kerala have also taken note of the provisions of article 21 and held that environmental degradation violates the fundamental right to life. These rulings of the courts acknowledges that the rights to a wholesome environment is implicit in the constitutional guarantee of article 21.

b) The right to livelihood

The right to livelihood is implicit in the Constitutional guarantee of right to life enshrined in article 21 of the Constitution. The provision has served as an effective check on governmental actions which tend to affect the environment and disrupt the normal life-style of the poor people. In *Olga Tellis v. Bombay Municipal Corporation*, the petitioner challenges the government decision that all pavement dwellers and the slum dwellers in the city of Bombay will be evicted forcibly and deported to their respective places of origin. The main contention of the petitioners was that right to life includes the right to livelihood and hence the governmental action amounted to depriving a pavement dweller of his life except according to procedure established by law. Accepting the contention of the petitioner the court held: “Deprive a person of his right to livelihood and you shall have deprived his of his life ... the state may not be affirmative action, be compellable to provide adequate means of livelihood or work to the citizens. But any person, who is deprived of his right to livelihood except according to the person, who is deprived of his right to livelihood except according to just and fair procedure established by law, can challenge the deprivation

as offending the right to life conferred by article 21.

In the instant case, the court issued direction to the Municipal Corporation to provide alternative sites or accommodation to the slum and pavement dwellers within a reasonable distance of their original sites. The court further directed that the Corporation shall prepare a housing scheme for the poor and provide basic amenities to slum dwellers. Thus, the Court constructed the right to livelihood as an integral part of right to life.

The second case which throws light on this perspective is that of *Banwasi Seva Ashram v. State of Uttar Pradesh*. This case arose out of a public interest petitioner made under article 32 on behalf of local forest products- fruits, vegetables, fodder, flowers, timber, animals and fuel wood for their daily needs. It was contended that the state action which contemplated eviction of many forest dwellers violated the fundamental right to life of the local people guaranteed by Article 21 of the Constitution. The supreme Court, however, laid down certain safeguards to protect tribal forest dwellers who were being ousted by the National Thermal Power Corporation Ltd. (NTPC) for the Rihand Super Thermal Power Project, though the court allowed acquisition of the land but instructed that it could only be done after NTPC agreed to provide facilities approved by the court to the ousted forest dwellers. There are also some more cases where the apex court has issued interim order requiring state agencies to make provisions for settlement and rehabilitation of tribal’s who were being displaced by dams.

In the light of the observations made in these cases by the highest court of the land, the Questions regarding right to livelihood has received a favourable interpretation in the expansion of the scope of article 21. However, this has given rise to a further question: whether the right to livelihood could be asserted to prevent environmentally harmful projects which tend to uproot the local people and thus deprive them of their livelihood. It is submitted that the entire matter including installation of such projects, their impact on the life of the people vis-a-vis their rehabilitation will have to be taken into account failing which Article 21 may come into operation.

Conclusion: Environmental litigation is of recent origin in India. During a short span of time, the Indian judiciary not only has successfully undertaken a complex task of balancing the environmental and development concerns but in

the process of its adjudication of cases, evolved new principles of the environmental jurisprudence. A few new trends have been set up by the judiciary which hitherto had not been seen in the legal system. Here an attempt is made to evaluate the role of the courts with reference to certain specific situations in the context of environment protection.

The judiciary has once again taken the imitative on issues on issues like public awareness which otherwise should have come from the Government. It is submitted that if the laws are to be effectively enforced and the environment is to be protected it is necessary that the people are made aware of the vices of pollution and its evil consequences. The observations and directions on public awareness, of the Supreme Court should certainly lead us into a direction where every citizen realized his duty to protect the environment. It is unfortunate that the directions of the apex court are still to be implemented in its true spirit by the government.

The above discussion demonstrates the active role of the Supreme Court of India as people's as well as environment court. In fact, during the last decade the court has exhibited its legal scholarship in the development of environmental jurisprudence. The Ratlam Municipality Case, Delhi Gas Leak Case, The Ganga Pollution Cases, Dehradun Quarrying case, Calcutta Taj Hotel, etc. Are some of the notable examples where the court, not only by liberalising the traditional rule of locus standi has evolved the concept of public interest litigation but the introduced novel innovative techniques directed at protection of environment. Additionally by providing new remedies or reliefs, appointing commissions to look into the task of identification and monitoring of pollution the court has been able to provide adequate relief and compel the state to carry out the directions given by it from time to time.

The Supreme Court has also to a great extent succeeded in bridging the gap between the law and its implementation. Apart from giving direction to government and local bodies as and

when their slackness was brought to its notice. The court has come down with heavy hands on the inactive constitutional duty relating to environment.

The apex court has also given new direction to environmental justice by giving its vital observations on Environmental education, public awareness, protection of Public and workers, fundamental rights and duties, neutral environment experts, pollution insurance, quantum of damages in pollution accident cases and principle of absolute liability, etc.

The role of higher judiciary as is witnessed from majority of the cases decided by it has been worth appreciating. The court has successfully done its job, fulfilled its obligation and performed its duty. It is our submission, that judiciary is not the only effective forum to resolve environmental problems. Pollution is a problem which can be effectively solved only through public awareness and political will rather than judicial will. No doubt, judiciary can and does play a role of rather than judicial will. No doubt, judiciary can and does play a role of catalyst and thereby speed up and gear up the process but it has to be initiated by and from the public and none else. Hence, there is an urgent need that citizens as well as the state must sit up and take notice of environmental degradation and take appropriate steps to improve it.

References

1. Armin Rosencranz, Shyam Divan, *Environmental Law and Policy In India*, Oxford University Press, New Delhi Pg 44, 45
 2. AIR 1988 SC 2187.
 3. AIR 1988 SC 1037.
 4. AIR 1987 AP 171
 5. AIR 1988 HP 4, 9
 6. AIR 1988 Raj. 2, 4
 7. AIR 1986 SC180.
 8. AIR 1987 SC 374
 9. KLT 1988 (2) 730, 731
 10. Kailash Thakur, *Environmental Protection Law and Policy in India* Deep & Deep Publications Pvt. Ltd Pg. 199, 204, 205
 11. Nyaya Deep, Vol XII, Issue 4 - October 2011, National Legal Services Authority, New Delhi, Pg 54, 55
-

The Study of Government Policies and International Efforts For Better Management Of Urban Planning In India

Dr. Vinayak R. Sakharkar, Associate Professor, Kumbhalkar Social Work Evening College, Ganeshpeth, Nagpur Email: Vinayak_sakharkar@yahoo.com Mo. No. 9730020280

Abstract: About 30 percent of India's population lives in urban agglomerations. The fast-paced urbanization in the country, which is closely linked to the overall economic progress, has made the cities face some serious challenges on the socio-economic front including unemployment as well as additional load on the existing infrastructure in the cities like housing is. Sanitation, transport, health, education, utilities, etc. In order to upgrade the quality of life of the people, especially the urban poor, the Ministry of Housing and Urban Development is actively launching new schemes and re-implementing existing schemes in a proper manner. The recent devastating floods in Kerala and the storm that raged through Gujarat and Maharashtra sometime back have forced policymakers to rethink the need for integrated urban planning. Whether it is the matter of pollution or the bad effects of cities due to various natural calamities, the need for urban planning for their concrete solution is being felt for a long time. In view of this, in this research paper, along with highlighting the aspects of urban planning, it is thought to study the facts related to its better management. The subject of the research paper has been chosen for research with the aim of studying the plans implemented for urban planning in India and the problems of smart city scheme, government policies, and international efforts for better management of urban planning in India.

Keywords: Urban Planning, Smart City Scheme, Government Policies

Data Collection Method Used for Research:

This research depends on secondary data like books, newspapers, magazines, reports, and websites.

The Objective of Research: 1) To find the problems of smart city scheme. 2) To study the government policies and international efforts for better management of urban planning in India. 3) To know the aspects of urban planning. 4) To study the plans implemented for urban planning in India.

Introduction: Urban planning is a process whereby various aspects related to the development of the city are controlled by direct intervention in planning at the local level. With its help, objectives like mobility, quality of life, and sustainability of the residents are fulfilled. Urban planning has become an important aspect of today's growing urbanization. At present India is also going through the process of rapid urbanization. It has registered an increase of 3 percent as compared to the 2011 census. The number of mega-size urban clusters has remained stable for many years while the number of smaller urban clusters has been increasing rapidly. Mega-size urban clusters are called those whose population is above 50 lakhs. Apart from housing, this difference is also visible in the water, sanitation, and hygiene, transport, and communication services.

Migration from villages to cities takes place due to the difference in facilities seen between villages and cities. In such a situation where on one hand the question is whether these urban areas are fully prepared to assimilate new residents? So on the other hand we also see that India is a country with areas affected by natural calamities. Every disaster exposes the mistakes made in the process of rapid urbanization. In view of these problems, there is a need for solid urban planning for the cities of the country, in which arrangements have been made for a master plan based on a scientific and rational approach.

Let us tell you that the lack of coordination between urban planning and local government is also a basic shortcoming of our planning process. However, the 74th Constitutional Amendment called for empowering urban and local governments to function as institutions of self-government. But, their effectiveness with respect to urban planning is still limited. In 1985, the Central Government came out with the Model Regional and Urban Planning and Development Act. However, most states have failed to incorporate its provisions in their employment laws.

One of the important concerns with the country's current urban planning system is that it is based on outdated land-use methods. We have to go ahead and adopt such a plan and process

which is according to the needs of the people. The increasing pressure of population also puts pressure on the development work of the cities. Actions taken to meet human needs have a negative impact on the basic ecosystem, which is not possible to compensate for over a period of time. Also, the prevalent deficiencies in urban planning make these disasters more serious.

Government Policies and International Efforts to Better Manage Urban Planning in India:

India's first National Commission on Urbanization submitted a report on urban policy in 1988. After that 73rd and 74th constitutional amendment was brought in 1992 which is known as Panchayati Raj Act and Municipality Act. Its aim was to develop villages and cities through economic and local planning. Since land is a state subject, only a few states adopted it. This slowed down its implementation. The functions listed under the 12th Schedule of the Constitution include urban planning, regulation of land use, and preparation of plans for economic and social development. Therefore, the states are expected to delegate these functions to municipal corporations. According to the 74th Constitutional Amendment, the arrangement has been made for the formation of the Metropolitan Planning Committee in the metropolitan city. This will integrate the plans prepared by the local bodies in the metropolitan area. Let us tell you that metropolitan cities are called those cities whose population is above one million.

In 2015, the Government of India launched the Smart Cities Mission which aimed to improve the condition of 100 cities within 5 years. In 2015 itself, the AMRUT scheme i.e. Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation was introduced to develop more and more cities with modern facilities. Apart from all this, recently the Central Government is trying to bring a National Urban Policy for the whole country.

If the roads are narrow, the height of the buildings is also told to be equal to the width of the roads, this helps in heat control. During construction activities every 7 sq. km. But it also includes leaving an area of 1 sq km for a water body and open space. There has been talking of constructing footpaths in such a way that they also play a supporting role in water absorption during the rainy season.

In the name of decentralization, too many responsibilities have been assigned to the urban local bodies. Since urban development is a state

subject, there is no comprehensive national policy so far that lays down plans for urbanization. However, this first National Urban Policy of the country focuses on 10 key areas, the main ones being - cooperative federalism, inclusive growth, sustainability, empowerment of local institutions, urban infrastructure finance system, strong urban information system, etc.

To meet the challenges of urban heat islands, emphasis is being laid on building roads in a north-south direction in southern India to avoid direct sunlight. Urban planning includes works such as painting various parts of roads, rooftops white so that the solar radiation can be reflected as much as possible.

It is also necessary to keep in mind the issue of economic inequality at the time of planning so that no section of the society gets marginalized. Because these sections are most likely to be affected at the time of disaster. India's geotectonics situation is also changing. In such a situation, even if a moderate intensity earthquake occurs in Delhi, then the magnitude of the disaster cannot be estimated. Newly constructed buildings in the capital rarely comply with the National Buildings Code, India's Vulnerability Atlas 2006, and building bye-laws.

Let us tell you right here that even at the international level, 'U.N. Habitat is an ongoing United Nations program working towards a better urban future globally. Its goal is to develop socially and environmentally sustainable human settlements and provide adequate shelter for all.

Considering urbanization as an integral part of the country's economic development, the Government of India's think tank 'NITI Aayog' has talked about including efficient and sustainable public transport in the policy. NITI Aayog has also suggested the formation of a Unified Metropolitan Transport Authority for cities with a population of more than one million. These will prepare an integrated public transport plan.

In 2016, Habitat 3 was organized, a United Nations conference on housing and sustainable urban development held every two decades. The New Urban Agenda, released in Habitat 3, outlines what countries need to do to achieve sustainable urban development between 2016 and 2030. India is also shaping its urban planning based on this agenda. There we find that the U.N. According to the Sustainable Development Goal- 11 of the U.S., cities and human settlements

should also be inclusive, safe, resilient, and sustainable.

Schemes Implemented For Urban Planning In India: Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission: Launched in 2005, the Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission was a city-modernization plan with an investment of more than \$20 billion over seven years. It covers two components viz. Provision of basic services for the urban poor (BSUP) and an Integrated Housing and Slum Development Program (IHSDP). The scheme aims to increase investment in urban infrastructure, create better civic amenities, ensure irreversible access to basic utilities as well as create affordable homes for the urban poor, slum dwellers, and people from the economically weaker sections was designed.

65 mission cities were identified under this scheme. The sub-mission of JNNRUM was to promote comprehensive integrated development. The mission period of the scheme was extended till March 2015 to complete the ongoing works. JNNRUM has been replaced by AMRUT, another similar city-modernization scheme.

National Urban Transport Policy, 2006: The National Urban Transport Policy includes the inclusion of urban transport as an important parameter in the urban planning phase. It also focuses on encouraging greater use of public transport and non-motorized modes of transport through the introduction of intelligent transport systems, reduction in pollution levels, and central financial assistance.

National Urban Sanitation Policy (NUSP): The National Urban Sanitation Policy was formulated in 2008 to provide clean and affordable sanitation facilities for the urban poor especially women as well as to address the challenges with effective city sanitation plans. The vision of the government to do so was also given.

Heritage City Development and Expansion Scheme (HRIDAY): The scheme for the holistic development of heritage cities was introduced on 21st January 2015. It deals with preserving and revitalizing the soul of the heritage city, as well as with the development of core heritage infrastructure projects and the revitalization of urban infrastructure for the areas around the heritage properties.

National Urban Livelihoods Mission (NULM): The scheme launched on 24 September 2013 by the Ministry of Housing and Urban

Poverty Alleviation (MHUPA) is a livelihood promotion program to reduce the risk of poverty and urban poor households by enabling them to access beneficial self-employment and skilled wage employment opportunities which increased their livelihood. It also addresses the livelihood concerns of urban street vendors. It has been implemented in 790 cities.

Clean India Mission: Launched on October 2, 2014, the Swachh Bharat Mission is the government's nationwide flagship program with a budget allocation of Rs 41,765 crore for 2018-19 with the objective of universal sanitation coverage in urban areas. It is a comprehensive sanitation plan that aims to make the country open defecation free by 2019, promote 100% collection and scientific processing of municipal solid waste, encourage healthy sanitation practices and design, execute Urban Local Bodies (ULBs) Ready to do and operate system. The estimated cost for the SBM is Rs 62,009 crore, of which Rs 14,787 crore is the Centre's share. Progress so far: As of March 31 2018, 52 lakh individual household toilets and 3.2 lakh public toilets have already been done. Housing and Urban Succession Minister Hardeep Singh Puri recently announced that the government will meet the target of constructing 72 lakh toilets a year ahead of schedule.

AMRUT (Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation): Launched in 2015, the focus of the AMRUT scheme was on building infrastructure that has a direct link to the provision of better services to citizens. Closely linked to the Swachh Bharat Mission, the plan includes the provision of water supply facilities, sewerage networks, stormwater drainage, urban transport, and open and green spaces in selected 500 Indian cities. The budget allocated under this scheme is around Rs 50,000 crore for the period 2016 - 2021. Projects are underway in 20 cities and towns.

Pradhan Mantri Awas Yojana : The scheme was launched on June 25, 2015, to provide 20 million affordable homes for the urban poor, including slum dwellers, by March 2022. The beneficiaries include the Economically Weaker Section (EWS), Low Income Group (LIG), and Middle Income Group (MIG). Implemented as a centrally sponsored scheme with two components – PMA (Urban) and PMA (Rural), the mission involves providing central assistance to the implementing agencies through the States and UTs. As per the recent figures by the Union

Ministry, against the required 1 crore 51 lakh houses have been approved in the last 3 years of implementation, more than 28 lakh houses are on land and in various stages of construction and 8 Lakh houses have been completed 8 lakh houses occupied by the beneficiaries.

Smart City Mission: Launched on June 25, 2015, Smart Cities scheme under the Ministry of Housing and Urban Affairs. This ambitious program by the Indian government aims to build 100 smart cities across India with a focus on planned urbanization and sustainable development as a support system for neighboring cities. This includes the development of high-quality infrastructure with the provision of infrastructure, health services, education, digitization, IT accessibility, e-governance, sustainable development, security, and safety. Global cities such as Singapore, Japan, and the USA are providing valuable support to India's mission, which also emphasizes the economic development of urban centers by creating more jobs and increasing income.

The mission includes 3,183 projects worth Rs 1,45,245 crore. But so far, the work has been completed only in projects worth Rs 4,960 crore, which is only five percent of the total projects. The project completion target was extended from 2019-20 to 2022-23 for the execution of projects in selected cities in round four. According to the data released by the Ministry of Urban Development, funds worth Rs 500 crore will be released for the top 15 cities.

The Smart City Mission will be operated as a Centrally Sponsored Scheme (CSS) and the central government proposes to provide financial assistance of Rs 48,000 crore to the mission over 5 years, an average of Rs 100 crore per city per year. An equal amount, on a matching basis, to be contributed by the State/ULB; Therefore, about one lakh crore rupees of Government/ULB funds will be available for the development of Smart City. Comprehensive development takes place by integrating physical, institutional, social, and economic infrastructure across regions. Many of the government's regional plans converge on this goal, though they have different paths. There is a strong complementary between AMRUT and Smart Cities Mission in achieving urban transformation. AMRUT follows a project-based approach, whereas Smart City Mission is an area-based strategy. Similarly, considerable benefits can be gained by seeking convergence of Central

and State Government programs/schemes with the Smart Cities Mission. At the planning stage itself, the cities are included in the SCP with 'AMRUT' Swachh Bharat Mission (SBM), National Heritage City Development and Promotion Scheme (HRIDAY) - External website that opens in a new window, Digital India, Skill Development, for all should seek convergence in other programs funded by the Department of Culture for the construction of housing, museums and other social infrastructures such as health, education, and culture.

Challenges of Smart City Scheme:

- This is the first time that a 'challenge' or competition method has been used to select cities for funding a MoUD program, and a strategy of region-based development has been used. It reflects the spirit of 'competitive and cooperative federalism.

- The state and urban local bodies will have to play an important supporting role in the development of smart cities. Smart leadership and vision and the ability to take decisive action at this stage will be the key factors in determining the success of the mission.

- Understanding the concepts of retrofitting, redevelopment, and Greenfield development will require capacity support at various levels by policymakers, implementers, and other stakeholders. A major investment in time and resources will have to be made in the planning phase itself before participating in the Challenge. This is different from the traditional DPR-driven approach.

- The Smart City Mission needs smart people actively participating in governance and reforms. Citizen participation is much higher than formal participation in governance. The participation of smart people will be enabled by the increasing use of ICTs, especially through mobile-based devices, by Special Purpose Vehicles (SPVs).

- Smart City is an ambitious scheme of the Government of India. There are many challenges associated with this scheme, which are as follows-

- **Financing:** The biggest challenge is financing, as the banks and financial institutions that finance them are facing the problem of NPAs.

- **Coordination between Central and State Governments:** There is a lack of coordination between various government bodies. Here the

need for coordination is felt in both the horizontal and vertical directions.

- Indian cities lack any definite master plan, which has made the task of implementing smart city projects easily and efficiently challenging.

- The provisions of the scheme are silent on how many parts of this plan should be completed in how much time.

- For the successful implementation of this scheme, there is a need for advanced technology, skilled manpower, skilled manpower, aware citizens, and a large and strong database, the absence of which is seen.

- Presence of Corruption is a major problem that causes a discrepancy in coordination and ineffective execution of projects both at the central and state level.

Conclusion: All possible steps are being taken by the government to meet the challenges of the Smart City Mission, such as changes in the budget and other provisions that have been made for funding and its implementation by adopting the concept of PPP. Also, a provision has been made for the formation of SPV to promote cooperative federalism to overcome the lack of coordination between the center-state and local institutions. Apart from these, reconstruction, redevelopment, and Greenfield development as a strategic component of area-based development for smart city development in a planned manner as per the master plan, as well as smart provisioning under pan-city efforts are to be implemented. Along with this, arrangements have been made for skill up-gradation and training of employees to ensure the supply of skilled human resources for solving technical related problems. In view of problems like corruption, arrangements have been made to complete most of the activities related to its online and through the internet.

Suggestion: 1) For better management of urban planning, first of all, there is a need to ensure the participation of citizens in effective urban planning. 2) There has also been talking of the formation of an award committee for every city above 3 lakhs, which will look after municipal works. It is necessary to make all these institutions

an integral part of the planning process. 3) There is also a shortage of manpower for the inspection works with the local bodies. Therefore, there is a need to focus on making the system online while reducing paperwork. 4) There is also a need to modernize the existing approval processes. 5) There should be such a system for the poor to live in residential facilities where there is no lack of basic facilities. 6) Building standards must comply with earthquake resistance-related safety standards when building urban infrastructure. 7) Care has to be taken that traditional drainage systems located in cities and various water bodies like lakes, ponds, and wetlands are not encroached upon for the construction of buildings and roads. River Regulation Zone notification needs to be made effective to prevent encroachment of river beds and flood plains.

References:

1. Amiya Kumar Das, Urban Planning in India, Rawat Pubns; Illustrated edition (1 January 2007)
 2. Ashok Kumar, Sanjeev Vidyarthi , Poonam Prakash, City Planning in India, 1947–2017, Routledge, Taylor & Francis Books India Pvt. Ltd., ; First edition (8 July 2020)
 3. S K Kulshrestha, Urban and Regional Planning in India, SAGE India; First edition (6 August 2012)
 4. Dr N Mani, Smart Cities & Urban Development in India, New Century Publications; 1st edition (12 August 2016)
 5. Mike Barlow , Cornelia Levy-Bencheton , Smart Cities, Smart Future: Showcasing Tomorrow (Wiley and SAS Business Series) , Wiley; 1st edition (7 December 2018)
 6. Poonam Sharma, Swati Rajput, Sustainable Smart Cities in India: Challenges and Future Perspectives (The Urban Book Series), Springer; 1st ed. 2017 edition (10 April 2017)
 7. *Times of India, Lokmat, Navbhart, Dainik Bhaskar.*
 8. https://en.wikipedia.org/wiki/Urban_planning
 9. <https://www.worldbank.org/en/topic/urbandevelopment/overview>
 10. http://icrier.org/Urbanisation/pdf/Ahluwalia_Planning_for_Urban_%20Development.pdf
 11. <https://www.britannica.com/topic/urban-planning>
 12. https://iica.nic.in/images/Articles/NUPF_Final_Oct%202020.pdf
 13. <https://www.orfonline.org/expert-speak/urban-policy-2020-calls-for-modernisation-and-maintenance-of-urban-infrastructure-59742/>
 14. <https://www.computerweekly.com/opinion/Smart-cities-face-challenges-and-opportunities>
 15. <https://smartcityhub.com/governance-economy/indias-100-smart-cities-mission-is-flawed/>
-

Social Media and Academic Libraries

Varsha M. Meshram, Librarian, Smt. R. M. Patel Mahila Mahavidyalaya, Bhandara

Abstract: New technologies have always been of interest for libraries for the potential of increasing the quality of service as well as for improving efficiency of operations. Today's new era people is like to online database ebook, e-newspaper, useful for users and all researchers. Social media is very useful sharing information and dissemination. Social media like facebook, blog, youtube, whatsapp, telegram, instagram, and helpful people.

This paper describes e-resources and awareness in libraries and role of social media. We know that the academic library is related education like scientific education day to day education related information spreading throw the social media and its help to the academic patron their education. Powerfull new communication is social media.

Keywords: Social media, Academic libraries, Social networking sites.

Introduction: Now a days no one can live without internet and due to internet all are interested and emergely surfing social networking website every moment and every day human being can't live without surfing social networking sites. The facebook, orkut, myspace, twitter, youtube, blogs, wikkis, among people and student, researchers due to high use among groups.

A/c to Neti, social media is derived from to words such as "Social and Media". Social means to do with the interaction of individual within a group of community and media refers to sharing communicate the ideas or information through channels social networking is an evolutionary development of online participation where people common interest. It is a latest technique to have better brand visibility. It is a process sharing information on sites that facilitates content sharing, data exchange, adding unique content, etc. different social media tools includes blogs, do podcasts twitter, youtube. These social media tools come with different features like text, images, audio and video sharing among users contents.

Social media is use in the field of education purpose the very important because according to library science rule "information to all at right person at right time."

If you host any program in library social media is the perfect place to tell people about it if your website of library is going to be down for repair, then this way to best mode of updating the library event.

Social networking tolls for library services:

Facebook: Facebook gives peron information by the particular face and their information. They also gives the daily information about the people.

In the facebook they gives the facility make page facebook also given the group of particular community and spreading information.

Twitter: Twitter is a social networking website, which allow user to publish short messages that are visible to others users. These messages are known as tweets and can only be 140 characterless length users have found many different users for twitter, including basic communication between friend and family a way to publiciz and event or as a customer relations tool for libraries.

Youtube: Youtube is a popular video sharing website where registered userd can upload and share with anyone able to access the site. Those videos can also be embedded and shared on websites.

Blog: Even though social network has supplemented blogging to a large extent it is still best way to increase readership.

Video submission: Video can be used in several ways to enhance research engine optimization make sure that the videos are relevant information and full of information.

Social bookmark: Social bookmarking is an online services which allows users to add, annotated edit and share bookmark of web documents.

WhatsApp: A cross platform instant messaging application that allow iphone android mobile users to exchange text, image, video messages.

Instagram: Instagram is popular application for sharing images and editing images. Today people spending lots of time in the instagram just because of image editing but it is also the best for sharing information modern era.

Wikis: Wikki is a knowledge base website it get particular information about anything on which users collaboratively modify contend and structure directly and indirectly from the web browser. Wikkis is give the information for particular place, thing people give contribution to edit or replace information wikkis gives information about complete information.

Overall, social networking should not be avoided in academic libraries looking to reach out to their students. The ultimate goal of librarians is to make library resources available to students. If social networking helps to achieve that goal it should be actively pursued. Libraries must continuously monitor how their social networking attempts are working among their user and make any necessary adjustment to their platforms that could make the new service more effective.

New additions to your collection: Library is having new book. The collection of library having the different parts the patron is known about the new book information the social media is best platform to inform.

Links to articles, Video: Information finding is not easy to patron then this situation any other person is help to explain throw the link the article related this topic or any explainer video related this concept. **Community Information:** Library help to guide people then in the social media shearing information to community.

Solicit feedback: Social networking is built for conversation, so feel free to ask questions of your patron and get their feedback on it. Feedback is charges towards the goodness.

Respond to people: People haying respond to people by changing their negative direction thought to the positive action. People having the response related information is the best way to respond to people to help by social media.

E-news letter: Newsletters is a means of delivering information. A newsletter can be used to list interesting new web sites, new journals and online services and perhaps more general science news of interest. It does not have to be long but should be produced on a regular basis. In fact, they are an excellent marketing tool because they list all the activities of a library with ICT facilities in the library, an e-newsletter can be produced. The text of the new newsletter can also be included on the library website.

Video library service: Library instruction all video can be used in promotion and marketing the library resources to save the time of users and

library personnel. Video of library resources and services were posted on the library website.

E-mail: There are many benefits to using email as a promotional tool. Mail shots are an effective medium that create personalized services, with information about library activities and events, membership renewal. Where a large proportion of the users are on e-mail it is an easy way of reaching them, quickly and cheaply. It can be targeted more precisely than most other methods and so are effective at reaching specific users. The staff responds quicker to emails than any other medium by maintaining up to date address lists different users groups can be targeted with different versions of the advertising 'message'

Bulletin Board: This is an offshoot of email and is a many to many email system. It is medium for messages of interest to a community of online users. This service can be used by libraries for disseminating information to online users.

Flickr: Flickr is perhaps the best online photo management and sharing application. Flickr can be used to upload maintain and share photo albums of events and programmes conducted by the libraries institutions organize different events throughout the year.

QR Code: Quick response code gives information to smart phone users of the library. QR codes help the library by adding more information in the news schedule and at the same time visually reduce data overload in it with the help of QR codes library link disseminate.

Pod cast: Pod cast is another medium for advertising and marketing of library services. The library can share audio programs over the internet and this is the best tool for visually chalanged library users – podcast can be used for – 1. Sharing events and instructions. 2. Audio streams of lectures and book reading. 3. Offering tips for accessing resources.

Mobile phone: Mobile based services have been adopted by many libraries users. These services have become externaly popular among the users. The technology has been used to start a library alert services.

Indian Digital Libraries and Consortia:

Digital Library of India (DLI): It is a Digital Library of Books in various Indian languages which will foster creativity and free access to all human knowledge on internet. In this project coordinate by Indian Institute of Science,

Bangalore & different institutes, Universities and Carnegie Mellon University.

ETD: This is digital repository of thesis and dissertation of Indian Institute of Science, Bangalore. This repository has been developed to capture, disseminate and preserve research thesis of Indian institute of Science.

Traditional Knowledge Digital Library (TKDL): TKDL develop for interdisciplinary traditional knowledge on Indian medicinal information. Department of Indian System of Medicine and Homoeopathy (ISM&H) constituted an inter-disciplinary Task Force, for creating an approach on establishing a TKDL. The project was initiated in 2001. TKDL is a collaborative project between CSIR, Ministry of science and Technology and Department of AYUSH, Ministry of Health and Family Welfare. An inter-disciplinary team of Traditional Medicine (Ayurveda, Yoga, Unani, Siddha and Homapathi)

Gyandoot: Gyandoot is develop for rural unprivileged rural communities of Dhar (MP). Gyandoot digital library activity to address the hardship imposed by transaction costs associated with government services.

INDEST CONSORTIA : Indian National Digital Library in Engineering Sciences and Technology (INDEST) consortium this project develop by department of secondary and higher education of the Ministry of HRD for providing differential access to electronic resources subscribed for the core members through the consortium headquarters setup at the IIT Delhi.

UGC - Infonet E-Journas Consortium: This program is being ececuted by INFLIBNET & fully funded by UGC. All universities of India come under UGC purview and members of this programme. The UGC - Infonet Digital library Consortium was formally launched in December 2003 by President Dr. APJ Abdul Kalam, the than President of India soon after providing the Internet Connectivity to the Universities in the Year 2003 Access to various e-journals has been started form 1 January 2004. It will provide the best current and archival periodical literature from all over the world to the university community.

IIT Delhi: It has access to more than 2000 electronic journals & databases are available in IIT Delhi.

Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA) Kalasampada: IGNCA was establish in 1987 at New Delhi as an autonomous institution

under the Ministry of Culture is premier research organization in the field on Indian Art and Culture Kalandhi Division of IGNSA is a NIS and Databank of Arts, Humanities, Cultural Heritage Etc . A fully Reference library of multi media collection.

The National Institute of Technology, Calicut: NITC set up a E text Conversion Project aiming at converting the Public Domain. Etext format in to e books in easily screen readable PDF/LIT Other / Human formats. The titles covered under this Nalanda e text conversion Project can be searched by words in title or author names, (www.nalanda.nitc.ac.in)

National Library, Kolkata: The Central Secretariat Library has involved in converting some of its rare books. The National library Kolkata under a pilot project entitled "Down Memory LANE " FOR February 1 999 and June 200 1 digitized 6601 rare and brittle English books published before 1920 were converted in all. (wwwnlindia.org)

National mission for Manuscripts: It is February 2003 project of Ministry of Tourism and Culture, Government of India National Mission for Manuscript's biggest and most ambitious project is to create a database of all Indian manuscripts in the country and abroad. The Mission seeks to unearth and preserve the vast manuscript wealth of India. India possesses an estimate of five million manuscripts, probably the largest collection in the world. The National Mission for Manuscripts aims to locate, document, preserve and render these accessible to connect India's past with its future, its memory with its aspirations.

Vidyanidhi: This project is run by University of Mysore. The aim of this project is to build an online Archive / Repository of Doctoral theses and Dissertations submitted to Indian Universities. The project made for promoting knowledge, creativity and scholarship through digital libraries. This is Indian Electronic Theses and Dissertation Database. It's aim. By forming a consortium of select Indian universities and promotion of Digitally Enabled Scholarship through meetings, liaison, conferences and workshops, training programs Education and Training of scholars / information / knowledge workers.

CSIR Consortium: As a result of constant decline of journals information base in CSIR labs, it was decided to setup E journal consortium in

2001. Consequent upon, as a network project of CSIR implementation was entrusted to NISCAIR, New Delhi. Its aims at providing access to 4500 world class e-journals to the CSIR personnel through pooling and sharing of resources.

FORSA: Forum for Resource Sharing in Astronomy and Astrophysics: Institutes where astronomy was one of the main thrust areas of research felt the need to come together and to form a forum, which can act as springboard for sharing and exchange of information. The sheer necessity brought all like minded astronomy librarians in the country together and a first meeting was held on July 29 1981 at Raman Research Institute, Bangalore, and informally launched FORUM FOR RESOURCE SHARING IN ASTRONOMY AND ASTROPHYSICS (FORSA) with a vision and mission to share resources held in each library.

All FORSA libraries are well equipped with requisite infrastructure and various services are rendered, like access to automated book catalogue, access to online journals including those subscribed through institutional and consortia, participation by all members in resource sharing, interlibrary loan, document delivery by e-mail, speed post, courier and fax services.

URDIP-CSIR CONSORTIA: The CSIR and Department of Biotechnology (DBT), Government of India have jointly set up a Unit for Research and Development of Information Products (URDIP) at Pune.

INSA-INDIAN NATIONAL SCIENCE ACADEMY

National Centre for Science Information (NCSI): The National Centre for Science Information was established in 1983. The objectives of NCSI are to: Provide seamless, network access to worldwide scholarly information resources of relevance to the IISc academic community.

Krishiprabha: Krishiprabha is full text electronic database of Indian Agricultural Doctoral Dissertations submitted by research

scholars to the 45 state / Deemed agricultural universities during the period from 2000. This project run by Nehru Library, Ch Charan Singh Haryana Agricultural University, Hisar with supporting fund from Indian Council of Agricultural Research, New Delhi.

Other Digital Library Projects / Institutions:

FORSA consortium
NISCAIR (formerly INSDOC)
National Tuberculosis Institute, Bangalore
Mobile Digital Library (Dwar Dwar Gyan Sampada)
Samadhan Kendras,

Conclusion: Social media use in academic library is for information sharing. They provide new platform for reaching students beyond the traditional library building and website by allowing students to access librarians and the library resource without leaving the comfort of the websites they use the most.

References:

1. Arango, T. (2009; June 16) Myspace set to lay off 400 workers. *The New York Times* Retrieved from <http://www.nytimes.com>.
2. Borphy, P. (2007) *the library in the twenty century*, 2nd ed. London: Facet publishing.
3. Connell, R.S. (2009) *Academic libraries facebook and myspace, and student outreach. A survey of student opinion portal libraries and the academy* 9(1) 25-36.
4. Dickson, A and Holley, R.P. (2010) *Social Networking in academic libraries: the possibilities and the concerns* *New library world* 111 (11/12) 468-479.
5. Subramanian, N. (2015) *implications of social networking in Academic Library and Information Services SRM University innovation driven librarianship creating future landscape for the new generation libraries and LIS professional* 77-83.
6. Agase Ajay T, Lihitkar R S & Lihitkar, Shalini. *Selected Digital Library and Consoi Initiatives in India. Digital Library Initiatives & Application in Indian Context confereei proceedings 3 January 2010. Dhanwate National College, Nagpur* 13-18pp.
7. Vidyanidhi. <http://www.vidanidhi.org.in>.
8. *Traditional Knowledge Digital Library* 30 November 2016 <http://www.tkd.l.res.in/tkd>
9. CSIR 30.12.2016 <http://www.csir.resw.in>
10. ETD 1.1.2017 <http://www.eld.ncsi.ernet.in>
11. INFIBNET 1.1.2017 <http://www.infibnet.in>
12. INFOLIBRARIAN <http://www.infolibrarian.com>

Communal Problems: Communal Violence

Dr. Chandrashekhra Malviya, H.O.D.: Sociology, Athawale College of Social Work, Bhandara.

Abstract: Communal violence threatens the secular fabric, unity, integrity, and internal security of a nation. The current development of community-based policing as the new reform model of urban policing has been characterized by vague conceptualization and limited empirical testing. The results of this analysis suggest that the community policing model needs further conceptual and empirical elaboration, despite its apparent public popularity. A doctrinal method has been used as it is more viable for the topic in question. Communal violence like wars is also born in the minds of people. The communal violence is the result of ill will, distrust, and hatred between the two communities. Communalism, as we understand it in our country is blind loyalty to one's religious group. It is described as a tool to mobilize people for or against by raising an appeal on communal lines. Communalism is associated with religious fundamentalism and dogmatism. The most serious hurdle to national integration is the happening of communal violence, not so much because of the loss of life, limb, or property but because of the loss of confidence and trust and also because of the anxiety and uncertainty. There have been wars of religion in the past in several parts of the world. But over a while, this tendency has changed, and the conflict has shifted from religion to other forms. It has been said that wars are born in the minds of people. That's why in consequence, the criminals escape punishment, and justice is delayed inordinately.

Key-words: Communal problems, Communal violence.

Introduction: Communal violence is a form of violence that is perpetrated across ethnic or communal lines, the violent parties feel solidarity for their respective groups, and victims are chosen based upon group membership. The term includes conflicts, riots, and other forms of violence between communities of different religious faith or ethnic origins. United Nations Office on Drugs and Crime includes any conflict and form of violence between communities of the different religious groups, different sects or tribes of the same religious group, clans, ethnic origins, or national origin as communal violence. However, this excludes conflict between two individuals or two families.

In communal violence, several causes and multiplicity of factors are involved which contribute to the generation and aggravation of communal riots. Each of these factors, individually and collectively, contributes to creating the communal passion in which even the mildest of provocations erupt into irrational violence. Besides the communal environment in most of the riots, there are precipitating factors, which engineer the fire of communal violence in any area. It must be noted that in communal violence there are micro as well as macro factors involved. The macro factors are often ideological and have a nationwide sweep. The micro factors may be non-ideological and of local nature. Both

are integrally connected with the process of socio-economic development in the country.

Causes of Communal Violence:

1) General causes: Communal violence takes place because of various factors. The process of communal violence is a very complex one. The general causes responsible for the problem of communal violence in India may be discussed under the following heads:

a) Divide and Rule Policy: The history of Hindu-Muslim antagonism is the result of the 'divide and rule' policy adopted by the British rulers, which left a wide impact on Hindu-Muslim relations. This policy had sown seeds of discord between the communities, who indulged in serious skirmishes posing threat to the security and very existence of the nation.

b) Partition of the Country: It also created a great deal of bitterness and communalized political processes in post-Independent India. The partition itself was a greater disaster for the country. Before partition, all were Indians, but after partition, Muslims became a minority in India while Hindus and Sikhs became a minority in Pakistan.

c) Socio-Political Issues: It has been established that in Indian society disputes among various trends within Hinduism or Islam did take place. Often socio-political issues also engineered communal violence.

2) Religious causes: Many scholars have discussed the problem of communal violence through different angles but they have perhaps forgotten the violated point of religion as the perpetrator behind communal violence.

a) Religious conflicts: These are the expressions of beliefs on the ground of superiority. The man is influenced by instinctive impulse and remains on the brute plane and due to ignorance, fear, and fancy; deceit becomes dominant with cruelty, jealousy, and violence.

b) Religious Rituals: Seeds of distrust are planted by exploiting deep religious traditions of both communities; the difference in their different religious practices and rituals are highlighted and often, it is shown that one is out to destroy the other. Religiosity imparts passion and intensity to communalism.

3) Trivial causes: The studies on communal riots have established a clear nexus between various trivial causes and communal violence which cannot be denied. Besides the general and religious causes, some of the trivial causes responsible for communal violence and disturbance are summarized as under:

- i) Changing the root of processions.
- ii) Clashing of times of prayers of different communities.
- iii) Destruction of places of worship or disputes over places of worship.
- iv) Dispute between property owners and tenants and many more.

The social factors include social traditions, stereotyped images of religious communities, caste and class ego or inequality, and religion-based social stratification in which the religious factors include the decline in religious norms of tolerance and secular values, narrow and dogmatic religious beliefs, and this use of religion for political gains and communal ideology of religious leaders machinations to disunite and weaken India, and support to communal organizations.

Characteristics of Communalism:

1. Communalism is an ideological concept.
2. It is a complex process.
3. It has a broader base that encompasses social, economic, and political aspects for its manifestation.
4. It causes rivalry, violence, and tension among the masses.
5. It is used by the higher-class people and elites as an instrument for the division and

exploitation of the communal identities of the poorer sections of their co-religionists.

6. Communalism is simply engineered by the opportunistic political and economic interest of contending groups and factions within a political party or by political parties.

7. It strikes at the roots of democracy, secularism, and national integration. 8. Its effects are disastrous.

Features to Communal Problems: A probe of the major communal problem in the country in the last five decades has revealed that:

1) Communal riots are more politically motivated than fuelled by religion. Even the Madan Commission which looked into communal disturbances in Maharashtra in May 1970 had emphasized that “the architects and builders of communal tensions are the communalists and a certain class of politicians—those all-India and local leaders out to seize every opportunity to strengthen their political positions, enhance their prestige and enrich their public image by giving a communal colour to every incident and thereby projecting themselves in the public eye as the champions of their religion and the rights of their community”.

2) Besides political interests, economic interests play a vigorous part in fomenting communal clashes.

3) Communal riots seem to be more common in North India than in South and East India.

Preventing violence by developing life skills in children and adolescents:

Preschool enrichment programmes: Which aim to increase children’s school preparedness and chances of academic success by providing them with early academic and social skills;

Social development programmes: Which seek to provide children with social and emotional skills to solve problems, empathize and deal with conflict;

Academic enrichment programmes: Which aim to improve academic achievement with study support and other activities outside normal school hours;

Incentives for youths to complete education: Including financial incentives for young people to attend and complete school and pursue higher education;

Vocational training for underprivileged youths: To increase their chances of finding employment and divert them from crime

Preventing violence by reducing the availability and harmful use of alcohol:

Regulating alcohol availability: Measures to control sales of alcohol, for example, through restrictions on alcohol sales times and locations;

Increasing alcohol prices: Measures to reduce access to alcohol by raising prices, including through taxation and minimum alcohol price policies;

Reducing alcohol use in problem drinkers: Measures targeting individual drinkers through, for example, brief interventions for problem drinkers or treatment for alcohol dependence;

Community interventions to improve drinking environments: Typically, these incorporate a range of measures to mobilize community resources, encourage responsible

retailing, improve the comfort and physical design of drinking establishments and better enforce alcohol legislation

References:

1. Horowitz, D. L., (2000), *The Deadly Ethnic Riot*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, CA.
 2. Baber, Z., (2004), *Race, Religion and Riots: The 'Racialization' of Communal Identity and Conflict in India*, *Sociology*.
 3. Bayly, C. A., (1985), *The Pre-history of Communalism? Religious Conflict in India 1700–1860*, *Modern Asian Studies*, 19 (02), pp. 177–203
 4. Anamika Shrivastava, *Communal Violence and Administration* (Rawat Publications, Jaipur, 1999).
 5. *Special Correspondent*, "Draft Communal Violence Bill unsatisfactory" *Online edition of the Hindu*, Thursday, May 19, 2005.
-

An Analytical Study of ICT in Open Education in South India

Dr. Pramila Haridas Bhujade, Head and Assistant Professor, Department of Sociology, Vasantrya Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur.

Abstract : *In the Modernization Era, The contribution of open education and distance and online learning courses is increases. These changes have caused educational institutions, administrators and teachers to rethink their roles teaching methodology and vision for the future. ICT will prepare the next generation for future lives and careers. Modernization and knowledge era innovations in Technology have also let to increased use of ICTS in all open education sectors. This research article explores and analys various potential future developments. This paper also focuses upon the importance of using new technologies in open education system, which is significant for teachers possibility in order to implement into teaching as the method of collaborative work in order to develop the skill required. This research article also addresses the opportunities posed by the integration of ICT in various aspects of higher education in the present knowledge era and various challenges related to ICT in the Indian Education system.*

Keywords: *Information and communication (ICT), open education, online learning courses, modernization, challenges.*

Introduction : In knowledge and digital world, education is a basic needs of individual. Open education is an educational movements founded on openness, with connection to other educational movements such as critical pedagogy, and with an educational stance which favor widening participation and inclusiveness in society. Open education broadens access to the learning and training traditionally offered through formal education system and is typically offered through online and distance education. The qualifier 'open' refers to the elimination of barriers that can preclude both opportunities and recognition for participation in institution based learning. One aspect of openness or 'opening up' education is the development and adoption of open educational resources in support of open educational practices. Universities which follow such practices include the open university in India is the Best (1) Delhi university's distance Education Institute School of Open Learning. (2) Indira Gandhi National Open University, New Delhi. (3) Symbiosis Centre for distance learning, Pune. (4) Dr. B.R. Ambedkar Open University. (5) Sikkim Manipal University, Directorate of Distance Education.

Objectives of ICT in Open Education : 1. To develop distance education with national contents. 2. Use of e-resources for the training of curricular subjects. 3. To develop a system of collecting and spreading educational information. 4. Improvement in learning space and achievements. 5. To promote technology literacy among student

in open education. 6. Access of various tools and applications for learning and skill development.

Methodology : Descriptive methods are used for present article.

Data Collection : Secondary sources are used for data collection we use internet, social science journals, and website and published periodicals.

Review of Literature : Lalit Bhushan, S. Waghmare, et-al (2014) studied "Role of Information and Communication Technology in Higher Education : Learner's perspective in rural medical schools. They concluded that there is a need to foresee the role of technology in education and take appropriate measures to equip the stakeholders for adequate and optimum application on the same. **Uttam kumar Pegu** studied, "Information and Communication technology in open education in India : challenges and opportunities" (2014). The study revealed that ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education and it has the potential for transforming open higher education in India. **Manisha, Anju** studied "The role of ICT in open higher education in India." (2014). The study revealed that ICT play vital role as a strong agent for change among many educational practices. Mooij (2007) states that differentiated ICT based education can be expected to provide greater reliability, validity, and efficiency of data collection and greater ease of analysis evaluation, and interpretation at any educational level.

Open Education in India : Open education is part of a broader openness movement. It has origins, particularly in higher education, to the

17th century in the thinking of John Amos Comenius, who proposed open access to education as a core goal. Returning to openness in higher education, the post war era of the 1960's and 1970's faced a 'worldwide crisis in education.' Combs (1968 p.4) as education systems responded slowly to the demand for higher education in an era of scientific and economic prosperity requiring new models to meet the needs of a much larger and diversified group of lifelong learners. This conditions led to the establishment of open and distance education systems globally, which itself developed many innovative and progressive ideas of how to meet the educational needs of large and diverse learner populations. The establishment of open education today as a growing part of mainstream education, particularly in higher education, is directly linked to the development of open education universities beginning in the 1970's.

Role of ICT in open Education in Higher – Learning Institutions : In this modernization digital world, the internet plays an important role in the education sector. Since the internet follows the concept of information and communication technology (ICT), it helps in empowering the technology into educational activities. It has proven the power which can change the entire world. ICT role in higher education is basically used for improving quality, widening access and enhancing operational efficiency across all the functions. It creates new dynamics in higher education both at micro and macro levels. In the open education provides quicker and easier access to more extensive and current information. Following are some of methods discussed which clearly justifies the role of ICT in open higher education.

Major ICT initiative in Open Higher Education : Various initiatives in the recent past several projects have reduced the costs and provided transparency in education. India has taken up major initiatives which portray the significant role that ICT plays in realm of open higher education development in term of content delivery and quality education.

1) Gyan Darshan was launched in 2000 to broadcast educational programs for school kids, university students and adults.

2) Gyan Vani is another such important step with broad cast programs contributed by an institution such as IGNOU and IITS.

3) Under the UGC countrywise classroom initiatives, education programs are broadcast on Gyan Darshan and Doordarshan national channel every day.

4) E-Gyankosh which aims at preserving digital learning resources is a knowledge repository launched by IGNOU in 2005. Almost 95% of IGNOU printed material has been digitized by uploading to the repository.

5) The National programme of Technology enhanced learning (NPTEL) launched in 2001 is also another joint initiative of IITS and IISCs, which provides education through technology.

6) Sristi, the society for research and initiatives for sustainable technologies and institutions is facilitating the use of ICT for strengthening the capacity of grassroots inventors, innovation and entrepreneurs who are engaged in conserving bio-diversity.

7) Eklavya initiative : Uses the internet and television to promote distance learning. This concept is a distance learning joint initiative by the IIT and IGNOU which was inaugurated by Prof. Murli Manohar Joshi, Honourable Minister, HRD, on 26th January 2003.

8) IIT Kanpur has developed Brihaspati, an open source E-learning platform. They also have entered into a strategic alliance with NIIT for providing programmes through virtual classroom.

9) The Spoken Tutorial Project is the recent initiative of the 'Talk to a Teacher' activity of the national mission on education through information and technology, launched by the Ministry of Human Resources and Development, Government of India in the year 2015 school children, college students, working professionals, retired professionals, teacher, trainers, research scholars, software users and developers are their major target groups.

10) In the 2009, the government approved the landmark "National Mission on Education on through ICT" scheme. This is a centrally sponsored scheme submitted by the Ministry of HRD and approved by the Cabinet Committee on Economic affairs (CCEA). The mission focuses on a variety of initiatives aimed at developing and standardizing digital content for Indian Higher Education Segment.

Benefits of ICT in the field of Open Education : E-Learning – E learning or electronic learning is general term which refers to computer enhanced learning. This is commonly associated with the field of Advanced Learning. Technology,

=====

a concept which deals with both the technologies and methodologies associated with learning using networked or multimedia technologies.

Following are its advantages :-

1. Combine education methodology is possible while balancing family and work life.
2. Eliminate time and geographical barriers in education for learners as well as teachers.
3. Approach of new educational methodologies.
4. Collaboration of group teams is possible via ICT.

B. Online collaborative learning : This open online collaboration involves interaction between learners and faculty members through the web. This interaction can occur in one of the subsequent modes.

A) Synchronow interaction : This means interaction “at the same time.” If involves interacting with a faculty member and other learners via the web in real time using technologies such as virtual classrooms.

B) Asynchronous interaction : This means interaction ‘not at the same time’. If enables learners to interact with their colleagues and faculty member by interacting through email or any other digital mode at their own convenience.

C) Distance Learning : It is a kind of open education, where scholars work on their own at home or at the office and communicate with faculty and other students via digital modes such as mail, electronic forums, videoconferencing, chat rooms, instant messaging etc. Distance learning is also known an open learning. Most distance learning programs include a vital classroom. Because the internet and world wide web are accessible virtually from anywhere and from all the computer platforms, they serve as the foundation for many distance learning systems. ICTs also allow the students to create digital resources like digital librarians where the student, teacher and professionals can access research materials and course material from any place at any time. Such facility allows the networking of academics and researchers and thus sharing of important teaching material leads to quality enhancement in teaching and learning.

Advantages in Open Education :

1. **Motivating factor :** Internet acts as a motivating tools for many students. Young people are very captivated with technology. Educators must take this interest excitement and enthusiasm about the internet for the purpose of enhancing

learning. Internet provides the enthusiastic learners with additional learning activities which are not readily available in the classroom.

2. **Fast Communication :** The internet provides fast communication across any geographical barriers. Students can now join collaborative projects which involves student from different cities, states, countries or continents.

3. **Curriculum Personalization :** Students within a batch of a typical classroom environment have to follow the same pace of a learning program which allows even poor achievers to muster the material. This undermines the progress of talented students. With the use of academic management platforms and limiting accessibility constraints through mobile learning curriculum can now be easily personalized for every student. Learning management system will keep track of the advancements of every student in the class, thereby ensuring the core material will be covered by everyone, and also gives the best achievers an opportunity for in-depth intensive teaching.

4. **Assessment of Learning :**

5. **Co-operative Learning :**

6. **Locating Research materials**

7. **Effective teaching and Learning :** Even the formast teacher have to use universal teaching strategies to deliver course material to student in the traditional classroom. ICTs make personalized instruction possible through the adjustment of learning strategies and content to each individual student. This approach has become highly popular in E-learning, but it may also be implemented within the classroom when selective delivery of digital content becomes an element of personalized instruction.

8. **Acquiring varied writing skills :** If students are required to published their work on the internet, they need to develop hypertext skills. These basic skills help student gain experience and motivate them in non-sequential writings in open education.

Benefits of ICT in open education in South Asia :

A) **Students :** Increased access, Flexibility of content delivery, Combination of work and education, Learner Centered approach, Higher quality of education and new ways of interaction in open.

B) **Employer :** High quality, cost effective professional development in work place in open education. Upgrading of employee skills,

increased productivity. Developing of a new learning culture. Sharing of costs and training time with the employees. Increased portability of training in open education.

C) Government : To reach target groups with limited access to conventional education and training in open education. To ensure the connection of educational institutions and curricula to the emerging networks and information resources in open education. To promote innovation and opportunities for lifelong learning in open education. To support and enhance the quality and relevance of existing educational structures in open education. Increase the capacity and cost effectiveness of education and training systems.

Challenges of ICT in Open Higher Education :

A) Affects the bonding process between the teacher and the student as ICT becomes a communication tool rather than face to face conversation which results in an increase in the transactional distance.

B) India lacks the necessary infrastructural facilities to benefit from ICT as most of the ICT infrastructures like the internet, telefax, e-mail etc. are dependent on different service providers across India. These services become hectic for the learners and attract unbearably high skills.

C) There is a need to provide basic training to all stakeholders in ICT.

D) Also, since not all teachers are experts with ICT, they may be slow in updating the course content online which can slow down the learning among open education students.

E) It also creates a digital divide among the class as student who are more familiar with ICT will reap more benefits and learn faster than those who are not as technology savvy.

F) Affects the bonding process between the teacher and the student as ICT becomes a communication tool rather than face to face conversation which results in an increase in the transactional distance.

Conclusion: The increased use of information and communication technologies tools has brought many changes to teaching and learning at all levels of Higher Open Education Systems resulting in quality enhancements and growth traditional forms of teaching and learning are slowly being converted to online and virtual environment. There are many endless possibilities with the integration of ICT in the open education system. The teaching community is able to reach remote areas and learners are able to access qualitative learning environment from anywhere and at any time at their free will. In the open education teacher and trainers to adopt technology in their teaching styles to provide pedagogical and academic gains to the learners.

ICT plays a vital role in open education in being a strong agent for a change among many educational practices by conducting the online exam, pay online fees, accessing online books and journals.

Thus ICT in open higher education improves teaching learning process, provides the facility of online learning to the thousands of learners who cannot avail the benefits of open higher education. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education and it has the potential for transforming open higher education to the next level in India.

Reference:

1. Prof. Usha Awachat (2021) *Role and significance of ICT in Higher education*, March 2021.
 2. Ved Prakash (2007) *Trends in Growth and financing of Higher Education in India*, *Economic and Political weekly* (August – 4) : 3249 – 3258
 3. Anu Sharma, Kapil (2011) *Role of ICT in the process of teaching and learning*. *Journal of Education and Practice*, Vol. 2, No. 5, PPL-6.
 4. Neeru Snehi, 'ICT in Indian Universities and Colleges : Opportunities and Challenges Management and change, volume 13, Number 2 (2009)
 5. <https://tonybates.org>.
 6. <https://eh.m.wikipedia.org>
 7. <https://www.yearofopen.org>
 8. <https://www.ccoer.org>
-

A Review on Rural Development Schemes Special Reference to MGNREGA and National Rural Livelihood Mission

Divya Pal, Assistant Professor (Department of Economics), Nari Shiksha Niketan P.G. College, Lucknow Email: paldivya080@gmail.com Whatsapp no. 7905347337

Abstract: Rural development is very crucial for the holistic development of the country. It attracted so much attention of government because after passing many years of freedom of country this area is deprived from desired growth. More than half population of country still resides in rural areas as per census 2011. The ministry of rural development is responsible for running many welfare scheme in rural areas to raise productivity, income level and standard living of rural areas. The present study is focused on discussing the two rural development schemes such as Mahatma Gandhi Rural Employment Generation Act and National Rural Livelihood Mission. The secondary data were used for the study. It is descriptive type of study. It concluded that these schemes were positively impacted on the lives of rural areas.

Keywords: Rural Development, MGNAREGA, National Rural Livelihood Mission.

Introduction: Rural Development is crucial for the inclusive, equitable and sustainable growth of the economy. Mahatma Gandhi also said that the soul of India resides in rural area. It shows the importance of rural development in overall development of the country. The term rural development means the overall development of rural areas in terms of productivity, income level, infrastructure development, the quality of life etc. There is no definite definition of rural development which is unanimously accepted by all. There is large potential to grow the rural economy and it can play role in enhancing the growth rate of country. The major section of population still live in rural areas as per new census of 2011 and most of population depend on the agriculture sector for their survival. Thus, agriculture sector is also a tool by the development of this area the income level, export of agriculture products will increase. Thus, the development of rural area was in the main agenda of the government of India since Independence. The Ministry of Rural Development is responsible for running all development projects and welfare scheme in rural areas with the help of NABARD. The main objective of this research paper to discuss about the two rural development schemes of rural areas one is Mahatma Gandhi National Rural Employment Generation Act and second is National Rural Livelihood Mission. The secondary data were used for the present study. The sources of secondary data were journals, government reports, websites such as www.nrega.nic.in etc. The percentage and trend line were used for the analysis of the paper.

Mahatma Gandhi National Rural Employment Generation Act: Mahatma Gandhi National Rural Employment Generation Act was passed in 2005. It was started to work April 1, 2006. It was the largest programme in the world for providing employment. This scheme provides 100 days employment to unskilled workers in rural areas at the minimum wage rate which was decided by central government. The wage rate is linked with Consumer Price Index- Agriculture Laborers. The main motive of this scheme to provide employment rural people as well as to make strong rural economy through many works under this scheme. The many works to be in rural areas by local functionaries such as watershed management land development, rural sanitation, rural connectivity works etc. This scheme helped in transformation of rural economy from low income to high income economy. The top expenditure incurred on MGNREGA in the financial year 2021-22 by the rural development. Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana was started on 25 December 2000 to develop all weather roads in rural areas. It will connect rural areas to towns, markets, and cities. It will open

Review Literature: Arya, A.P. et.al. 2017) explained that the benefits of the scheme in Kerala was high. This scheme made the women economically empower but no one was satisfied with wage rate under the scheme. The work site was satisfactory. There has been found change in income level after the introduction of the scheme and living standards of rural habitats also improved.

Bahuguna A.(2016)discussed about the impact of MGNAREGA scheme on socio

economic development of beneficiaries in Rudraprayag district of Uttarakhand. This study has found that this scheme is significant factor of socio-economic development of beneficiaries. It

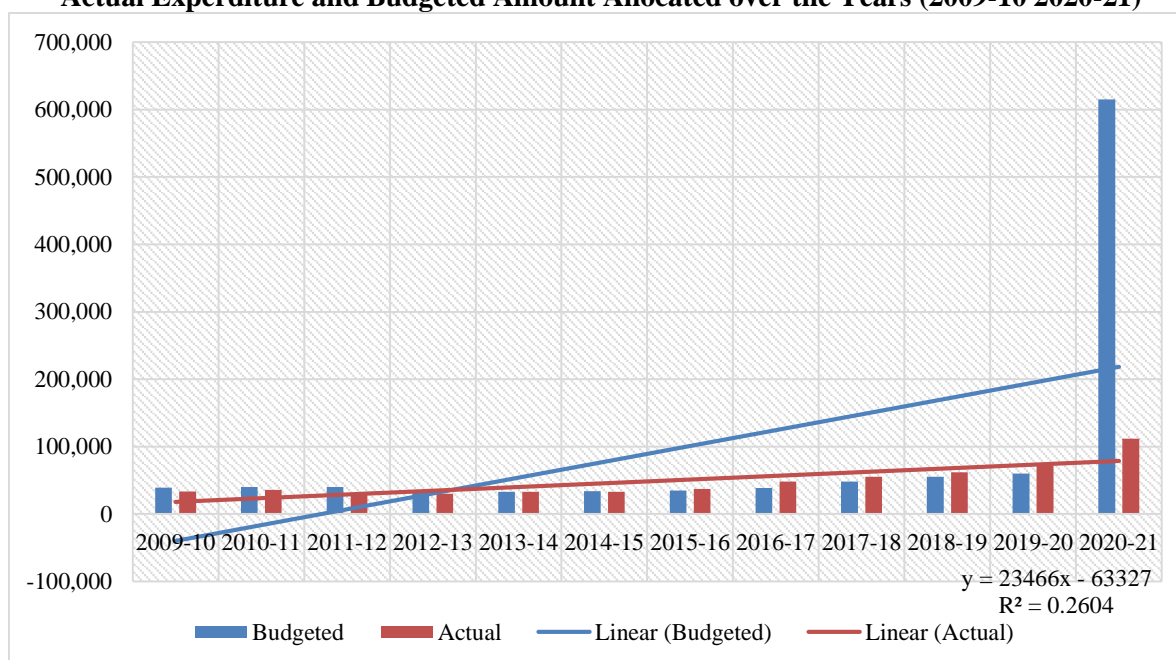
has provided employment to larger section of rural population. This programme has been great job towards economic upliftment of rural people.

Table1: Expenditure under MGNREGA (Rs. Crore)

Year	Budgeted	Actual	% of budgeted
2009-10	39,100	33,539	86
2010-11	40,100	35,840	89
2011-12	40,000	29,212	73
2012-13	33,000	30273	92
2013-14	33,000	32,992	100
2014-15	34,000	32,977	97
2015-16	34,699	37,341	108
2016-17	38,500	48,215	125
2017-18	48,000	55,166	115
2018-19	55,000	61,815	112
2019-20	60,000	71,687	119
2020-21	61,5000	1,11,500	181

Source: Demand for Grants 2021-22 Analysis Rural Development

Actual Expenditure and Budgeted Amount Allocated over the Years (2009-10 2020-21)

The above table 1 shows that the actual expenditure has been increased over the twelve years. The rate of increase of actual expenditure

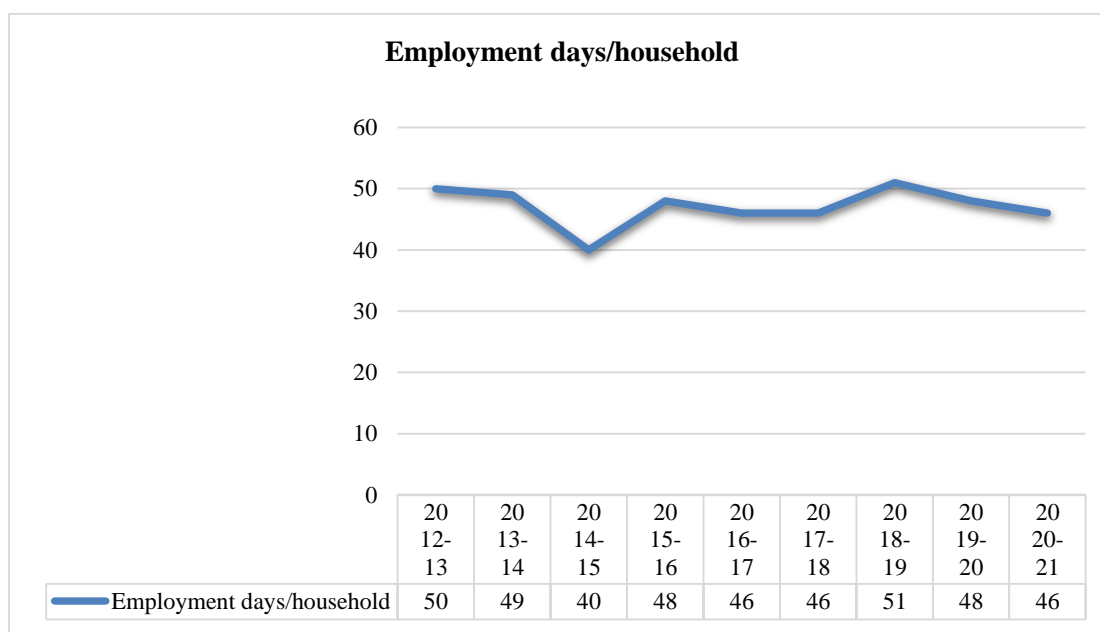
was slow from 2009-10 to 2014-15. The actual expenditure was started to increase at the high pace after 2014-15.

Table2: Average days of Employment and percent of Delayed Payment

Year	Employment days/ household	% Delayed Payment
2012-13	50	39%
2013-14	49	50%

2014-15	40	73%
2015-16	48	66%
2016-17	46	56.6%
2017-18	46	15.5%
2018-19	51	10.5%
2019-20	48	6.2%
2020-21	46	2.0%

Source: Demand for Grants 2021-22 Analysis Rural Development

The above table 2 shows that the average employment days range was lied between 40 to 51 days over nine year periods. The percentage of delayed payment was started to decline from 2016-17 onwards.

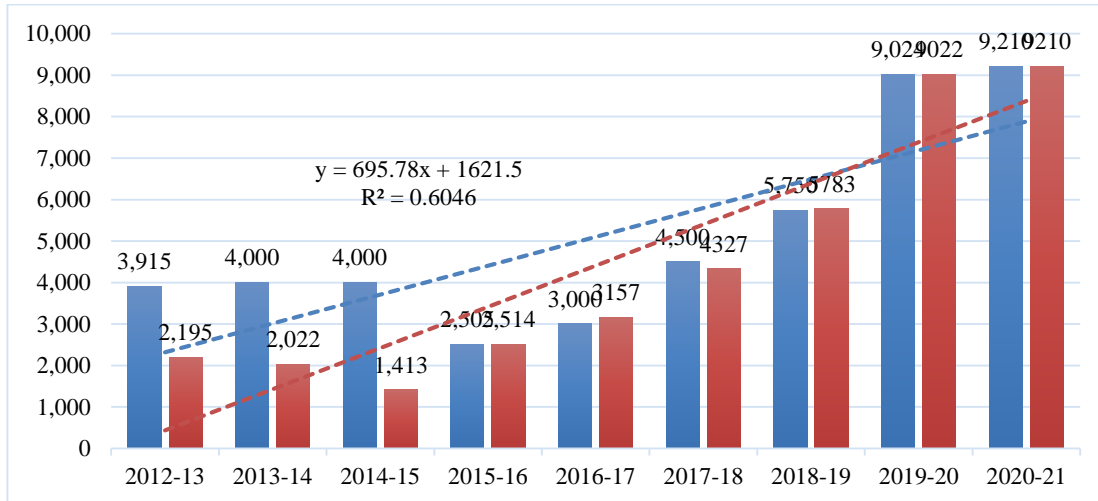
National Rural Livelihoods Mission: National Rural Livelihood Mission was started in 2011 by the UPA government to generate self employment through self help groups in rural

areas and ud to provide base employment. It is started to eradicate poverty by ministry of rural development. This scheme was renamed later in 2016.Now, it is known that Deendayal Antyodaya Yojana- National Rural Livelihood Mission. It is focused on development of skill in rural youths, their placement, training and self- employment through self-employment institutes, innovation and market support.

Table 3 : Expenditure under NRLM (Rs. Crore)

Year	Budgeted	Actual	% of Budgeted
2012-13	3,915	2,195	56
2013-14	4,000	2,022	51
2014-15	4,000	1,413	35
2015-16	2,505	2,514	93
2016-17	3,000	3157	105
2017-18	4,500	4327	96
2018-19	5,750	5783	101
2019-20	9,024	9022	100
2020-21	9,210	9210	100

Source: Demand for Grants 2021-22 Analysis Rural

The above table 3 shows that increasing trend in regarding to budgeted amount and actual expenditure was found from 2012-13 to 2020-21. It is positive sign and the economic upliftment of rural people has been done through this scheme especially positive impact was found on women folk.

Conclusion and suggestions: Mahatma Gandhi National Rural Employment Generation Act and National Rural Livelihood Mission both schemes has positive impact on the economic upliftment of beneficiaries. The income level and living also improved after introduction of these scheme. The financial performance of schemes was satisfactory. The actual expenditure showed increasing trend in each subsequent years. The average employment days increased after the fiscal year of 2016. This study suggest that instant transfer payment system, transparency, efficient and accountable administration will provide desired results in a very less time.

References

1. Arya, A.P. et.al(2017), Study on Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act(

MGNAREGA and Women Empowerment with special reference to Kerala, Journal of Advanced Research in Dynamical and Control System, pp. 74-83.
 2. Bahuguna, R. et.al(2016), A Study on Socio Economic Impact of MGNREGA on Beneficiaries in Rudrapur District of Uttarakhand - India, *International Journal of Management and Applied Science, ISSN: 2394-7926, pp.44-47.*
 3. Das, Darshana(2016), Role of MGNREGA in Rural Employment: A Study of Barpeta District of Assam,India, *International Journal of Humanities and Social Science Studies, pp.241-248.*
 4. Ganee, Farooq Ahmad(2014), A Case Study of Rural Development Programmes in India, *International Journal of English, Language and Humanities, pp.40-47.*
 5. Karthika, K T (2015), Impact of MGNREGA on Socio - economic development and women empowerment, *Journal of Business and Management, pp.16-19.*
 6. Negi, R S et.al (2015), Impact Assessment of MGNREGA: Study of Puri Garhwal District of Uttarakhand , India, *International Journal of Multidisciplinary and Current Research, pp.94-97.*
 7. Pamecha Suman, Sharma Indu(2015), Socio Economic Impact of MGNREGA-A study undertaken among beneficiaries of 20 Villages of Durgapur District of Rajasthan, *International Journal of Scientific and Research Publication,pp.1-4.*
 8. www.nrega.nic.in
 9. www.rural.nic.in
 10. www.prs.nic.in

Dignity of Labor and Social Justice

Dr. Varsha R. Bhujbal, L. A. D. & Smt. R. P. College for Women, Nagpur.

Abstract: *In today's world defending the dignity of work is a constant uphill struggle. Prevailing economic thinking sees work as a cost of production, which in a global economy has to be as low as possible in order to be competitive. It sees workers as consumers who because of their relative low wages need to be given easy access to credit to stimulate consumption and wind up with incredible debts. Nowhere in sight is the societal significance of work as a foundation of personal dignity, as a source of stability and development of families or as a contribution to communities at peace. This is the meaning of 'decent work'. It is an effort at reminding ourselves that we are talking about policies that deal with the life of human beings not just bottom line issues. It is the reason why the International Labor Organization constitution tells us "Labor is not a commodity." And we know that the quality of work defines in so many ways the quality of a society. And that's what our policies should be about: keeping people moving into progressively better jobs with living wages respect for worker rights, nondiscrimination and gender equality, facilitating workers organization and collective bargaining, universal social protection, adequate pensions and access to health care. The present paper would like to know the Dignity of labor and social justice.*

Key words: *Dignity of labor and social justice*

Objective: To know Dignity of labor and social justice

Research Methodology: The present paper based on secondary data, discussion with experts.

Introduction: The rise in inequality of income among people is well documented and displays the characteristics of a trend having affected large numbers of countries, from the poorest to the most affluent, during the past two decades. Up to the 1980s, at least since the Second World War and in some cases since the beginning of the twentieth century, there had been a general narrowing of differences in the income available to individuals and families. Income related inequalities, notable in the ownership of capital and other assets, in access to a variety of services and benefits, and in the personal security that money can buy, are growing. There is also greater inequality in the distribution of opportunities for remunerated employment with worsening unemployment and underemployment in various parts of the world affecting a disproportionate number of people at the lower end of the socio-economic scale. The inequality gap between the richest and poorest countries, measured in terms of national per capita income is growing as well.

Dignity of labor: Dignity of labor, in a nutshell, is the experience of self-worth and achievement that a person derives from his or her work. It is experienced when a person is treated as an equal in the workplace and when they feel useful to their company and to society in general.

The concept generally concerns the blue-collar segment of workers who follow orders in their jobs rather than give them. These people typically work on strict protocols and have little freedom (and little need, in truth) to express creativity or freedom in their jobs. So, these people are in a vulnerable position because anyone cannot really measure their worth in terms of performance, even though the work that they do it's invaluable.

When a salesperson makes a big sale everyone notices, but when a cleaner cleans the toilet which would be unusable without his contribution, hardly anyone notices.

The work they do is very 'under the radar', so to speak, and it is easy in our fast paced world to forget to acknowledge them. And, because of the low skill-level required for these jobs, we do not think about how to retain them or help them advance their careers (even if it may benefit the company). These jobs are also usually monotonous and repetitive, so something extra is needed to make it feel more fulfilling.

Critical domain of equality and equity: There are three areas of priority with regards to equality and equity highlighted in the charter of the United Nations, the universal declaration of human rights, and the international covenants on human rights and in subsequent texts adopted by the general assembly notably the Copenhagen declaration and programme of action and the United Nations millennium declaration. They include the following equality of rights, equality

of opportunities and equity in living conditions for all individuals and households.

Important areas of inequality: Going a step further in endeavoring to define the more concrete elements requiring consideration in relation to the idea of social justice, there are six areas ie inequalities in the distribution of income, inequalities in the distribution of assets, inequalities in the distribution of opportunities for work and remunerated employment, inequalities in the distribution of access to knowledge, inequalities in the distribution of health services, social security and the provision of a safe environment, inequalities in the distribution of opportunities for civic and political participation.

All societies face decent work challenges, particularly in the midst of the global crisis that still haunts us. Why is this so difficult? There are many converging historical and policy explanations, but there is a solid underlying fact: in the values of today's world, capital is more important than labor. The signs have been all over the place—from the unacceptable growth of inequality to the shrinking share of wages in GDP. We must all reflect on the implications for social peace and political stability, including those benefitting from their present advantage.

This is an extraordinary political opportunity and intellectual challenge for the United Nations System. Coming together around a creative post-2015 global vision with clear Sustainable Development Goals (SDGs) can be a first step into a new policy cycle looking at what a post-crisis world should look like. And beyond the United Nations, we need to listen. There is great disquiet and insecurity in too many societies. . And that's why the insistence of the 2014 Human Development Report on reclaiming the role of full employment, universal social protection and the road to decent work is so important. It builds on the existing consensus of the largest meeting of Heads of State and Government in the history of the United Nations. In their 2005 Summit they stated that “We strongly support fair globalization and resolve to make the goals of full and productive employment and decent work for all, including for women and young people, a central objective of our relevant national and international policies as well as our national development strategies.” So, at least on paper, the commitment is there in no uncertain terms.

Strong real economy investments, large and small, with their important job-creating capacity

must displace financial operations from the driver's seat of the global economy. The expansion of short-term profits in financial markets, with little employment to show for it, has channeled away resources from the longer term horizon of sustainable real economy enterprises. The world is awash in liquidity that needs to become productive investments through a regulatory framework ensuring that financial institutions fulfill their original role of channeling savings into the real economy. Also, expanding wage participation in GDP within reasonable inflation rates will increase real demand and serve as a source of sustainable development growth. Moving from committed minimum wage policies to a much fairer distribution of productivity gains and profits should be a point of departure.

Dignity of the Person through Work: The right to work is a basic human right, a universal dignity that each human deserves, due to the fact that they are human. It is more than just “making a living.” Work is the daily way that we secure our present and our future as individuals. Through work, we protect and feed our families and build a future for our family units. Through work, we express who we are. Through work, we can express and live out what we value. Through work, we develop and share our talents and skills with others. Interactions in the work force allow opportunities to interact with others that we would not experience otherwise.

The people have diverse range of physical skills, creative ideas and interpersonal talents, which they express through their occupations. They have immediate needs for their growing families and dreams to build for them. Earning a fair wage for fair hours affords most the resources to engage in recreational activities that they enjoy outside of work. Considering the foregoing reality and common interests of the average worker, it would not be rational for that worker to voluntarily threaten that most basic means to provide food, shelter and security to one's self and one's family. One who would do so is the vast, vast exception, not the rule.

Employers Must Respect the Dignity of Workers, As Should Their Insurers

“Woe to him who treats his workers unjustly.” Jeremiah 22:13.

“Those who become rich by abusing their workers have sinned against God.” James 5:1-6.

“And O my people! Give just measure and weight, nor withhold from the people the things that are their due” (Quran 11:85).

The above scriptural quotes, while ancient and hard-hitting, apply to the present-day obligation for employers to respect the dignity of their workers. These historic texts encapsulate the compelling worth of each and every worker, a worth that should be appreciated from a secular sense as well. The right to work and the moral obligation for employers to provide decent and fair wages, to allow for organization and the joining of unions and to provide workplace safety really is a hallowed and fundamental concept. With this historical and ethical perspective, modern employment laws should be designed and applied with deference to human rights, and employers and their agents should appreciate the gravity of their responsibility.

Saint John Paul II recognized, “While work, in all its many senses, is an obligation, that is to say a duty, it is also a source of rights on the part of the worker. Social Benefits intended to ensure the life and health of workers and their families play a part here. The expenses involved in health care, especially in the case of accidents at work, demand that medical assistance should be easily available for workers, and that as far as possible it should be cheap or even free of charge. Another social benefit concerns the right to a pension and to insurance for old age and in case of accidents at work. Within the sphere of these principal rights, there develops a whole system of particular rights which, together with remuneration for work, determine the correct relationship between worker and employer. Among these rights there should

never be overlooked the right to a working environment and to manufacturing processes which are not harmful to the workers’ physical health or to their moral integrity.

Conclusion: Social justice requires strong and coherent policies in a multitude of areas. Fiscal , monetary and other economic policies , as well as social policies, incorporate specific objectives but must all be geared towards the overall social goal of promoting the welfare of a country’s citizens and increasingly, in this age of global interdependence , the citizens of the world. The well-being of citizens requires broad based and sustainable economic growth, economic justice the provision of employment opportunities and more generally the existence of conditions for the optimal development of people as individual and social beings.

References:

1. Varun Naik-Mukesh Naik, *Human Rights And Social Justice*, Crescent Publishing Corporation
 2. Umesh Pratap Singh-Rajesh Kumar Garg, *Women Empowerment Different Issues*, Adhyayan Publishers & Distributors
 3. <http://hdr.undp.org/en/content/valuing-dignity-work>
 4. <https://16dayscampaign.org/2019/04/30/on-may-day-we-stand-for-dignity-at-work>
 5. <https://thelawbrigade.com/criminal-law/protection-of-womens-rights-and-dignity-a-social-responsibility>
 6. <https://www.oxfam.org/en/what-we-do/issues/gender-justice-and-womens-rights>
 7. https://www.researchgate.net/publication/265737833_Gender_The_Labor_Process_And_Dignity_At_Work
 8. <https://www.linkedin.com/pulse/dignity-labour-what-really-pravin-agarwala>
 9. <https://www.chasenboscolo.com/dignity-work-rights-workers-social-justice-workers-compensation/>
-

Environment Awareness Through The Education And Literature

Dr. Ajaykumar S. Mohobansi, Principal & H.O.D.(Sociology), Art's & Commerce Degree College,
P.Pump Jawaharnagar Mo.No. 9422834230 E-mail Id-asmohabansi@rediffmail.com

Abstract: The need to spread environmental awareness is the context of successfully addressing environmental problems. It is linked to the environmental education. Today we need to protect our environment. This paper focus 10 questions regarding environment which is related environment. This paper studied limited for Bhandara district.

Key Words: Environment Awareness.

History Of Environmental Awareness:

Modern environment awareness we know it arose industrial revolution. A period of rapid technological and industrial advances between the mid- 18th century and the mid-19th century. In particular, air pollution in the form of smoke from coal began to be a concern for many Britons, especially in the large cities like London. This prompt parliament to pass a series of laws throughout the 19th century aimed that reducing air –born pollutants.

Global warming air and water pollution, overuse of fertilizer's, and the negative implication of the use of plastics and polythene, conservation of energy and fuel resources, all these are topics of current media debate. Newspaper and magazines too are one may say more environment conscious than ever before.

Environmental Awareness : What Is It?:

Maybe some of poster ads and the like carrying the exhortation “Go Green!” what does it means “Go Green” ? It take a variety of forms, but essentially going green means being mindful of the nature environment and making economic choice that aren't harmful to the physical earth. For ex. This might means purchasing a glass or ceramic water bottle instead of using disposable plastic water bottles, plastic take an incredibly long time to break down, and significant percentage of plastic make it to the oceans, where it kills plant and animal life. Go green might also involve using an all natural hair care product, instead of a can of aerosol spray containing toxic chemicals.

In the resent years, environmental awareness has gained increased attention. It is fair to say it has become a bit of trend from environmentally friendly tiny home to organic food, environmental awareness is a hot topic. However, it is nothing new and it ought to be more than just a passing fad because of its importance. Let's dig dipper and learn more about environmental awareness.

Examples:

Homes: Environmentally friendly homes and building materials is a great place to start. In the recent year advance year become more aware of harmful building materials, such as asbestos, lead based paint, lead pipes and others. People can demonstrated environmental awareness by choosing to use building materials that are natural and do not hurt the environment. Wood, stone, bricks, copper, and the other materials are excellent choices.

Conserving Energy And Water: Going along with the home theme, conserving energy is another way to demonstrate environmental awareness. One easy way to converse energy is to turn off lights when not in use. Some people even install solar panels and the other types of alternative energy sources. There is much potential for solar power to become mainstream and efficient in future. Going along with the energy conversation is water conservation. People should be mindful to not waste water by leaving the faucet running while brushing teeth, etc. water is valuable natural resources that we often take for granted. In many parts of the world, clean water is scarce. Being mindful of this is a huge step in demonstrating environmental awareness.

Purchases, Recycling, And Activism: Some people chose to buy clothing and products that contain natural fibers, rather than systemic ones. Obviously, recycling is another huge part of demonstrating environmental awareness. Still, others who are extremely passionate about this issue become activists.

Importance Of Environmental Education For Saving Environment:

Environment education deals with the need to protect the environment because global warming, pollution and many other issues are ruining our environment badly. We know the importance of a healthy environment and we should take all the possible measure to keep our environment

healthy. One of the most effective means to promote healthy environment is giving proper education to both new as well as old generation. Education has the power to modify the society and present better knowledge to its populace. Education can stand as a proper solution to solve different sort of problems exist in a community and therefore, education has prominent role to play to save the environment.

Objectives Of The Study: There are the following objectives of the study. a) To know the awareness to protect environment. b) To side effect of pollution. c) To importance of planting.

Methodology: To fulfill the objective of the study used descriptive research method.

Sampling: For the study survey taken 100 student boys and girls. Among them 20 student from Art's & Commerce Degree college Petrol Pump Jawaharnagar, 20 students from J. M. Patel college Bhandara; 20 students from N. J. Patel College, Mohadi; 20 students from S. N. Mor College, Tumsar; 20 students from Parvatabai Madankar College, Warthi.

The survey was conducted the awareness of class cast and religion in urban and Rural connect. Questionnaire of around 10 question were collected among the target group and their response were which was Art's, Commerce and Science student only.

Limitation of research: This research limited for Bhandara district, 5 colleges which is urban and rural area. Boys and girls and boys are respondents.

Data collection: For this research paper we use primary and secondary data .

Result and Discussion: To find out the view about environment at rural and urban area. Make a questioner survey for various college at Bhandara District.

Population Growth effects on environment: To know population growth effect on environment, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondent thought population growth is effect on environment. Because lost of people cut forest for shelter. So it emerge lot of carbon dioxide in the environment. Its result we can't get fresh air.

Are You Taking Part In Planting Movement: To know are the respondents taking part in planting movement, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	75	25	100
Percentage	75%	25%	100%

Sources from questioner

From the above table, 75% respondent take part in planting movement. But they don't know how their plants condition.

Having You Getting Fresh Air & Water: To know are the respondents get fresh air & water , I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	00	100	100
Percentage	00	100%	100%

Sources from questioner

From the above table, 100% respondent thought that due increase of industrialization & population people cut forest. As a result people can't get fresh air and water.

Are You Worried About Deflection Of Ozone Layer: To know are the respondents worried about deflection of ozone layer, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	100	00	100
Percentage	100%	00%	100%

Sources from questioner

From the above table, 100% respondent thought due to industrialization and increase of carbon dioxide its effect ozone layer.

Have You Knowledge Of Solar Plant: To know knowledge of solar plant, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondent having knowledge of solar plant. But due to heavy cost of solar plant they can't installed it in their home.

Are You Used Of Solar Plant: To know respondents used solar plant, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	00	100	100
Percentage	00	100%	100%

Sources from questioner

From the above table, 100% respondent unable to use solar plant due to high range.

Which Kind Of Fuel Are You Used In Your House: To know which kind of fuel used respondents, I find out the following information.

Particular	Wood	LPG Gas	Kerosene	Total
Respondent	45	50	5	100
Percentage	45%	50%	5%	100%

Sources from questioner

From the above table, 45% respondents used wood, 50% respondents used LPG Gas, and 5% respondents used Kerosene as fuel.

Which Is The Big Sources Of Carbon Dioxide: To knowledge of solar plant, I find out the following information.

Particular	Industrial smoke	Vehicle	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondents thought due to industrial smoke is emerging carbon dioxide in the big quantity.

Today's Life Is Effected To Environment: To know today's life effected to environment, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondents thought that today's life style is more affected to environment. We use various vehicles, as well as those industries create various things for human it's create unbalance to environment.

Which Is The Best Way To Protect Our Environment: To know which is the best way to protect environment, I find out the following information.

Particular	Planting plants	Avoid carbon emerging things	Total
Respondent	75	25	100
Percentage	75%	25%	100%

From the above table, 75% respondent thought that planting is the best way to protect environment. 25% respondents thought that avoid carbon emerging things.

Conclusion: Today the need of environmental education each and every person. Provision of environmental education creates greater awareness in individuals and communities with respect to putting environmental resources to use even while conserving them. If we have to protected our environment we have to planting plant. And to control carbon dioxide we have to avoid such a things those create carbon. Industries also purified air and water and dissolve. If you want to live more life planting is the best way.

References:-

1. Andrews, Frank M. and Withey Stephan (1978), *Social Indicators of Well Being*;
2. *American's Perception of Life Quality*, New York, Plenum.
3. Black, J. S., Paul Stern and J.T. Elworth (1985), "Personal and contextual influences on household energy adaptations", *Journal of Applied Psychology*.
4. Blamey, Russell (1998), "The activation of environmental norms: extending Schwartz's Model Environment and Behavior vol. 30.
5. Dunlap, Riley and Angela Metig and others (1990), *American Environmentalism: the U.S. Environmental Movement, 1970-1990*, Taylor and Francis, Washington, D.C.
6. *Envionics, The Environmental Monitor: Global Public Opinion on the Environment*, brochure.
7. Stern, Paul, Thomas Dietz and Gregory Guagnano (1995), "The new ecological paradigm in social-psychological context", *Environment and Behavior*, vol. 27.
8. Aglave Pradip Samajik Sanshodhan V Tantre, Shree Vidya Prakashan Magpur.

Television and Social Change in Rural Marathwada, India

Dr. S. K. Rathod, Dept. of Sociology, Vinayakrao Patil College, Vaijapur, Dist. Aurangabad.

Abstract: The article analyzes the role of television in rural life, and its influences on various social processes of village India in recent years. Data from field survey in sixteen remote villages of rural Marathwada are presented in the context of cultural change. The paper is based on Robert Merton's Functional approach. The article concludes TV has changed the leisure time activity of rural people. It has reduced the information gap between rich and poor, and changes in name patterns of baby. Birth day and marriage anniversaries celebrations are taking place in remote villages. TV has become an essential part of dowry system in rural Marathwada. It has motivated Consumerism and increased the unproductive expenditure among rural people. The article furthermore, argues that TV has negative impact on social capital, declining the popularity of religious channels and religious programmes in rural area. It has decreased the popularity of radio in rural areas whereas it has not succeeded in creating the awareness of self-employments in rural people. So it is essential to increase media literacy among rural people.

Keyword: Media, Change, social capital, Behavior, Culture.

Introduction: Mass media refers collectively to all media tools and technologies including the traditional media, print media, electronic media and new media which are used as means of information by farmers. Media play vital roles in our daily life. In the modern context, media has numerous functions and utilities. It informs, entertains, educates the people, sets social agenda, influences the politics, forms public opinion, addresses public demands, criticizes social realities, transmits culture and creates new trends etc. It affects the perception and behavior of members of a society in distinct ways. Through the mass media, information and ideas circulate to the population at large. It can expose large numbers of people to the same information at the same time. According to Kuppaswamy 'social change may be defined as the process in which is discernible significant alternation in the structure and function of a particular social system. When we speak about social change we simply assert that there is some change in social behavior, social structure and social and cultural values.'¹ Here social change means any positive or negative changes (transformation) are happening in rural people's attitudes, behaviour, community relation, health, superstitions, social capital, knowledge and recreation etc. Many factors are responsible to social change, like, geographical factors, population, education, innovation, ideology etc. but in which, media are playing an important role in social change among rural areas. When we discuss about the availability of mass media at countryside area of India, we found that TV is their main media than others. So the paper

tries to investigate the social impact of television on rural Marathwada region of Maharashtra state, India.

The Problem: Many studies on television have been conducted but most of them concentrate on urban settings. Scholars like Saroj Malik (1989), BSS Rao (1992), Raja Pokharapurkar (1993), Kirk Johnson (2005), have done notable work. But their studies were conducted before the arrival of multi-channels. Today number of viewers and TV sets are increasing day by day in rural area. Villagers are interested in TV and TV has been affecting their lives. I observed that many changes are happening in the life of rural people because of TV. I was curious to know, why they watch TV, what they watch, why they like TV, which are their favorite programmes. I was wandering whether TV has caused any cultural changes in our rural society. It is my point of interest. So I have selected this topic. It is an important question to examine how the rural society reacts and responds to the TV programmes in the context of their behavior, knowledge, skill and attitudes. Therefore, a new study focusing on the new realities is the need of the hour. Especially studies dealing with the cultural implication arising out of the recent multi-channel scenario is both knowledge advancing, gap filling and useful. So, we need to examine the how TV has changed the social life of rural Marathwada, which are the effects on health, social capital, recreation, superstitions.

Theoretical Framework: In this research we apply Robert Merton's 'functional approach'. Merton has written a seminal book *Social Theory*

and Social Structure (1968) in which he contends that ‘function means the observed consequences which make for the adaptation or adjustment of a given system while ‘dysfunction’ means the observed consequences which lessen the adaptation or adjustment of the system.’² In this research both the positive and negative impact of television programme on rural society has been taken into consideration. The term function is used to being the information function of TV.

Objective: To investigate the social change of television in rural Marathwada.

Methodology and Data Source: The present paper is based on (survey method) quantitative approach. A self – administrated questionnaire was developed & used for data collection. The locale of the study is the Marathwada region of Maharashtra state. The region comprises eight districts, viz. Aurangabad, Jalna, Beed, Parbhani, Hingoli, Latur, Osmanabad and Nanded. We were selected two interior villages of highly electrified taluka from each districts. The researcher selected the sixteen villages (two villages from each district) from eight talukas for data collection. 20 (14 male and 6 female) respondents were selected through purposive sampling from each villages. In all we have selected 320 (20x16) respondents from 16 villages of this region. The universe of the study is agricultural families having their own television set. The data collection exercise was spread over later part of May-June in the year 2017.

Variables of the Study: In this study TV programmes constitute independent variable whereas the responses of rural people to TV programmes in respect of rural culture, information, social capital, lifestyle and recreation areas of rural people constitute the dependent variables.

Review of Literature: Kirk Johnson (2000)³ TV has increased the consumerism, urban modeling and linguistic hegemony in rural area of western Maharashtra. Additionally TV has changed their values and traditions, aspirations, attitude and relationship. Westoff and Koffman

(2011)⁴ the soap operas have deeper impact on reproductive behaviour of regular TV viewers, because they are using modern methods of contraception. Saroj Malik (1989)⁵ the rapid growth of TV and the communication network has had impact on traditional rural culture. Now TV sets are commonly presented as the bridal gifts in weddings. Children constantly go on insisting on their parents for TV.

BSS Rao (1992)⁶ TV does not seem to be in a position to establish an effective communication link between Government and the scattered masses in the interior villages. Further he noted that the potentialities of radio is higher appreciably than newspapers. So we can say television’s potentialities is much appreciated as a diffusion agent than as a change agent.

Dharurkar V. L. (2017)⁷ the various forms of mass media have brought about some attitudinal change in the people of Marathwada. It has provides a new progressive ideas, new perspective to look at development and other issue. Hampesh K. S. & Satish Kumar (2012)⁸ the role of television in rural (agriculture, health, education and employment) development is crucial. It acts as like watchdog, about to ensuring transparency of development programmes.

Arvind Singhal and et al. (1988)⁹ has explored TV does not take into account the fundamental and real needs of the poor. It has creates the false expectations and unattainable needs especially in socio-economically vulnerable section. It promotes to consumerism and widens the gap between the rich and the poor.

M. N. Srinivas (1993)¹⁰ TV has increased a demand of TV sets, refrigerators, saving soaps, mouth wash; tooth paste and textiles in rural society in India. P. C. Chatterji (1983)¹¹ the radio and television are significant ‘altering’ devices; and their role in development is secondary as persuasive devices. They are only reinforces to the effects of social change. In order to change, the personal contact, thinking, attitude and behaviour of people are more effective than other channels.

Analysis of Data:

Table No 1: Availability of mass media at respondents home (Source: field survey)

Characteristics	Response	No of House holds	Family Member	TV Seat /Monthly expenditure on TV (in Rupee)	No of Mobile	No of Radio	Newspaper
Male	Total	224	1252	224	452	70	44
	Average	-	5	233	2	-	-
Female	Total	96	534	96	224	15	27
	Average	-	5	-	2	-	-

Table 1 indicates the population is 1786 in 320 respondent families. Among them 1252 are males and 534 female. On an average, there are five members in each family who have at least one television set and two mobile phones. Every

family spends Rs.233 as monthly expenditure on television. Out of 320 respondents 85 have been listening to radio programmes, (70 male and 15 female) and 71 have subscribed newspapers (44 male and 27 female).

Table No. 2. According to Respondents TV and Social Change in Rural Marathwada

Characteristics	Male		Female	
	Respondents	%	Respondents	%
Decrease hurdles/ abate distance acquiring global information	128	65.18	48	73.96
Acquaints with new name pattern of baby like actor / actress	118	52.68	56	58.33
Craze for celebration of birth day	124	55.36	55	57.29
Increase TV sets demand being wedding gifts/presents	114	50.89	54	56.25
Increase in demand of film music / songs	70	31.25	49	51.04
Imitation of urban modeling/ life style	100	44.64	59	61.46
None of above	10	4.46	4	4.17
Total	224	100	96	100

Source: field survey.

57.14 per cent male and the 50.00 per cent female respondents hold that TV has removed the hurdles in acquiring global information and updates. 61.46 per cent female and the 44.64 male respondents termed that TV has spread urban life style in rural areas. 58.33 per cent female and the 52.68 per cent male respondents added that TV prompts the rural parents into naming their babies after popular film stars. 57.29 per cent female and the 55.36 per cent male respondents said that TV

has motivated them to celebrate the birth days. 56.25 per cent female and 50.89 per cent male respondents said TV has increased the demand of TV set in rural areas. The 51.04 per cent women and 31.25 per cent male respondents indicated that TV has increased the demand of film, music/ songs. On the contrary, 4.46 per cent male and 4.17 female respondents said that TV has not brought about any of these changes in rural Marathwada.

Table No. 3. Television and Cultural Change in Rural Marathwada

Characteristics	Response	Percentage
Costume / clothes	144	64.29
Food culture	104	46.43
Festival	74	33.04
Entertainment	158	70.54
Imitation of urban life style	118	52.68
Home treatment	37	38.54
None of above	6	2.68
Total	224	100.00

Source: field survey

The table 3 indicates 70.54 per cent respondents said that the television has changed their entertainment activities. 64.29 per cent respondents termed that TV has changed the clothing patterns of rural people. According to Barbara Mitra (2005) ¹² TV commercials developed a hybrid clothing culture in rural and urban community. The hybridity of clothing reflects the cultural (mixing Indian & western patterns) fusion. 52.68 per cent respondents indicated that television has increased the craze for imitation of urban life style in villages. 46.43 per cent farmers revealed that TV has changed the food culture in rural areas. 38.54 per cent respondents said television has cast a negative impact on the customs, traditions and home treatment system in rural areas. 33.04 per cent

respondents hold that TV has changed the way the rural festivals were celebrated in the past. Only 2.68 per cent respondents said that TV has not changed any of these things.

Summary and Conclusions: Social changes in rural Marathwada are the thrust area of this research, the data shows that on an average, there are five members in each family. There is at least one television set and two mobile phones in each household. Each family spends Rs.233 as monthly on television. The ratio of male and female among sample, the 70 % (224) are male and 30 % (96) are female. Out of 320 respondents, 85 listen to radio programmes and 71 have subscribed newspapers. Due to television several changes are taking places in rural society. TV is a popular means of information and entertainment in rural

Marathwada. It has removed the hurdles in acquiring global information and updates of rural people. TV has changing name patterns of baby like TV / film actor / actress. Because of TV birth day and marriage anniversarie celebrations are taking place in remote villages. It has become an essential part of dowry system in rural Marathwada. TV has changed the leisure time activity of rural people. Before TV, they spent their leisure time on Bhajan kirtan, discussion and neighbor gossip etc. Gossip was another means of passing time and entertainment, and was also a source of information. But now inspite of gossiping, reading, participation in religious activity and sleeping they prefer to watch TV till late night. 66.96% male and the 51.04 % female respondents said that they watch television in leisure time. TV has reduced the information gap between rich and poor people in this region. Earlier, very few Rich people like, local political leaders, land lords had monopoly on information. They were maintain their high status in the society based on information monopoly. But now in rural areas the whole notion of distance has changed. TV provides the same information to rich and poor people at the same time.

TV has decreased in social capital. TV has decreased the popularity of folk theatre (tamasha), storytelling from grandparents, people's participation in public or social programmes, watching TV at neighbour's house, participation in religious activities at village temple and the association with local traditional political leaders. It has declining the popularity of religious channels and religious programmes in rural areas. TV has not succeeded in creating the awareness of self-employments in rural people. The 84.37 per cent respondents said that TV programmes do not motivate them to entrepreneurship and self-employment. TV has decreased the popularity of radio in rural people. It has increased the expenditure on luxurious goods of rural people. The interaction to respondents and data reveals that the rural viewers mostly watch the entertainment programmes while informative programmes are rarely viewed. They tend to take advertisement and entertainment programme as reference group in matters of fashion, scosmetics,

modern clothes, popular festivals etc. On the contrary, they do not optimally utilize TV as a source of information that empowers people. The respondents do not take the reference from the TV programmes giving information about occupational skills and entrepreneurship. Due to acceptance of advertisement and entertainment programme as a reference group, it adds to their non-productive expenditure. It is essential to increase media literacy among rural people. It has been seen that TV is a popular medium of information and entertainment being used in the rural areas. However, there is lack of viewer orientation. By setting up viewers' clubs at village and by including lessons in school and college curriculum this problem can be tackled. So it is essential to increase media literacy among to rural people.

References:

1. Kuppuswamy B. (1975) *Social Change in India*. Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd, pp. 43.
2. Robert Merton (1968), *Social theory and social structure*, Enlarged edition Amerind Publishing CO.PVT. LTD. pp.105
3. Johnson Kirk, (2000) *Television and Social Change in India*, Sage Publication, London
4. Westoff Charles F. and Koffman Dawn A. (2011), *The Association of TV and Radio with the Reproductive Behavior, Population and Development Review*, Vol. 37, No. 4, Dec. pp. 749-759
5. Malik Saroj, (1989), *Television and Rural India, Media Culture and Society (SAGE) Vol.11*, pp. 459-484.
6. Rao BSS, (1992), *Television for Rural Development*, Concept Publishing Company, New Delhi.
7. Dharurkar V. L, (2017), *Communication Revolution*, Current Publication, Agra, pp. 178.
8. Hampesh K. S. & Kumar Satish (2012), *Role of Television Programme in Rural Development: A Study of Selected District in Karnataka*, *International Journal of Scientific Research* Vol. 1, No. 5 Oct. pp.133-134
9. Singhal, A. J., Joshi K., Rogers M (1988), *The Diffusion of Television in India*, *Media Asia*, 1988 Vol.15, No. 4, pp. 222-229.
10. Srinivas M. N. (1993) *Changing values in India Today*, *Economic and Political Weekly*, Vol. 28, No.19, May 8, pp. 933-938.
11. Chatterji P.C. (1983) *Broadcasting and Change*, *India International Centre Quarterly*, Vol. 10. No. June, pp.137-144.
12. Mitra Barbara (2005) *Influence of television commercials on clothing in India* <https://eprints.worc.ac.uk>. Barbara Mitra. Pp.1-8

Coming of Age: Depiction of Women in the Lyrics of Hindi Films

Shamali Gupta, Head, Department of Mass Media, Don Bosco College, Mumbai

Introduction: Women have played an ornamental role in Hindi films and music videos. Films songs over decades, have depicted women in love, women out of love, women in the throes of separation, women anxiously awaiting the arrival of their beloved, women betrayed, women enchantresses...

Eventually, women in Hindi film songs as in the films, have frequently been portrayed as beautiful but weak, in need of support, all women depicted in the song-and-dance routines have been depicted as both passive and submissive or being teased by the hero and his cronies in broad daylight. Most songs try to fit women within the binaries of vamp or coy virgin! Somewhere in between, lyrics turn women into commodities “*tu cheez badi hai mast, mast...*” (Loosely translated, it would mean ‘you are a breath-taking thing’. Important to note that she is a ‘thing’ – a commodity, often derogatorily referred to as an ‘item’. Unfortunately, women in Bollywood film songs and music videos have been reduced to being a mere display, pretty faces and disjointed bodies commodified for their beauty with the purpose of titillating the viewers and making the cash registers ring. In fact, there is an entire genre of ‘song and dance’ routine called ‘item numbers’ in the industry parlance which play an extremely important role in the publicity and selling of the film. The lyrics often contain double entendres and when combined with unnatural, distended body proportions, and shots taken from the top angle all combine to objectify and sexualize the body of the woman for the advantage of the male viewers.

There is a large extent of toxic masculinity that Bollywood has contributed to, by furthering challenging and problematic stereotypes, especially with its hit songs, the lyrics of which would make many listeners cringe and leave women embarrassed. Objectifying women, romanticizing harassment and annihilating consent makes Bollywood music sexist and offensive, converting identities and bodies into ‘cheez’ (things).

Laura Mulvey in her influential article ‘Visual Pleasure and Narrative Cinema’ wrote, “In their traditional exhibitionist role, women are simultaneously looked at and displayed, with their

appearance coded for strong visual and erotic impact...” (837)

This phenomenon has obfuscated and complicated function of providing the male characters in the films and amongst the viewers with a sense of control and ownership over the female body.

‘*Aurat ne janam dia mardon ko*’ lyrics penned by Sahir Ludhanvi in the year 1958 for the film *Sadhna* speak of conditions that are valid for the condition of women even today, 63 years after this song was composed. Some stanzas loosely translated, express:

Woman gave birth to men
Men in turn gave her the marketplace
To wreck and tread on at will
To reject and cast off at will...
The customs created by men
Were called rights
The burning alive of a woman
Was pronounced as sacrifice
Purity was returned with bread
As a favour
Woman gave birth to men...
Every dishonour in this world
Is cherished in the lap of adversity
The path that arises in hunger
Leads inexorably to the brothel
The lust of men
Often gives rise to the sin of women
Woman gave birth to men...

The touching lyrics reiterates the theme of the most progressive Hindi film that spoke of a prostitute hopeful for and marrying into “respectable” society.

Even today, there are several women, used and abused by men – and the unfortunate part is that most of them just accept it as their destiny. Hardly a day passes when the news does not highlight a case of heinous rape, sex-trafficking, sexual harassment or exploitation against women

Despite improved education levels, employability, heightened awareness and organized women’s movement and setting up of State and National Commission for Women, a large part of India is still trapped up in a time warp, at least as far as women’s empowerment is concerned. Empowering and empathetic lyrics like the above were few and far between.

Then came the free-spirited song *Aaj phir jeene ki tamanna hai* from the film *Guide* (1965) based on the novel by the same name written by R. K Narayan. Waheeda Rehman as Rosie looks a character drawn from tangible life, ridden with suspicion, anxiety, misgiving and self-interest. Rosie feels stifled perhaps subconsciously missing the liberty and limelight of her profession. No wonder therefore that she veers so easily towards Raju, leaving Marco to his ruins and rocks.

Recall Rosie who sings the above mentioned song in gay abandon:

Kaaton se kheechey eh aanchal

Tod ke bandhan bandhi payal,

Koi na roke dil ki udaan ko...

Aaj phir jeene ki tamanna hai

Aaj phir marne ka irada hai -the desire to live again and die again.

The lyrics sum up the real woman – with her real yearning to breathe free, without a care of the world; where she craves to eliminate every thorn in her way, break free of all shackles and celebrate the moment when she can tie the anklets and dance with gay abandon. Even if it is just a brief moment, she aspires for her moment of freedom after emerging out from the darkness of yesterday.

Methodology: Songs find an easy way to the heart! A quick analysis of the lyrics used in some of these feminist songs in Hindi films and privately made music videos will look at aspects that sing of women's empowerment, their inherent strength and resilience and touch the heart in inexplicable ways.

Study: Indian society is at the threshold of a new dawn with refreshed spirit and energy. Women are contributory in the transformation of society. Media has indeed started revisiting its paradigms and women are certainly being regarded and their empowerment is also being considered. Indian audiences are now beginning to watch films that are reviewing women achievers - films like *Mary Kom*, *Dangal*, *Kargil Girl* to name just a few.

While some of these feminist films have songs which aim to support and motivate womanhood in general, others also try to pay tribute to inspiring women.

Mann Ke Manjeere (2000) was an entire album which campaigned and promoted women's rights specially focussing on domestic abuse and violence. The song *Mann ke Manjeere*.sung by Shubha Mudgal portrays the real life courageous

story of Shameem Pathan who broke free from her abusive marriage and a husband who was violent and charted a new path as a truck driver to support herself and her little daughter. Praseon Joshi's uplifting lyrics and Shubha Mudgal's robust voice along with the bold and racy music composition by Shantanu Moitra and the aesthetical – emotionally charged music album became an anthem for women across India.

Addressing the issues of domestic violence, Shubha Mudgal's *Mann Ke Manjeere* became a battle-cry for all women who finally broke their fetters to plan a new trail for themselves, a breakthrough from overarching patriarchy. The video aims at strengthening women and making them realize the significance of their existence. And finding their self –confidence and becoming aware of their strengths.

Sapna Dekha Hai Main sung again by Shubha Mudgal (2007), is a song that addresses sensitive issues of the deprived and unfortunate life of orphans and orphans doomed to poverty. Sapna symbolizes the dream of an orphan to live a life beyond poverty and find love and care and happiness. It is a kind of revolt against the pre-mediated future as dictated by the laws of the world uttered by 'haves' for the 'have-nots'. But, the innocent eyes dare to dream of a promising future and in an eventually transforming Indian scenario, perhaps these dreams would materialise. Lyrics such as these help to sensitize the people about the other aspects of life which the privileged prefer not to notice.

Similarly, we find Television talk shows like *Satyamev Jayate* that have telecasted specially composed songs that talk about the shifting paradigm supporting women owing to their inherent calibre, struggle and will-power to flourish by being victorious over their limitations, circumstances. There are certain songs that celebrate women, in all their glory, courage, uniqueness, and fierceness.

Songs like *Rupaiyya* written by Swanand Kirkire and composed by Ram Sampath, *Rupaiyya* attacks the evil tradition of dowry. Sona Mohapatra's powerful vocals remind the people of urban and rural India, that women are not commodities in the market place to be bought and sold. There's more to their future than just being married off, and they can achieve all they set their heart out to and become responsible towards their parents. As the lines go, *patwaar banugi, lehren se ladungi, mujhe kya bechega rupaiyya?* The

modern woman boasts of controlling the helm, turning the tides with her bravery and questions how she can be sold!

This song beautifully upholds notions about women's dignity reiterating the primordial statement that women are intrinsically powerful and need not depend upon men for any need, be it physical or financial. Moreover, the song asserts that marriage is not the end of life. Women must choose wisely as they are the ones who can make or mar their life – because the times are indeed altering and women are becoming financially, emotionally independent and they are far more worthy than the rupaiya they are being exchanged for.

*Isko daulat se zyada main bhaayi nahi
Aise saajan ki mujhko zaroorat nahi
Naa kehne ka sun lo muhurat yahi
Akeli chalungi, Kismat se milungi
Arey mujhe kya behega rupaiya!*

Loosely translated, it means- I don't need such a partner who does not value me, Rather values money. The time to say NO is now I'll walk alone, I'll meet the fate, How can money sell me!

Bekhauff was another song which featured in an episode of *Satyamev Jayate*. This particular episode of *Satyamev Jayate* brought light to societal evils and the constant increase in rape cases and a system that seems to favor criminals more than the rape survivors. Penned by Svati Chakravarty, *Bekhauff* speaks of the bravery of women that keeps their spirit alive even in the face of extreme adversities and the desire to live a free and fearless life.

*Reeti ki zanjeerein khaa gayi zang
Nyay ke mandir bhi ho gaye bhang
Zamaana chale na chale mere sang
Bolungi halla, aawaz dabangg*

Loosely translated, the lyrics convey - 'The manacles of customs have become corroded, Even the temples of justice have broken down Regardless of being deserted by the world, I'll launch an attack, in a fearless voice...'

Another inspirational song is *Aasman Di Pari* from *Gunjan Saxena: The Kargil Girl*.

Written by Kausar Munir and sung by Jyoti Nooran, this song is a heart-thumping motivational track, assertive that women can accomplish any dream they set their heart to, and literally, chase the skies.

Another song which has become the anthem for young girls of young India is from the film *Chak De! India*. (2007) A bunch of young girls

aspiring to be in the Women's hockey team, represent their country and win the World Cup for themselves and their country and the song *Badal Pe Paon Hain*, Jaideep Sahni gave lyrics to the sensation that every underdog experiences when finally, they're given a chance to substantiate their worth. Sung by Hema Sardesai, *Badal Pe Paon Hain* captures the enthusiastic nervousness and restrained optimism with which the young girls with all their differences, coming from different parts of India, begin a new journey, and share a common dream, especially one that they had to fight long and hard for. *Badal pe paon* gives wing to the girls voicing the intricate feelings of a girl accomplishing her aim rendering it an empowering tone, some of the powerful lines in the song which are my personal favourite are:

*Chal Pade Hai Humsafar Ajnabi Toh Hai Dagar
Lagta Humko Magar Kuch Kar Denge Hum Agar*

The friends and co-travellers have embarked, the paths are unknown. But we can do it, I know there's a way! What could be more inspiring and motivating?

While 16th Century Bhakti mystic poet, Meerabai who gave up lok-laaj (public disgrace) in her love for her beloved Shri Krishna and inspired innumerable women down the centuries, the song *Patakha Guddi* from *Highway* (2019) gives insights to the free-spirited girl who has to be motivated to shed inhibitions of gender stereotypes and find the wings to fly high. While the film talk about the heroine's trauma at being sexually abused by her own relative, the song helps the young girl explore her new-found freedom! She is at once a fire-fly, a fiery kite and she's being told:

*Ainweyi lok-laaj ki soojh soch ki
kyun hai aafat daali
Tu le naam rab da, naam saai ka
Ali Ali Ali Ali*

God is your gardener, helping you bloom, You clap on every profanity and He (God) protects you at every step. Why does the tension of all the public disgrace and expectations Bog you down?

Just remember the maker, God, Ali Ali Ali..

The song openly demonstrates contempt at the patriarchal order of society and what harm it does to women. Penned by Irshad Kamil and sung by Nooran Sisters A R Rehman has created a magical score that is powerful and sounds like a motivating Sufi song, truly celebrating freedom in a spiritual and empowering manner.

The Hindi film *Veer Zaara* (2004) dealt with themes of secularism and feminism and the song *Hum Toh Bhai Jaise Hain* is an apt answer to those who question a woman's behaviour and character and expects them to cow down to patriarchal expectations.

When the world demands that women 'change' and become more 'acceptable' versions of themselves, this song is the perfect reply. Javed Akhtar created an upbeat song that perfectly complemented the sweetness of Lata Mangeshkar's voice when she sang -

*Hum dil ki shehzaadi hai,
Marzi ki mallika
Sar pe aanchal kyun rakhe
Dhalka toh dhalka
Ab koi khush ho ya koi roothe
Is baat par chahe har baat toote
Hum toh bhai jaise hain, Waise rahenge...'*

Loosely translated the song means - I'm the princess of my heart and the empress of my own choices. Why should I drape veil on my head. Let it slip and if it does. Why should I bother if it makes someone happy or upset and I'll stay the way I am ?

Based on the real-life success story of Geeta and Babita Phogat, India's first world –class women wrestlers, *Dangal* (2016) revolves around the tough training that Geeta a small town Haryana girl goes through and finally wins the Gold medal at the Commonwealth Games.

It highlights the discrimination that is meted out to the girl child in India. Azad Essa, while reviewing the film for Independent Online observed that "the elevation of women is still a manifestation of an unfulfilled male dream." The song *Dhaakad* from this film is in keeping with the spirit of the film, *Dhaakad* is fast-paced and rhythmic and contains a no-holds-barred pronouncement, almost like a battle cry penned by Amitabh Bhattacharya and sung by Raftaar that declares that the women have arrived. And they intend to win!

*Teri akad ki rassi jal jayegi
pakar mein is ki aag hai
yo inchi Tape se naappegi
teri kitni unchchi naak hai
teri saans atak jaayegi
wo jor patak jaayegi*

When translated, the lines mean- The cord of your egotism will be seared. She has fire in her hold. She'll measure with a measuring tape. How high your arrogance is!

In the lyrics she is at once a cyclone, a dangerous cat and a fitting reply to the patriarchs who commented on her clothes, her behaviour or the fact that girls can't be wrestlers.

The last song I'd like to cite is '*Suno Meri Aawaaz*'

The song by Anandmurti Gurumaa is splendidly an empowering one. It depicts women as Shakti, the epitome of power and harmony.outshining men in every other field. Girls are unstoppable now and no attempts should ever be made to stop her on her tracks. This forms the basic theme of the song.

*Main hoon shakti mein hoon naari
Koyi samjhe na bechari
Mein hoon shakti mein hoon naari
Koyi samjhe na bechari
Suno suno meri awaaz
Suno suno naya ye saaz
Mujhe pankh mile hai aaj
mujhe leni hai ek parwaaz*

The song rings a clarion articulating an era where girls are proficient enough to outwit boys. Education and empowerment has endowed her with wings which she intends to use to reach greater heights and achieve success. Sung with a vision of girls with determination and drive, the song functions as a reminder to girls to rise higher than their dreams. Sky is the limit!

Conclusion: As the country progresses, the need of the hour is that instead of objectification of girls / women, its time for our film and the music industry to use the weapon of mass media and entertainment to empower them. Lyrics which can complement the sacrifice, strength and success of women in different fields will make for a stronger and healthier country!

References:

1. 'Healing at the Movies: How Indian Films can Educate & Sensitize us' by Gajra Kottary and Ridhi Sarda , Hay House Publishers, India Pg 51
 2. 'Bollywood and Globalization: Indian Popular Cinema, Nation and Diaspora' – Ed. Rini Bhattacharya Mehta and Rajeshwari V. Pandharipande
Laura Mulvey 'Visual Pleasure and Narrative Cinema'
-

Global Warming and Environment Degradation

Dr. Surendra D. Pawar, H. O. D. Sociology, N. J. Patel College. Mohadi, Dist. Bhandara.

Abstract: Global warming which is also referred to as climate change, is the observed rise in the average temperature of the earth's climate system the global surface temperature is likely to rise the further 0.3 to 1.7 c in the lowest emissions scenario and 2.6 to 4.8 c in the highest emission scenario. These reading have been recorded by the "National Science academies of the major industrialized nations". Future climate change and impact will differ from region to region. Expected result include increase in global temperatures, raising sea level changing precipitation, and expansion of desert. This paper focus 10 question to protect environment which is limited for Bhandara District.

Causes of Global Warming: Global warming is a serious environmental issues. The causes are divided into two categories include natural and human influences of global warming.

Natural Causes of Global Warming: a) Rotation of the sun that change the intensity of sunlight and moving closer to the earth. b) Greenhouses gases. c) Volcanic eruption.

Human Influences of Global Warming: a) Industrial revolution. b) Mining. c) Deforestation.

The Main Reasons For Environment Degradation:

Rapid Growth of Population: One of the main causes of environmental degradation is population explosion or rapid growth of population. The pressure of population on land has increased at the high speed. As the result land has been badly exploited. Moreover it has caused substantial conversion of forest land into land for industrial use or construction activity.

Poverty of The Masses: A large section of Indian population is very poor. These people cut trees to sell fuel wood to earn their livelihood and thereby exploit natural capital.

Increase Use of Insecticides And Pesticides: The excessive use of chemical fertilizers, pesticides and insecticides has also added to environment pollution.

Rapid Industrialization: Rapid industrialization has also contributed to air, water and noise pollution. Industrial smoke is a serious pollutant.

Multiplicity of Transport Vehicles: Multiplicity of transport vehicles has substantially increased noise and air pollution not in cities but also in a small towns of the country.

Disregard of Civil Norms: The people in India do not try to maintain civil norms. Often, the roads are littered and loudspeakers are indiscriminately used. Environmental pollution is a common problem of everybody. In short,

environmental pollution is largely the consequence of rapid urbanization and industrialization. Moreover man's disregard of civil norms has created many problems.

Protect Environment:

Social Awareness: It is the need of the hour to spread social awareness about the danger of pollution. It is also required how each individual can contribute to check this problem.

Population Control: If the environment is to be protected it is essential to check the population growth.

Strict Application of Environment Conservation Act: The environment protection act was passed in 1986 in India. Its objective to check deterioration in the quality of environment. This legislative measures should be strictly enforced.

Control Over Industrial And Agricultural Pollution: It is necessary for environmental protection that air and water pollution caused by industrial development should be controlled properly. To avoid agricultural pollution, use of pesticides and chemical fertilizers should be minimized.

Afforestation Campaign: Extensive afforestation campaign should be launched in the interest of environment protection.

Water Management: River waters should be made clean. Moreover, provision should be made to supply clean drinking water to the rural population.

Management of Solid Waste: Planned management of solid waste is very essential. It is suggested that rural garbage be converted into compost.

Improvement In Housing: Living place of the people should be made neat and clean. Slums should be replaced by the airy and well lighted dwelling houses.

Objectives of The Study: There are the following objectives of the study. a) To know the awareness to protect environment. b) To side effect of pollution. c) To reduce level of carbon di oxide. d) To known importance of ozone layer.

Methodology: To fulfill the objective of the study used descriptive research method.

Sampling: For the study survey taken 100 student boys and girls. Among them 20 student from Art's & Commerce Degree college Petrol Pump Jawaharnagar, 20 students from J. M. Patel college Bhandara; 20 students from N. J. Patel College, Mohadi; 20students from S. N. Mor College, Tumsar; 20 students from Parvatabai Madankar College, Warthi.

The survey was conducted the awareness of class cast and religion in urban and Rural connect. Questionnaire of around 10 question were collected among the target group and their response were which was Art's, Commerce and Science student only.

Limitation of research: This research limited for Bhandara district, 5 colleges which is urban and rural area. Boys and girls and boys are respondents.

Data collection: For this research paper we use primary and secondary data.

Result and Discussion: To find out the view about environment at rural and urban area . Make a questioner survey for various college at Bhandara District.

Vehicles emerge carbon di oxide its effects on environment: To know vehicles emerge carbon di oxide its effect on environment, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondent thought Vehicles emerge carbon di oxide it's effect on environment. Because lost of people cut forest for shelter. So it emerge lot of carbon dioxide in the environment. Its result we can't get fresh air.

Are You Part Of Any Movement To Save Environment: To know are you part of any movement to save environment, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	75	25	100
Percentage	75%	25%	100%

Sources from questioner

From the above table, 75% respondent take part in planting movement. But they don't know how their plants condition. But in future they wanted to be a part of movement.

Are you get fresh Air & Water:-

To know are the respondents get fresh air & water, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	00	100	100
Percentage	00	100%	100%

Sources from questioner

From the above table, 100% respondent thought that due increase of industrialization & population people cut forest. As a result people can't get fresh air and water. Today to get fresh air and water there is no one place there.

You Know About Deflection of Ozone Layer: To know are the respondents about deflection of ozone layer, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	100	00	100
Percentage	100%	00%	100%

Sources from questioner

From the above table, 100% respondent thought due to industrialization and increase of carbon dioxide its effect ozone layer. Due to deflection of ozone layer its harmful effect on skin.

Have You Knowledge Of Solar Plant: To knowledge of solar plant, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondent having knowledge of solar plant. But due to heavy cost of solar plant they can't installed it in their home.

Are You want to use Of Solar equipment in your house: To know respondents are you want to use of solar equipment in your house, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	100	00	100
Percentage	100	00	100%

Sources from questioner

From the above table, 100% respondent wanted to use solar equipment in ther house.

Which Kind of Fuel Are You Used In Your House: To know which kind of fuel used respondents, I find out the following information.

Particular	Electric equipment's	LPG Gas/ wood	Kerosene	Total
Respondent	45	50	5	100
Percentage	45%	50%	5%	100%

Sources from questioner

From the above table, 45% respondents used electric segdi, 50% respondents used LPG Gas/ wood, and 5% respondents used Kerosene as fuel.

Which Is The Big Sources of Carbon Dioxide: To knowledge of solar plant, I find out the following information.

Particular	Industrial smoke	Vehicle / cutting tree	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondents thought due to industrial smoke is emerging carbon dioxide in the big quantity. As well as 5% respondents thought that vehicle and cutting tree are big causes for emerging carbon

Today's Life Is Effected by global warming: To know today's life effected by global warming, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondents thought that today's life style is more affected by global warming. We use various vehicles, as well as those industries create various things for human it's create unbalance to environment. To protect environment planting is the beat way. Globally need to ban nuclear experiment to protect life.

Which Is The Best Way To Protect Our Environment: To know which is the best way to protect environment, I find out the following information.

Particular	Planting plants	Avoid carbon emerging things	Total
Respondent	95	05	100
Percentage	95%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 95% respondent thought that planting is the best way to protect environment. 5% respondents thought that avoid carbon emerging things. So many countries taking nuclear experiment that they have to be ban. So can protect our earth.

Conclusion: Environment protection is the today's need. If we want to survive more life we have to protect to environment. Clean environment is the basic requirement of healthy living. So it is need of time to aware about environment education. On the global level have need to ban of nuclear experiments,

References:-

1. Grossman, Gene and Alan Kruger (1995), "Economic growth and environment", *The Quarterly Journal of Economics*, May.
2. Hardin, Garrett (1968), "The tragedy of the Commons", *Science*, No. 162.
3. Inkeles, Alex (1991), "Book reviews on Ronald Inglehart's culture shift in advanced industrialized society", *Public Opinion Quarterly*, vol. 55.
4. Kempton, Willett, James Boster and Jennifer Hartley (1995), *Environmental Values in American Culture*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
5. Mohai, Paul and Ben Twight (1987), "Age and environmentalism: an elaboration of the Buttel Model Using National Survey Evidence", *Social Science Quarterly*, No. 68.
6. Roberts, Timmons and Peter Grimes (1997), "Carbon intensity and economic development 1962-91: a brief exploration of the Environmental Kuznets Curve", *World Development*, vol. 25, No. 2.

Mass Media In Our Indian Society

Prof. S. I. Malagali, Assistant Professor, Had, Dept. of Sociology, C. S. Bembalagi Arts, S. M. R. Palaresha Science And G. L. Rathi Commerce College, Ramdurg Dt. Belagavi, Karnataka. 591123

Abstract: Media is a platform, which creates awareness and to discuss their issues, opinions in the society through various media channels like TV, radio, newspaper, magazines, and latest Internet, human being live in a society, and whatever incidents happen in the society, it affects everyone as a whole in different manners, so this paper describes about the Media, its effects on the society in the form of different media tools or platform, impact on individual group, family or others.

Introduction: The word ‘media’ is derived from the word medium, signifying mode or carrier. Media is intended to reach and address a large target group or audience. The word was first used in respect of books and newspapers i.e. print media and with the advent of technology, media now encompasses television, movies, radio and internet. In today’s world, media becomes as essential as our daily needs. Media of today is playing an outstanding role in creating and shaping of public opinion and strengthening of society. Media is the sword arm of Democracy, Media acts as watchdog to protect public interest against malpractice and create public awareness in this era of liberalization, privatization and globalization (LPG) the world has reached our drawing room thanks to media, without media, the news of government schemes and benefits would have never reached the target audience.

Media is a double edge sword which creates awareness and encourages people to act in a progressive manner in Indian Society, it can be in the form of TV, News channels, Newspapers, Radio, journals, magazines and most internet which are increasing at leaps and bounds. In present scenario, media is proved to be the basic foundation for development of society all over the world, more importantly this is very true in the context of bigger democracy like India. The Media plays a constructive role in today’s society in increasing public awareness, and collects the views and information, and attitudes towards certain issues; media is the most powerful tool of communication in emerging world and increase the awareness in the real stage of society.

People watch on television, listen on radio, read to the books, magazines and the newspaper, everywhere we collect the information and some

knowledge, and a part of this media has to present very responsible role in our society. Media defined as communication channels through which news, entertainment, education, data or promotional messages are disseminated. Media includes every broadcasting and narrowcasting medium such as newspapers, magazines, TV, Radio, Billboards, direct mail, telephone, fax, and internet. Simultaneously, Media is also considered as a mirror of the society.

The main objective of it is to inform, educate and entertain the people. Now-a-days, media has solely become the voice of some political parties. We must not forget the fact that there are some honest communication forms also. These forms often put their lives at risk to inform us about an event or activity. These events/activities may be in the form of a terrorist attack, natural disaster and sting operation to eradicate the social evil, viz. corruption and/or other crime related news. Thus, these forms result in creating awareness amongst the society.

If the all communication forms play their respective roles honestly and cohesively, no one can either weaken the strength of our society or stop the development of our nation.

Objectives: 1) To discover the Functions and Responsibilities of Media, 2) Role of media in Good Supremacy, 3) To analyze the relationship between Media and Social Development. 4) To analyze the socio-economic and cultural impact of Media in Society.

Functions and Responsibility of Media It is the social responsibility of the media not to mislead the public but to guide them onto the right path that will provide them with the right direction to adopt in life. In fulfilling this social obligation, many negative consequences/problems can be avoided. The media is responsible for seeking out truth and reporting it in an accurate and responsible manner; and guiding readers and

=====

audience towards the benevolent way. Thus, the mass media is able to perform an important function that should be characterized by truth, goodness and aesthetic values; Society is greatly dependent on the media for information. Many believe the mass media totally. Thus, the public's way of thinking is shaped by the media. The mass media plays an important role in enabling the creation of happy homes and a harmonious social environment. If only media reporting could place more importance on the positive side of happenings in the society at large, and point the way to the good, then there is still great hope for the future.

In today's turbulent society, our documentary volunteers, as well as staff, should ensure that trustworthiness, truth, sincerity, and righteousness are the bases for reporting.

A) Information: Spreading of information is the major function of media. Since information is knowledge and knowledge is power, media offers authentic and timely facts and opinions about various event and situations to mass audience as informative items. Information provided by media can be opinionated, objective, subjective, primary and secondary. Informative functions of media also lets the audiences know about the happening around them and come to the truth. Media disseminates information mostly through news broadcast on radio, TV, as well as columns of the newspaper or magazines. Moreover, advertisements are also mainly for information purpose.

B) Education: Media plays an important role to educate the Society side by side. It provides education in different subjects to people of all levels. They help to educate people directly or indirectly using different forms of content. Distance education program, for example, Dramas, documentaries, interviews, feature stories and many other programs are prepared to educate people indirectly. Especially in the developing country, media is used as an effective tool for mass awareness.

Media is also viewed as the most noticeable function of media. Actually, entertainment is a kind of performance that provides pleasure to people. Media fulfill this function by providing amusement and assist in reducing tension to a large degree. Various mediums like Newspaper, magazines, radio, television and other online mediums offers stories, films, serials, and comics to entertain their audience. Sports, news, film

review, columns on art and fashion are other instance. It makes audience recreational and leisure time more pleasurable.

But these days, media have comprised information and education through entertaining programs. The fusion of entertainment and information is called infotainment. Similarly, the inclusion of education in entertaining programs is regarded as edutainment. Advertisement is the example which is designed to influence / convince, Along with the above mentioned general functions, media performs some specific functions too. Hence, the specific functions of media are explained below

The media do not supply just facts and data but also explanations and interpretation of events and situations. Media offer various explanations correlating and interpreting information to make the reality clear.

C) Linkage: The function of media is to join together different elements of society that are not directly connected. For instance: mass advertising attempts to link the needs of buyers with the products of sellers.

D) Socialization: Socialization is a process by which, people are made to behave in ways that are acceptable in their culture or society. Though this process, we learn how to become a member of our society or human society in greater sense. The media has the responsibility to give readers, viewers and listeners accuracy and accountable. Nonetheless, the media should uphold fairness and meticulousness (Pulliam, 1996-2012). For this purpose the media has assembled into the most crucial aspect of our era, influencing every citizen settling the unease relating to media responsibility today, but also challenging to characterize the importance of the responsibility. Role of Media in Good Governance Good governance has been considered important since ancient times while the media in its present day avatar is a relatively new industry.

The media has no defined role in governance. It doesn't have the power to change any decisions made by the various arms of a state—the legislature, executive and the judiciary. Yet, the media plays one of the most important roles in the functioning of any society. This is true in a global context as well. The media was primarily responsible for revealing corruption in the coal, telecommunication and environment sectors. Media, thus, brings illegal practices to the people's notice.

E) A vital element in ensuring good governance.: The media protects the rights of citizens, especially the less privileged and whose voices go unheard. This function helps countries like India where the judiciary is overburdened. It brings to the judiciary's notice, incidents that would otherwise have been ignored. The media is responsible for bringing opposition to poorly performing institutions. Non echoless, the media has the power to shape peoples' opinion. With this power, they are more accountable to increasing the quality of governance. Thus, it becomes even more important for the media to look into the criticisms it's received and make the changes required. It is essential to have a watchdog that is sincere and loyal to its true owners (the citizens).

Relationship between Media & Social Progress: Historically, the media was born as organs of the people against the feudal oppression. The print media was widely used to prepare and organize the people during the French and American Revolution. The people were able to know the thoughts and teachings of great thinkers from various part of the world. During India's struggle for the freedom, the leaders like Mahatma Gandhi, Tilak, Nehru etc. used the print media extensively to reach the masses.

In present times also, print media is very popular international issues. The newspaper tends to be neutral on most subjects, and is catering to mostly intellectual people. The radio broadcast medium is very popular in rural areas. The radio reaches the remote parts of the country and it is very simple to use. The growth of this medium is very important for the inclusive growth of our country as most of the people have access to only this medium. The TV medium has the maximum impact on the mind of the people due to its presentation. People are able to catch real time event in form of breaking news.

The latest is the internet based medium, here the reach is immense restricted only by the penetration of internet. The message is just flashed on the website and millions of people can get the information at their convenient time. Recently we have also witnessed a case of media activism, in some high profile cases such as Jessica Lal and Aarushi Talwar. In both these cases media went an extra mile to do its investigation and the accused were pronounced guilty before the verdict of the judiciary. In cases where injustice is done, it is a right for media to

bring it to the public attention, but it should leave the decision making to the judiciary.

Social, Economic & Cultural Impact of Media in Society: The mass media possesses a great deal of influence in today's society such as high profile court cases and news events. Newspapers, radio, magazines and television are able to use their own judgment when reporting current events. In today's landscape the media has used its position to sway the minds of many individuals in society Furthermore; the media can shape opinions of the public relating to other issues as well, such as politics'. In the political world, the media holds great influential power on the politics themselves and social change. History has witness to the fact that media has successfully molded the opinion of the public on many controversial subjects in politics'.

Conclusion: The media do not merely have an instrumental function in society; they also shape norms, beliefs and fields of interest in matters such as identity-building, 'regionalization', the formation of the multicultural society. In developing country, especially one with as much widespread poverty and mis-governance as India, media has a special responsibility that perhaps our counterparts in developed countries may not.

The idea is to bring together media and society. It is about bringing information to the people, getting them to think, and getting them to realize their responsibilities towards the nation. In Indian democracy media has a responsibility which is deeply associated with the socio-economic conditions. The present scenario is not quite encouraging and certain areas need to be addressed. The self regulatory mechanism across media organizations need to be strong enough to stop anomalies whenever they occur. Agencies like Press Council of India need to be vigilant to stem the root. Hence, the Media has the responsibility to give readers, viewers and listeners' accuracy and accountability of information. In addition the media has built into for the most part fundamental feature of our era, influencing every citizen rather it is politics, the law, or other social issues.

References:

1. *Role of Media in Promoting Communal Harmony; National Foundation for Communal Harmony;*
 2. *Role Of Media In Social Awareness; International Journal of Humanities & Social Sciences; Vol 1 (01) August 2010.*
-

Thematic Interpretation of T. S. Eliot's *Murder in the Cathedral*

Manisha Gangadharrao Khirao, Research Scholar, M.A. English, B.Ed., M.Phil.

Dr. Mirza Sultan Baig, Research Supervisor, Indira Gandhi Sr. College, CIDCO, New Nanded.

Abstract: *The present paper attempts to explore and analyze the various themes undertaken by T.S. Eliot in Murder in the Cathedral. The play narrates the historical struggle for power between the King of England (Henry the second) and the Archbishop of Canterbury (Thomas Becket). In an attempt to bring order in life and politics, the playwright establishes the supremacy of the church over the temporal power. In this process of moral, spiritual and religious elevation, Eliot raises the character of the Archbishop and denigrates the role and policies of the King.*

Keywords: Religion, Christianity, Martyrdom, Struggle. Politics, etc.

The play postulates the conflict between the religion and the materialistic world that constantly and continuously try to overpower one-another. The King of England was afraid of the rising power of the church which posed a great threat to his political hegemony, appointed his trusted ally, Thomas Becket who at that time (in 1161) was the Chancellor of the country, the Archbishop of Canterbury. But contrary to the King's expectations Becket after becoming the Archbishop refused to be his yes man. Rather he started championing the cause of the church. The King became angry and Becket had to flee to France to save his life.

After a gap of seven years there was a rapprochement between the two. The Archbishop was persuaded to return home. Nevertheless, the Archbishop did not change his mind and continued to champion the cause of the church. Becket's attitude incurred the King's wrath once again. This point proved to be the nexus of the struggle between the Church and the State.

The plot dramatically revolves round the martyrdom of Becket. The writer here uses religious ritual, in the form of the martyrdom of the Archbishop of the Canterbury, to uplift the supremacy of the Church over the contemporary mundane politics. Eliot through his dramas attempted to return to the older form of life and social order. Therefore, he purposefully imitated Greek dramas for his modern plays. To speak in the words of Russell Kirk from his book *Eliot and His Age: T. S. Eliot's Moral Imagination in the Twentieth Century*, "he wanted to return to the order of the soul." (267) the plot is divided into two parts. The first part enacts the drama before martyrdom and the second deals with drama post-martyrdom. The two parts are connected by the Christmas Sermon of the Archbishop enunciating the true meaning of martyrdom.

The play is structured on the action-suffering pattern. This pattern in which action and suffering are reversible terms, forms the most puzzling paradox. This paradox defines the character of Becket. He is both, actor and patient. "When Becket speaks to the chorus," comments Grover Smith in his *T. S. Eliot's Poetry and Plays*, "he thinks of himself as the actor, the source of will, and the women as passive recipients of sorrows and benefits resulting from his choice of martyrdom." (Smith, 188) David Ward also supports this view as he says that Becket is an agent as his return sets the wheel in motion again. He is also a patient because he suffers himself to be killed.

At this stage Becket does not understand the Christian philosophy of action and suffering. But when the Fourth Tempter repeats his famous statement on action and suffering being one, he comes to realize that willed-suffering does not lead to martyrdom.

"After nearly blundering, Becket recognizes that not only the women but he himself must be passive. He must only consent to the divine will, so that he shall suffer and shall become for suffering in others the involuntary agent." (Grover Smith, 188)

At last he comes to know that God is the source of both action and suffering. He is the unsuffering first agent or the first cause of action. If action and suffering are rooted in the divine will, man is neither an agent nor a patient. Explaining this mysterious state of action and suffering, David Ward in his *T. S. Eliot between Two Worlds*, believes that Becket is neither an actor nor a sufferer, "since neither his action nor his suffering proceed from his own personal will; they proceed from the pattern of God's design." (Ward, 187)

Eliot's idea of action and suffering is related to his conception of Christian freedom. In his

opinion the true action consists in subservience to the will of God. If a man acts in accordance with the divine will, he is entitled to liberation, but if he acts by his own will, he will remain chained to the wheel of life, to the life of greed and passion. To quote Carol H. Smith from his *T. S. Eliot's Dramatic Theory and Practice*, "In *Murder in the Cathedral* a large part of the significance of the action-suffering motif rests in the realization that to "act" in the illusion of freedom from God's laws is the strongest kind of bondage to the world of senses, while to exercise the freedom of the will by "suffering" God's will is to be freed from the torture-wheel of life. Thomas' moment of greatest freedom comes with his acceptance of God's will, while at the same moment the Knights exhibit the bondage of unbridled passion because they are tyrannized by the baser purpose of this world-power, greed, and passion. (80-81)

The idea of suffering recalls the idea of hell. Eliot does not define hell as some physical state or a place of intense physical suffering as most religious traditions conceive it. For him, hell is something inner or a mental state that is most terrible for those who are neither religious nor humanists. In *Murder in the Cathedral*, the notion of interior hell is expressed in the most eloquent terms by Chorus. In the opinion of David Ward, Eliot's conception of hell is one of his achievements. He writes, 'In *Murder in the Cathedral*', the notion of the interior hell is expressed with an unusual power and energy by the chorus, Eliot achieving in his own way what he had praised Dante for doing, in a very different way, in the *Inferno*: 'It reminds us that Hell is not a place but a state; that man is damned or blessed in the creatures of his imagination as well as in men who have actually lived; and that Hell, though a state is a state which can only be thought of, and perhaps only experienced, by the projection of sensory images.' (193)

The theme of suffering is also related to the question of martyrdom. Martyrdom is the central theme of *Murder in the Cathedral*. It is the central episode to which every character is related. While, Thomas Becket goes on to understand the true meaning of martyrdom, other characters especially the women of Canterbury prepare herself to become the witness of the greatest action of human level. When Becket appears on the scene, he does not know the true meaning of martyrdom. For him, at this stage, martyrdom is something willed by a man. He wants to become

a martyr so that he may rule from the grave. But his encounter with the Fourth Tempter opens his eyes. He comes to realize the real meaning of martyrdom, which he explains in his Christmas Sermon in the following words:

'A martyrdom is always the design of God, for his love of men, to warn them and to lead them, to bring them back to His ways. It is never the design of man; for the true martyr is he who has become the instrument of God, who has lost his will in the will of God, and who no longer desires anything for himself, not even the glory of being a martyr. (T. S. Eliot, 261)

Eliot reinforces his themes with the use of myths. In *Murder in the Cathedral* he uses Christian myths as well as the pagan myths to enrich the value of Incarnation. Francis Fergusson thinks that the form of *Murder in the Cathedral* is based "not only upon the Dionysian ritual but upon the Christian ritual, and upon the resemblance between them." (Qtd. In Visweswara Rao, 74) According to Spanos, Eliot interprets the murder of Thomas as a sacramental action. In anthropological terms the image of the dying God suggests that the sacrificial death has a fertilizing power. It is no wonder that the martyrdom of Becket has also a fertilizing effect in the sense that it establishes the power of church over temporal power and goes on to enlighten the women of Canterbury so much so that they become fully prepared to share the "eternal burden" and to rejoice in the "perpetual glory."

Apart from the rituals, Eliot also makes use of some striking parallels to substantiate his religious themes. Louis Martz points out that *Murder in the Cathedral* betrays the striking similarity with Oedipus at Colonus, a classical tragedy of reconciliation. It is remarkable that both Thomas and Oedipus believe that "patience is the lesson of suffering." (Visweswara Rao, 70). They also believe that peace lies within the paradoxes of action and suffering. Scholars also find a sort of kinship between the medieval morality *Everyman* and *Murder in the Cathedral*.

Eliot acknowledges that he had used the verse patterns of *Everyman* but there is something more. The dramatization of the summons of Death finds its echoes in the struggle of Becket. The echoes of *Everyman* are also audible in *The Elder Statesman*.

Eliot reinforces the use of imagery to the religious themes in the present play. In order to express the central themes like Incarnation and

submission in the Divine Will, he uses his favourite images of the wheel and the still point. Grover Smith traces the origin of wheel imagery in Aristotle's *De Anima*. In fact these images define not only his religious consciousness but also his creative activity as a whole. It is interesting to see that some scholars define his plays in terms of the still point.

According to some critics these images have personal background. Eloise Knapp Hay explains that at the time of writing *The Rock*, Eliot began shaping his idea of theatre as a "still point of the turning world." "He was at one of those times of state from which he had often suffered, which he had learnt to tolerate as affording moments of new insight." (Eloise Knapp Hay, 107) The Corioian poems were the product of this mood. The mood of these poems is also reflected in *Murder in the Cathedral*.

Conclusion: To recapitulate, *Murder in the Cathedral* is Eliot's magnificent attempt to build a case for Catholic religion as the most relevant way to human redemption in the modern world. In the play, he consolidates the gains of his religious experiences embodied in the plays and poems written before and after his conversion. Through dramatizing the martyrdom of Thomas Becket, a Twelfth century English martyr, in terms of Christ's Passion, Death and Resurrection, he endeavours to present saint as the true representative of Christ, the central figure of Christianity. In order to reinforce his religious ideas of purgation, temptation, atonement, incarnation, martyrdom etc. he invokes elements

from diverse sources including Christian and pagan rituals form Greek drama, the verse of the medieval morality Everyman and above all the temper of Bernard Shaw. He uses poetry and prose alike, poetry for the Catholic themes and prose for the secular ones. To sum up, "the play clearly brings out the length in which state authority can go in impeding the rights of its citizen which it is supposed to protect at all cost. Violating the command of God is a sin, and Becket was not ready to commit a sin just to please the manly authority. Conscience refers to the act of judging whether doing something was right or wrong. The judgement considers the action concerning the principles of natural law that God placed in the souls of men." (Michael, 40-42)

Works Cited:

1. Eliot, T. S., *The Complete Poems and Plays*, 1969; London: Faber and Faber, 1975
 2. Hay, Eloise Knapp. *T. S. Eliot's Negative Way*, Cambridge: Harvard Univ. Press, 1982.
 3. Kirk, Russell. *Eliot and His Age: T. S. Eliot's Moral Imagination in the Twentieth Century*, New York: Random House, 1971.
 4. Michael, Krystyna. "Neo-medievalism and the Modern Subject in T. S. Eliot's *Murder in the Cathedral*, *Post medieval: A Journal of Medieval Cultural Studies*, 2014.
 5. Smith, Carol H., *T. S. Eliot's Dramatic Theory and Practice*, Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1967.
 6. Smith, Grover. *T. S. Eliot's Poetry and Plays*, Chicago: The University of Chicago Press, 1956.
 7. Visweswara Rao, C. R., *Eliot's Plays*, Madras: S. Viswanathan (Printers and Publishers, 1989.
 8. Ward, David. *T. S. Eliot between Two Worlds*, London: Routledge and Kegan Paul, 1973.
-

वर्तमान परिवेश का विद्यार्थियों की मनोवैज्ञानिक सुरक्षा पर होनेवाला प्रभाव

डॉ. तिलक दु. भांडारकर, सहायक प्राध्यापक, पुजाभाई पटेल शिक्षण महाविद्यालय, गोदिया. मो. ९७६४५७६९१३

प्रास्ताविक: परिवार, समाज और शैक्षणिक स्थल ये तीन ऐसी संस्थाएँ हैं जहाँ रहकर विद्यार्थी कुछ सीखता है। सीखने की उसकी प्रक्रिया में उपयोगी और निरूपयोगी ये दोनों बातें होती हैं जो सुप्त रूप से उसे प्रभावित करती हैं। छात्र—छात्राएँ यह नहीं जानते कि वे क्या सीख रहे हैं और जो कुछ सीख रहे हैं उसके दूरगामी परिणाम क्या होंगे? अतएव शिक्षकों एवं अभिभावकों का कर्तव्य हो जाता है कि वे पाल्यों/छात्रों के समक्ष केवल वे ही उदाहरण रखें जो उनपर मनोवैज्ञानिक रूप से सकारात्मक प्रभाव डाल सकें और वे उस या उन प्रभावों के साये तले समुज्वलित होते हुए विकास पथ गामी बने।

यह वैज्ञानिक सत्य है कि प्रत्येक की गयी क्रिया की प्रतिक्रिया होती है। छात्र अथवा छात्राएँ अपनी अवस्था के अनुरूप जो कुछ भी ग्रहण करते हैं उसको प्रतिक्रिया के रूप में दूसरों से साझा करने का प्रयत्न करते हैं। उनमें उस वक्त यह समझ या सोच नहीं होती कि वे जो कुछ भी कर रहे हैं अथवा कह रहे हैं उसका प्रभाव क्या होगा? अतएव समाज का वातावरण, पाठशाला या महाविद्यालय का वातावरण, शिक्षक एवं विद्यार्थियों के बीच कार्य—कलाप और व्यवहार ऐसा होना चाहिए जिससे छात्र—छात्राएँ अपने मन और बुद्धि को उत्तम गुणों से आपूरित कर उन्हें दूसरों के साथ साझा करें और यशस्वी हो सकें। भय, घृणा एवं अमानवीय वातावरण विद्यार्थियों को कभी भी उत्तम नागरिक बनने में सहायक नहीं होते। उत्तम एवं दिशा निर्देशित करनेवाला अध्ययन, उत्तम भावनाओं का पोषण करने वाला अध्ययन, सहकार्य एवं समाज तथा राष्ट्र-न्मुख करनेवाला अध्ययन एवं इन सभी का चिंतन और मनन ही छात्रों के लिए उपयुक्त सिद्ध होगा। घृणा, ईर्ष्या, द्वेष के वातावरण में अथवा परिवेश में पला—बढ़ा युवक आजीवन इसी तरह के कार्यों में लिप्त होकर परिवार और समाज को दूषित करता रहता है। आज इस तरह का निंदनीय वातावरण समाज में और महाविद्यालयों में भी अपनी पैठ बनाए हुआ है। यह सत्य है कि विद्यार्थियों की मनोवैज्ञानिक सुरक्षा पर सामाजिक तथा महाविद्यालयीन वातावरण या परिवेश का प्रभाव निश्चित रूप से पड़ता है। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (यूजीसी) भी विश्वविद्यालय तथा महाविद्यालय परिसर के अंदर और बाहर विद्यार्थियों की सुरक्षा को लेकर गंभीर है। गतवर्ष यूजीसी ने छात्रों एवं छात्राओं की सुरक्षा के संदर्भ में एक विशेषज्ञ कमिटी गठित की और कुलपतियों, प्राचार्यों, शिक्षकों, अभिभावकों तथा आम जनता से राय मांगी है कि विद्यार्थियों की सुरक्षा के लिए क्या अहम कदम उठाए जाने चाहिये और शैक्षणिक दौरो, पर्यटन, औद्योगिक दौरों, विभिन्न स्पर्धाओं स्नेह सम्मेलन तथा साहसी खेलकूद की गतिविधियों के दौरान क्या सावधानी बरतनी चाहिये। विभिन्न पुर्व अनुसंधानों के निष्कर्षों में यह पाया गया है कि जो छात्र—छात्राएँ स्वयं को असुरक्षित महसूस करते हैं उसके विभिन्न कारण होते हैं जैसे ट्रेन या बस में सफर के दौरान हो रही अनुचित गतिविधियाँ, कक्षा का अयोग्य वातावरण, प्राध्यापक

तथा विद्यार्थियों के बीच अशोभनिय संबंध, महाविद्यालय में आयोजित विभिन्न स्पर्धा—स्नेह सम्मेलन में हो रही अनुचित गतिविधियाँ, होस्टेल की गतिविधियाँ आदी। यह सभी घटनाएँ विद्यार्थियों की विशेषकर छात्राओं की मनोवैज्ञानिक सुरक्षा पर प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से नकारात्मकता में प्रभावित करती हैं।

अतः उपरोक्त परिस्थितियों के दौरान शिक्षण संस्थानों, सामाजिक संस्थानों, अभिभावकों तथा छात्रों का दायित्व बनता है कि वे अपनी—अपनी जिम्मेदारियों का पालन करें जिससे छात्र संपूर्ण रूप से सुरक्षित रह सकें।

मनोवैज्ञानिक सुरक्षा: मनोवैज्ञानिक सुरक्षा से तात्पर्य है, विद्यार्थियों ने किसी परिस्थिति में स्वयं को आनंदित और विश्वास में महसूस करना, वह स्थिति या दशा जो किसी खतरे अथवा चिंता से स्वयं को आनंदित और सुरक्षित महसूस करें।

छात्रों की मनोवैज्ञानिक आवश्यकताएँ अनेक हैं। परंतु प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक **राल्फ लिंटन** के अनुसार छात्रों की मनोवैज्ञानिक आवश्यकता दो प्रकार की है — १. भावात्मक अनुक्रिया। २. सुरक्षा—जीवन को और विपत्तियों से मुक्त रखने का प्रयास छात्र अपनी सुरक्षा की मनोवैज्ञानिक आवश्यकताओं के कारण ही करता है। यदि छात्रों को यह सुरक्षा प्राप्त नहीं होती है तो उनके भितर भावात्मक ग्रन्थियाँ विकसित होती हैं और वह स्वयं को मनोवैज्ञानिक रूप से असुरक्षित अनुभव करते हैं। उसी प्रकार **ए. एच. मास्लो** ने कहा है कि, छात्रों के व्यक्तित्व के सर्वांगीण विकास के स्वरूप पर सुरक्षा तथा असुरक्षा की भावना प्रभावित करती है। **मास्लो** ने मानवीय आवश्यकता का सिद्धांत रखा और इस सिद्धांत में सुरक्षा की आवश्यकता का महत्वपूर्ण स्थान दिया है। **मास्लो** ने अपने आवश्यकता के सिद्धांत का प्रतिपादन करते हुये यह बताया है कि मनुष्य में आवश्यकताएँ क्रम के अनुसार श्रेणीयुक्त पद्धती से बढ़ती जाती हैं। एक आवश्यकता की पूर्ति के पश्चात दुसरी आवश्यकता अपना प्रभाव डालती है।

इस प्रकार प्रत्येक छात्रों के जीवन में मनोवैज्ञानिक सुरक्षा का महत्वपूर्ण स्थान होता है। अर्थात् छात्र स्वयं के अनुभव में सुख, प्रेम, आनंद, स्नेह, हर्ष, प्रसन्नता, उत्साह, सम्मान पाता है तब वह स्वयं को सुरक्षित महसूस करता है ठिक इसके विपरीत उन्हें यदि अनुभूती होती तब वे स्वयं को असुरक्षित अनुभव करते हैं।

महाविद्यालयीन छात्र—छात्राओं के परिवार, समाज तथा महाविद्यालय का वातावरण यदि अनुकूल हो अर्थात् प्राचार्य, प्राध्यापक, सहपाठी, मित्रपरिवार अभिभावकों का पाल्यों के प्रति स्वभाव और व्यवहार अनुकूल हो तो छात्र मनोवैज्ञानिक रूप से और साथ—साथ शारीरिक रूपसे स्वयं को सुरक्षित महसूस करेंगे । और प्रतिकूल हो तो असुरक्षित।

सामाजिक तथा महाविद्यालय परिवेश के संदर्भ में विद्यार्थियों की मनोवैज्ञानिक सुरक्षा को प्रभावित करनेवाले कारक:

सामाजिक परिवेश: १. परिवार का वातावरण — परिवार यह संस्था भी समाज का अभिन्न अंग है। प्रत्येक व्यक्ति पर व्यक्तित्वगत

रूपसे प्रभाव सर्वप्रथम परिवार का ही पड़ता है। यह परिवार ही है जो जीवनानुभवों को प्रदान करता है। युवकों पर परिवार का अपरिमित प्रभाव पड़ता है। अन्य संस्थाओं का प्रभाव, यद्यपि अपरिहार्य है, परिवार द्वारा समन्वित किये गये सतही कार्य को निर्माण करता है। पारिवारिक वातावरण कुछ सुनिश्चित संगति को अधिग्रहीत करता है जिससे कि उसी मूलभूत गुणों वैयक्तिकताओं, पदार्थों और उद्देश्यों का स्थायी प्रभाव बारम्बार पड़े।

२. परिवार की सामाजिक-आर्थिक स्थिति — जिन छात्रों के परिवार की सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति दयनीय होती है ऐसे छात्र सामान्यतः अधिक असुरक्षित पाये जाते हैं उनमें उन सभी घटकों का अभाव पाया जाता है जिसके आधार पर उनका सकारात्मक दृष्टिकोण पैदा हो सके और वे स्वयं को सुरक्षित समझ सकें। इस प्रकार परिवार विशेषतः उसके माता-पिता की सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति का प्रभाव उसके दृष्टिकोण एवं संवेगात्मक व्यवहार पर भी पड़ता है। किसी युवकों में सुरक्षा तथा असुरक्षा की भावना होना यह उनके संवेगात्मक व्यवहार पर निर्भर करता है और संवेगात्मक व्यवहार परिवार की सामाजिक तथा आर्थिक विषय पर निर्भर करता है। जिन छात्रों की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति दुर्बल हो ऐसे छात्र उच्च सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति के युवकों की अपेक्षा अधिक मानसिक व शारीरिक रूप से असंतुलित, अस्थिर और कठोर वृत्ति होते हैं। फलस्वरूप उनमें ईश्या और द्वेष सशक्त रूप से धारण कर लेते हैं उनकी आवश्यकता की पूर्ति न होने के कारण उनमें असुरक्षा एवं हिंसा का भाव घर कर जाता है और वे छात्र अधिक असुरक्षित महसूस करते हैं।

३. माता-पिता का दृष्टिकोण — बच्चों के माता-पिता का दृष्टिकोण भी सुरक्षित तथा असुरक्षितता को प्रभावित करता है। माता-पिता ने बच्चों के विषय में आवश्यकता से अधिक चिन्तित रहना, बच्चों के अनुसार कोई भी कार्य करने की आज्ञा न देना, उनको कठोर शासन में रखना, उन्हें छोटी-छोटी बातों पर फटकार लगाना, उनमें आत्महिंसा की भावना पैदा करना आदि सभी बातों का युवक-युवतियों की भावना पर बुरा प्रभाव पड़ता है। जिनसे उनमें अवांछनीय व्यवहार का जन्म होता है और ऐसे युवक मानसिक रूप से अधिक असुरक्षित एवं अस्वस्थ पाये जाते हैं।

४. समाज तथा मित्रों में प्रशंसा — छात्रों में “प्रशंसा का प्रभाव” इस विषय पर मानसशास्त्रज्ञ चेडा ने अध्ययन किया जिस अध्ययन के निष्कर्ष में प्रशंसा का काफी अधिक प्रभाव छात्रों के अध्ययन पर होता है जिससे उनमें मे सकारात्मक दृष्टिकोण तयार होता है इसी सकारात्मक दृष्टिकोण से उन छात्रों में सुरक्षा की भावना जागरूक होती है। जिन छात्रों की समाज तथा मित्रों में प्रशंसा अधिक होती उन छात्रों को आंतरिक आनंद प्राप्त होता है, इसी प्रशंसा से अध्ययन में सुधारना होती है। परिणामस्वरूप बच्चों का मानसिक आरोग्य स्वस्थ एवं सुदृढ़ रहता है। इस प्रकार छात्र जो भी कार्य करते हैं उस कार्य के प्रति रूची और अधिक होती है और वे उत्साह से स्वयं प्रोत्साहित होकर अपने व्यवहार व कार्यों में सुरक्षित महसूस करते हैं।

५. समाज और महाविद्यालय में प्रतिष्ठा — प्रत्येक छात्र चाहता है कि वह जिस समूह, समाज का सदस्य है वहाँ उसे

गौरव प्रतिष्ठा प्राप्त हो यदि वह प्राप्त नहीं हो पाता तो वह इसे पाने के लिए चेष्टा करता है। सामान्यतः इस प्रतिष्ठा या गौरव को पाने के लिए कुछ छात्र हेतु पुरस्पर व्यवहार को अपनाते हैं किंतु ऐसा करने से प्राप्त होने वाले सुखद अनुभव केवल क्षणिक होते हैं, दिर्घकाल तक उन अनुभवों की अनुभूती स्थिर नहीं होती है। अतः केवल कार्यों के प्रति निष्ठा रखने से एवं उसके अनुरूप निभाने के लिए ही प्रत्येक छात्र प्रयत्न करें, तो निश्चित ही उस समूह, समाज, विद्यालय में गौरव तथा प्रतिष्ठा प्राप्त हो सकती है। अतः युवावस्था में विशेषकर वरिष्ठ महाविद्यालय में शिक्षकों ने निम्न मानसिक स्तर के छात्रों को उच्च स्तर के छात्रों का अनुकरण करके, उनमें सकारात्मक स्पर्धा का वातावरण निर्माण करें। जो छात्र पहले से ही बुद्धिमान हैं उनको और प्रोत्साहित करें एवं जो विद्यार्थी निम्न स्तर के हैं उनको उच्च स्तर के छात्रों का अनुकरण कराके वे महाविद्यालय में विशेष स्थान प्राप्त कर सकते हैं। यह गौरव और प्रतिष्ठा ही सुरक्षा की भावना को प्रभावित करती है।

६. समाज में शरारती तत्व — आज समाज एवं राष्ट्र में अनैतिकता अपने पैर पसार रही है। भ्रष्ट राजनीति एवं कुछ भ्रष्ट नेताओं के कारण आर्थिक स्थिति बद से बदतर होती जा रही है। इसका दुष्परिणाम समाज में स्पष्ट दिखाई देने लगा है। शरारती तत्व फलने फूलने लगे हैं और ईमानदार तथा नैतिक एवं सत्यनिष्ठ व्यक्ति का जीवन बदहाल हो रहा है। हत्या, लूटपाट, चोरी, डकैती, अपहरण और फिरौतियाँ नैतिक अधःपतन को दर्शाती हैं। विद्यार्थियों को इन सबसे बचना चाहिए तथा महाविद्यालय के संस्थापक मंडल, प्राचार्य एवं शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारियों ने हर संभव महाविद्यालय परिसर में स्वच्छ वातावरण रखने का प्रयत्न करते रहना चाहिए ताकि छात्र-छात्राएँ स्वयं को नैतिक अधःपतन से बचा सकें और अपनी उत्तम शिक्षा के माध्यम से समाज में व्याप्त शरारती तत्वों को सुधार सकें।

महाविद्यालयीन परिवेश: प्राध्यापकों एवं प्राचार्यों को महाविद्यालयीन के वातावरण के विकासार्थ पर्याप्त समय देना चाहिए। शुद्ध एवं विकसित महाविद्यालय के वातावरण के छात्र-छात्रायें स्वयं को अधिक सुरक्षित महसूस करते हैं एवं नकारात्मक वातावरण छात्रों के सुरक्षा में बाधित ही नहीं करता अपितु अनुचित वृत्तियों को भी विकसित करता है।

महाविद्यालयीन परिवेश के संदर्भ में कुछ कारक निम्नांकित रूप से प्रभावित हैं।

१. महाविद्यालय तथा प्राध्यापकों के छात्र-छात्रों के प्रति कठोर भूमिका: यदि महाविद्यालयों के वातावरण में अनुशासन व्यवस्था कठोर हुई और बच्चों को पाठय सहगामी क्रियाओं में छात्रों को भाग लेने का अवसर नहीं मितलता है, या फिर प्राध्यापकों के द्वारा किसी पारस्परिक संघर्षों में हेतुपुरसर छात्रों को बेवजह परेशान किया जाता है तो ऐसे छात्रों में हेर ग्रंथी का निर्माण होता है और वे स्वयं को असुरक्षित समझते हैं।

२. प्राध्यापक के व्यक्तित्व का प्रभाव: शिक्षकों के व्यक्तित्व का प्रभाव छात्रों के व्यक्तित्व पर प्रभाव पड़ता है। यदि शिक्षकों में सकारात्मक दृष्टिकोण हो, छात्रों को प्रोत्साहित करने की प्रवृत्ति हो, अध्यापन कार्य में सहजता या सरलता हो, या फिर छात्रों के

कार्य पर दंड न देकर यदि उन्हें अपनी गलती सुधारने का मौका दें देते हैं तो इसका सकारात्मक परिणाम विद्यार्थियों पर होता है।

३. शैक्षणिक भ्रमण: विद्यार्थियों में शैक्षणिक विकास एवं ज्ञान की अभिवृद्धि हेतु शैक्षणिक भ्रमण या सैर का आयोजन महाविद्यालय करता है। यह एक ऐसा आयोजन है जो प्रायोगिक कार्य के अंतर्गत आता है। किंतु दुर्भाग्यवश इस प्रकार के शैक्षणिक भ्रमण में सम्मिलित महाविद्यालय के ही कुछ छात्र-छात्राओं से ठिक से पेश नही आते उनके साथ अभद्र स्वरूप की टिप्पणियाँ, व्यवहार करते दिखाई देते हैं। संभवतः यह वर्तमान परिवेश के कारण होता है परंतु यह भारतीय संस्कृति, सभ्यता को कलंकित करनेवाला व्यवहार होगा। इसी कारण से छात्रायेँ स्वयं को असुरक्षित महसूस करती है। शैक्षणिक भ्रमण में छात्राओं की अनुपस्थिति की यह कारण हो सकता है।

४. छात्रावास की गतिविधियाँ: आज कल दूरस्थ छात्र एवं छात्राएँ छात्रावास में रहकर अपना अध्ययन कार्य करते हैं। हर प्रांत जिला, तालुका एवं कभी-कभी सुदूर देशों के विद्यार्थी छात्रावास में अपना शैक्षणिक जीवन व्यतीत करते हैं। उन प्रत्येक छात्रों का स्वभाव वृत्तियाँ एवं प्रवृत्तियाँ रहन-सहन एवं व्यवहार एक दूसरे से भिन्न होता है। मात्र दुष्प्रवृत्तियाँ एवं दुराचार ही समान होते हैं। अतएव छात्रावास चाहे वह सरकारी हो या अर्धसरकारी अथवा गैरसरकारी उन सभी की कार्य प्रणाली उत्तम योजनाओं एवं नियमों के सूत्र में बंधी होनी चाहिए ताकि छात्र अध्ययन के अपने महती विचार को एक अच्छे आयाम तक पहुंचा सके।

५. कक्षा का वातावरण: कक्षा में कुछ ऐसे भी छात्र होते हैं जो विवेकशील छात्रों के प्रति ईर्ष्या रखते हैं। ये छात्र शारीरिक रूप से कमजोर होते हैं और दूसरों के उत्तम अंकों की प्राप्ति पर और स्वयं के कम अंक प्राप्ति पर मन ही मन कुढ़ते हैं और परीक्षा के पूर्व वे अवसर पर होशियार विद्यार्थी की कापी-किताब चुरा लेते हैं ताकि वह अपनी तैयारी ठीक से न कर सके और अनुत्तिर्ण हो जाए, अथवा उसे उत्तम श्रेणी के अंक न मिल सकें। ऐसे विद्यार्थियों में आत्मविश्वास की कमी होने के साथ-साथ मानसिक दुर्बलता भी होती है। शिक्षकों को ऐसे विद्यार्थियों की इन कमियों को दूर करने का प्रयास करना चाहिए तथा उत्तम उदाहरण प्रस्तुत करके उनका मनोबल बढ़ाना चाहिए ताकि वे प्रतिस्पर्धात्मक ढंग से विकासोन्मुख हो सकें।

६. विषमलिंगीम आकर्षण: अपरिपक्व अवस्था में छात्र-छात्राएँ परस्पर विषम लैंगिक आकर्षण के शिकार हो जाते हैं। वर्तमान सामाजिक परिस्थितियाँ, चलचित्रपट, दूरदर्शन एवं अश्लील साहित्य का अध्ययन तथा कुसंगत के कारण उनमें वासनात्मक भावों का आवेग उमड पड़ता है और सहशिक्षारत छात्र-छात्राएँ इस भावना के शिकार बन शिक्षा के प्रति अपनी रूचि को उदासीनता में बदलने लगते हैं। ऐसी स्थितियों में शिक्षक एवं अन्य महाविद्यालयीन कर्मचारियों को सावधान रहने की आवश्यकता होती है। उनमें शिक्षा के प्रति रूचि एवं आकर्षण पैदा करने के लिए तथा विषम परिस्थिति से मुक्ति के लिए

समयानुकूल कारगर उपाय करने चाहिए ताकि उनका जीवन बर्बाद होने से बच जाए ।

निष्कर्ष: प्रस्तुत लेख में विद्यार्थियों की मनोवैज्ञानिक सुरक्षा पर आज के सामाजिक तथा महाविद्यालयीन वातावरण का किस प्रकार प्रभाव पड़ता है, इसका विश्लेषण किया गया। उपरोक्त कथन से यही निष्कर्ष निकाला जा सकता है की, परिवार, समाज तथा महाविद्यालय का वातावरण जैसे रहेगा वैसे उसका प्रभाव विद्यार्थियों के उपर होता है। क्योंकि इस महाविद्यालयीन छात्रों की आयु ही ऐसा मापदंड या आधार है इस आयु में छात्र जहा भी या जिस भी वातावरण में रहकर जीन-जीन बातों या व्यवहारों को गृहक करता है वह व्यवहार उसके मन:पटल पर इंगीत होता है और अंत में इसी के आधार पर उसके व्यक्तित्व का निर्माण होता है तथा यह किशोरावस्था मनुष्य के भावी जीवन का स्वरूप निर्धारित करती है। इस काल में अध्ययन तथा अध्यापन अत्यंत गंभीर एवं विशिष्ट प्रकार से करना चाहिये। उसी प्रकार परिवार के अभिभावकों, समाज तथा महाविद्यालय के शिक्षकों भी सतर्क रहना चाहिये। उन्हें महाविद्यालयीन छात्रों का मनोवैज्ञानिक दृष्टीकोन तथा विशेषताओं को समझने का प्रयत्न करना चाहिये। जिससे वे छात्र समस्याओं को भली-भाँति हल करने में सफलता प्राप्त कर शैक्षिक प्रगति की ओर अग्रसर हो सकें। इस प्रकार यदि परिवार, समाज तथा महाविद्यालय में वातावरण सकारात्मक रहता है तो उसका प्रभाव निश्चित रूप से विद्यार्थी स्वयं को मनोवैज्ञानिक रूप से सुरक्षित अनुभव करेंगे जिससे उनका शैक्षिक स्तर के साथ-साथ उनके व्यक्तित्व का निर्माण, मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्य एवं भावात्मक विकास में भी वृद्धि होगी। परिणामतः यही विद्यार्थी सुसंपन्न, संस्कारित, चरित्रवान मुल्यवान तथा वैभवशाली भारत राष्ट्र का निर्माण कर सके।

संदर्भ :

1. Madankar, R.R. (2013) *Effect of Personality, Home Environment and School Environment on Academic Achievement among secondary school students : A Path Analysis. EDUTRACKS Vol. 13. No.2.*
2. Mummoorthy, R. Babu, R. (2012) *Problem of Higher Secondary Students in Relation to Family Environment. EDUTRACS Vol. 13. No.6.*
3. Marlow Ediger (2004) *School Climate and Learning. EDU Tracks, June.*
4. John, P.D. (1970) *The Psychology of Learning and Instruction Educational Psychology. Prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi.*
5. Vyas, Charu (2005) *A Comparative Study of Anxxiety, Emotional Maturity, Securty Insecurity among Adolescents of Co-Education and Unisef. Educational Schools Research Paper, Banasthali (Source- Internete)*
6. Website- cpiiisection@gmail.com.
7. नाईक, चित्रा (२००५) शिक्षण आणि समाज : इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन, कोथरुड, अंक-४.
8. पाटील, लिला व कुलकर्णी, के.बी. (१९७७) *आजचे शिक्षण व आजच्या समस्या, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.*

आधुनिक समाज और लिंगभाव

प्रा. क्रिष्णा रा. पासवान, समाजशास्त्र विभागप्रमुख, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा. मोबा. ९४२२१३४००१

सारांश: आधुनिक समाज में लिंगभाव यह संकल्पना दिन-ब-प्रसिद्ध होती दिखाई दे रही है, और आधुनिकता का विचार किया जाये तो यही दिखाई देगा कि भेदभाव के तत्वों को समाप्त कर समानता की संकल्पना को प्रस्थापित करना या दो 'पूर्ण मान्यताओं को त्यागकर नये मूल्यों को स्वीकारना ही आधुनिकता है। नये मूल्यों से तात्पर्य ऐसे मूल्यों से हो जिनसे दुसरो का नुकसान ना हो, वैज्ञानिक दृष्टिकोण हो, तर्क पर आधारित हो, संवदेनशील हो, दुसरो के प्रति उच्च सहभागिता हो व मानवातावादी हो। सी.ई. ब्लेक आधुनिकता के विषय में कहते हैं, "यह एक ऐसे मनोवृत्ति का परिणाम है, जिसमें यह विश्वास किया जाता है कि, समाज को बदला जा सकता है, और बदला जाना चाहिये, आधुनिकता में व्यक्ति को संस्था के बदले हुये कार्यों के अनुरूप समायोजन करना होता है, इससे व्यक्ति के ज्ञान में वृद्धि होती है।" आधुनिक समाज में जहां यह माना जाता है कि, भेदभाव समाप्त होने चाहिये और लिंगभाव के स्थान पर समानता स्थापित होनी चाहिये। क्योंकि लिंगभाव नैसर्गिक नहीं समाजनिर्मित है। तो समाज के प्रयत्नों द्वारा ही इसे समाप्त किया जा सकता है।

बिज शब्द: आधुनिक समाज, लिंगभाव, मूल्य।

प्रस्तावना: आधुनिक समाज से तात्पर्य एक ऐसे समाज की कल्पना है जहां सभी को अपनी मर्जी से व्यवहार करने की स्वतंत्रता होती है। इसका अर्थ यह कदापी नहीं कि व्यक्ति प्रमाणों के विरुद्ध व्यवहार करें, बल्कि व्यक्ति को जो भी करना है उस पर समाज का दबाव ना हो। अर्थात् व्यक्ति को अपनी मर्जी से जिवन यापन करने के कार्यों का चुनाव करने की उसे स्वतंत्रता होनी चाहिये। अर्थात् व्यक्ति को अपने धर्म के अनुसार आचरण करने की स्वतंत्रता होनी चाहिये, उसे जिस प्रकार जिवन यापन करना है, उसकी उसे स्वतंत्रता होनी चाहिये। ये आचरण मूल्य विरोधी ना होकर सर्वसमावेशक होने चाहिये। या सामान्य रूप से कह सकते हैं, कि व्यक्ति के ऐसे व्यवहार हो जिसमें दंड निहित ना हो। मूल्य को **जैक आर. फ्रैंकलिन** ने परिभाषित करते हुये कहा कि, "मूल्य आचार, सौंदर्य, कुशलता या महत्व के वे मानदंड हैं, जिनका लोग समर्थन करते हैं, जिनके साथ वे जिते हैं तथा जिन्हे वे कायम रखते हैं।" विशेष रूप से औद्योगिक क्रांति के पश्चात तो विश्व में बड़ा परिवर्तन हुआ है, और फ्रेंच क्रांति ने तो स्वतंत्रता, समानता, बंधुत्व व न्याय इन मूल्यों को ही स्थापित कर दिया जिसने हुकूमशाही व्यवस्था को झकझोर के रख दिया। हुकूमशाही की जगह लोकतंत्र लेने लगी। **पारसन्स** का लोकतंत्र से अभिप्राय संसदीय लोकतंत्र से है, 'जिसमें भिन्न तथा विरोधी विचारधारा वाले अनेक राजनितिक दलों के द्वारा लोगो को समाज की राजनितिक प्रक्रियाओं में भाग लेने की स्वतंत्रता होती है। इस प्रकार के लोकतंत्र के बिना सार्विकीय वैधानिक प्रतिमानों या तर्कसंगत नौकरशाही की संस्थाएं अपने स्वरूप में भले ही अस्तित्व में हो किंतु उनका व्यवहारिक अस्तित्व नहीं होता। लोकतंत्र में प्रस्थापित अर्पित गुणों का स्थान अर्जित गुणों ने लेना शुरु किया (जिससे राजा का बेटा अब राजा नहीं होगा) कलेक्टर बनने का अधिकार अब गरीब, मजदूर के बेटे को भी मिलने लगा है।

आधुनिक समाज के लक्षणों का स्पष्टीकरण देते हुये **पारसन्स** कहते हैं कि, विश्व बंधुत्व व मानव स्वतंत्रता जिसमें धर्म, रंग, जन्म का विचार किये बिना हर मनुष्य के लिये समान कानून व्यवस्था लागू करना होगा, अर्थात् "मौलिक अधिकार या नागरी

अधिकार" अस्तित्व में आने चाहिये। समाज के हर नागरिक को उसका लाभ मिलना चाहिये, फिर वह चाहे पुरुष हो या स्त्री। इसका अर्थ है, अवसर लिंग के आधार पर ना होकर कर्तव्यों के आधार पर मिलना चाहिये। आधुनिक समाज से तात्पर्य ही है कि भेदभावपूर्ण तत्वों को नष्ट कर समानता की संकल्पना प्रस्थापित करना, अर्थात् पारंपरिक मान्यताओं को समाप्त कर या त्याग कर नये मूल्यों का स्वीकार ही आधुनिकता है। आधुनिक समाज में लिंगभाव की संकल्पना में भले ही परिवर्तन आये हो, और कई बार तो वे स्पष्ट रूप से दिखाई भी नहीं देते जैसा कि आज अनेक फिल्मों के माध्यम से स्त्री को एक योद्धा के रूप में प्रदर्शित किया जाता है, परंतु उसकी इस प्रतिमा को भी कहीं ना कहीं पुरुषों जैसी कहकर संबोधित किया जाता है। उसके इस वास्तविक रूप को पचा नहीं पाना पुरुषवादी मानसिकता का द्योतक है। या स्त्रीयां स्वयं का संरक्षण स्वयं करने लगे और आक्रमक या हिंसक बनने लगे तो उसपर लांछन लगाये जाते हैं। उसके प्रति इस प्रकार के भाव ही आधुनिक समाज में भी लिंगभाव को जन्म देते हैं।

लिंगभाव अंग्रेजी के जेंडर इस शब्द का हिंदी में उपयोग में लाया जाने वाला शब्द है। वर्तमान में सामाजिक विज्ञानों में जेंडर के लिये लिंगभाव शब्द का उपयोग किया जाने लगा है। यहां एक प्रश्न भी निर्माण होता है कि 'लिंगभाव लिंग से संबन्धित नहीं है क्या? आज भी समाज में देखा जाता है कि स्त्री-पुरुषों के जिम्मेदारी से संबन्धित काम का विभाजन लिंगपर ही आधारित होता है। जबकि स्त्रीयां पुरुषों की अपेक्षा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक दृष्टि से कम नहीं है। उनमें केवल लिंगभेद है, परंतु स्त्री पुरुष के शारीरिक भेद भी परस्परपूरक व नैसर्गिक है। निसर्ग ने मानव को कार्यकारणभाव ढूंढने की बुद्धि दी है, विचार करने की क्षमता दी है, मगर फिर भी हजारों वर्षों से स्त्री को दुच्यम लिंगभाव के रूप में दर्जा दिया गया है। जिसके कारण आज भी आर्थिक, राजकिय, शैक्षणिक, धार्मिक व पारीवारिक ऐसे सभी क्षेत्रों में स्त्री का दुच्यम दर्जा ही दिखाई देता है। यह सत्य है कि, कुछ विशिष्ट शरीर रचना के कारण स्त्रीयां ही बच्चों को जन्म दे सकती है, और दूध पिला सकती है। सच्चाई तो यह है कि जिस स्त्री को मासिक धर्म आता है, वही स्त्री बच्चों को जन्म दे पाती है, और

उनकी देखभाल भी करती है। किंतु उसी ने बच्चों की देखभाल करनी चाहिये या स्त्री ही बच्चों की देखरेख या देखभाल कर सकती है, यह काम पुरुष बिल्कुल भी नहीं कर सकते, ऐसा नहीं है। सच्चाई तो यह है कि, पुरुष भी स्त्री की तरह बच्चों की देखरेख भलिभाति कर सकते हैं। अर्थात् स्त्री व पुरुषों को शारीरिक रचना के आधार पर उनके भूमिकाओं को निर्धारित करना गलत है। जबकि नैसर्गिक व समाजनिर्मित तथ्यों में भेद करना ही कठिन है, जबकि सच्चाई तो यह है कि, यह भेद तो जन्म के पश्चात परिवार व समाजद्वारा बच्चों पर लिंगभावात्मक संस्कार व सामाजिकरण के दौरान ही किया जाने लगता है। जबकि, लडकियों के शरीर में ऐसा कुछ भी नहीं होता कि जिससे वह लडकों की तरह पैट-शर्ट नहीं पहन सकती, पेड पर नहीं चढ़ सकती या गाड़ी नहीं चला सकती। लडको ने यही करना चाहिये या लडकियों ने वही करने चाहिये जैसे भेद या अंतर नैसर्गिक नहीं बल्कि समाजनिर्मित है। उससे यही प्रतीत होता है कि, लिंगभाव नैसर्गिक नहीं तो सामाजिक-सांस्कृतिक है।

फिर भी यदी यह बात सच भी हो कि स्त्रीयां उनके शारीरिक संरचना के कारण प्रजनन का काम कर सकती तब भी आज बच्चों को कब जन्म देना है, दो बच्चों के बिच कितना अंतर रखना है या बच्चों को जन्म देना भी है या नहीं ये सभी निर्णय स्त्री ले सकती है। परंतु क्या स्त्रीयां ये सभी कर पर रही है? या स्त्रीयां ऐसा क्यों नहीं करना चाहती? यह बड़ा प्रश्न है। और यही प्रश्न लिंगभाव को जन्म देता है। इस संबंध में प्रसिद्ध स्त्रीवादी लेखिका **सिमोन दि बोउवार** ने अपने प्रसिद्ध पुस्तक *द सेकंड सेक्स* में कहा है कि 'लिंगभाव यह नैसर्गिक नहीं बल्कि समाजनिर्मित है।' तो समाज में ऐसी कौनसी वृत्तियां हैं जो ऐसे भावों को उत्पन्न करती है? संस्कारो व सामाजिकरण के माध्यम से ही नर व मादी को एक संरचना में बांधकर उनके कार्य निर्धारित किये जाते हैं। जिससे धिरे-धिरे स्त्री के विशिष्ट काम और पुरुषों के विशिष्ट काम निर्धारित होने लगते हैं। उदाहरण साहस भरे काम लडके ही कर सकते हैं इसलिये बाहर के काम की जिम्मेदारी उन्हें सौंपी जाती है, तो लडकिया नाजुक होती है, इसलिये उन्हें चारदिवारी में ही सिमित कर दिया जाता है, और इसी प्रकार दोनों पर संस्कार डाले जाते हैं।

हरबार लोगो को यह कहते हुये देखा जाता है कि, 'पुरुष काम करते हैं' (नौकरी या अर्थ अर्जित करने का काम करते हैं) इसलिये उन्हें अधिक महत्व दिया जाता है। जबकि स्त्रीयां पुरुषों की बराबरी में काम करती या उनसे अधिक काम करती है, परंतु उनके कार्यों का मुल्यांकन ही नहीं किया जाता या उनके कार्यों की अवहेलना ही कि जाती है। या मजदूरी जैसे समान काम का पैसा भी स्त्रीयां को कम दिया जाता है। इतना ही नहीं तो सामाजिक, राजकिय या आर्थिक क्षेत्रों या संस्थाओं में उन्हें निर्णय के अधिकार भी नहीं के बराबर दिये जाते हैं। और यदि इसके ऐतिहासिक आधार देखे तो नैसर्गिक लिंगभेद का उपयोग, विस्तार व विकृतीकरण भारतीय समाज व्यवस्था जितना कहीं भी दिखाई नहीं देगा। क्योंकि एक ओर दुर्गा, लक्ष्मी व सरस्वती को देवी के रूप में पूजना व दूसरी ओर स्त्रीयां पर अन्याय-अत्याचार करने की घटनाओं के तथ्य भारत में अधिक प्रमाण में दिखाई देते हैं।

फिर वह अत्याचार दहेज के लिये पत्नि, बहु या भाभी को मानसिक रूप से प्रताडित करना हो या शारीरिक अत्याचार करना हो या जान से मार डालना हो या स्त्री को भोग की वस्तु समझने जैसे उदाहरण दक्षिण एशियाई देशों में (अफगानिस्तान, बांग्लादेश, भूटान, भारत, नेपाल, पाकिस्तान या श्रीलंका) युरोप की स्त्रीयां की तुलना में अधिक दिखाई देते हैं। इन देशों में प्रत्येक क्षेत्रों में देखा जाये तो स्त्रियां पुरुषों से पिछे ही दिखाई देती है। परंतु इसके कारण क्या है **कमला भसिन** की मराठी भाषा में श्रुती तांबे द्वारा भाषांतरीत 'लिंगभाव समजून घेताना' इस पुस्तक में वह इसके कारणों का विश्लेषण करते हुये वह कहती है कि, कई तत्ववेत्ताओं ने ही स्त्रीयां को पिछडा हुआ बताया है, जैसे कि, सिमंड फ्रॉइड ने व्यक्ति (Human Being) याने पुरुष तो स्त्री पुरुषलिंग का अभाव रहने वाली एक अनियमित व्यक्ति (Human Being) है, साथ ही वे यह भी कहते हैं, कि स्त्री की संपूर्ण मानसिकता हमेशा ही अभाव की पूर्तता करने वाले प्राणियों की तरह होती है। तो डार्विन ने स्त्री को निम्न वंश के लक्षणों वाली कहा है। एरिसटॉटल ने भी पुरुषों को 'सक्रिय' तो स्त्रीयां को 'निष्क्रिय' बताया है। यह केवल पाश्चात्य समाज के लेखको का ही स्त्रीयां के प्रति दृष्टिकोण है ऐसा नहीं है, तो हिंदी के प्रसिद्ध रचनाकार **तुलसीदास** द्वारा रचित 'रामचरित मानस' में स्त्रीयां को 'ढोल, गंवार, शूद्र, पशु, नारी, ये सब है ताडन के अधिकारी' इस प्रकार का उल्लेख मिलता है। या बार-बार धर्म प्रचारको द्वारा इस बात सार्वत्रिकरण किया जाता है कि, 'स्त्री का स्वर्ग तो उसके पति के चरणों में होता है।' इसलिये इस आधुनिक समय में भी जहां लोग चंद्रमा पर पहुंच रहे हैं, तो वहीं आज स्त्रीयां चांद को देखकर करवां चौथ का व्रत तोडती है और सदा सुहागन होने की कामना करती है, और हिंदू धर्म में पुनर्जन्म की संकल्पना के अस्तित्व में होने के कारण 'विवाह' को भी सात जन्मो का साथ समझती है। वे यह समझने में असमर्थ है कि यह अंधविश्वास उनपर थोपे गये हैं जिसे पिढी दर पिढी परंपरा के नाम पर ढोने में उन्हें बाध्य किया जा रहा है, बल्कि आज की स्त्री स्वखुशी से यह सब करते हुये दिखाई देती है। जबकि पुरुषवादी मानसिकता ने ही उनपर ऐसे अनेक बंधनो से उन्हें जकड कर रखा है, जिसके दलदल में वह स्वयं धसती ही जा रही है।

भांडवलदार व्यवस्था ने तो स्त्री के काम निर्धारित कर दिये हैं, और उनके काम को 'गृहणी' के रूप में उल्लेख किया है, जिसके काम हैं, खाना पकाना, बर्तन साफ करना, कपडे धोना, घर की साफ-सफाई करना इत्यादी। परंतु व्यावसायिक रूप में पुरुषों के इसी को 'नौकरी' कहा जाता है। इस प्रकार स्त्रीयां को कमजोर दिखाकर उसके कार्यों को हिन समझा जाने लगता है, यह केवल स्त्रीयां के शारीरिक गुण विशेषताओं के कारण ही ऐसा होता है ऐसा नहीं है तो स्थानों का भी लिंगभावीकरण समाज में सहज रूप से दिखाई देगा। जहां स्त्रीयां नहीं के बराबर ही दिखेंगी, यदि दिखाई दे तो या तो पुरुष साथ में होंगे या स्त्रीयां का समुह होगा जैसे चित्रपट गृह, चाय की दुकान, फूटबॉल के मैदान, चौक इत्यादी। ये स्थान तो जैसे पुरुषों के लिये आरक्षित ही होते हैं। समाज ही नहीं बल्कि घर पर भी स्त्रीयां को दुय्यम व्यवहार सहना पडता है। इस संबंध में **सास्किया विरिगा** कहती है कि, 'कई

परिवारों में भी स्त्री-पुरुषों के आहार, अन्न, सुख-चैन की वस्तुएं, खाली समय इत्यादी में भी भेदभाव होता है। स्त्रियों को नये क्षेत्र में पदार्पण करने से रोका जाता है, बार-बार परंपरा की विरोधक करार दिया जाता है और उसके विकास में अवरोध उत्पन्न किया जाता है। जबकि यही काम यदी पुरुष करें तो यह जताया जाता है कि उनके द्वारा नया विकासात्मक कार्य किया जा रहा है। इस प्रकार के व्यवहार भी लिंगभाव को दृढ़ता प्रदान करते हैं।

इतना ही नहीं तो भाषा के विषय में भी लिंगभावात्मक पूर्वग्रह एवं विषमता दिखाई देती है, कई बार देखा जाता है कि पुरुषों के स्वयं के शब्दसंग्रह होते हैं, जिसमें स्त्री-पुरुष के संबंधों को लेकर गालीयां होती हैं, जिसका पुरुष बार बार उपयोग में लाते हैं, परंतु एकाध बार स्त्रियों ने ऐसे शब्दों का उपयोग किया तो उसे बहुत गंदा माना जाता है।

पुरुषसत्ता व्यवस्था ने तो स्त्रियों को पूरी तरह से शक्तिहीन ही कर दिया है, उसके पास किसी भी प्रकार के अधिकार नहीं दिये हैं। इतना ही नहीं तो शिक्षा के क्षेत्रों में भी देखे तो लड़कियों के लिये अलग शिक्षा तो लड़कों के लिये अलग (गृहअर्थशास्त्र केवल लड़कियां पढ़ती हैं, या माइनिंग इंजिनियरिंग केवल लड़के ही करते हैं, यदि लड़कियां करें भी तो उसके उदाहरण ना के बराबर ही हैं) आज लड़कियां हर प्रकार की शिक्षा ले रही हैं, परंतु प्रमाण कम है। और जहां लड़कियां ये सब करती दिखाई देती हैं, तो उसे कहा जाता है, 'वे लड़कों की बराबरी कर रही हैं' फिर उसके बोलचाल से संबंधित हो, शिक्षा से संबंधित हो या उसके पहचान से संबंधित हो, बार-बार उसे 'लड़कों की तरह' इस प्रकार के शब्दजालों में भ्रमित किया जाता है। जब तक स्त्री साड़ी पहनती थी, धिरे बोलती थी या शर्माती थी वह आदर्श नारी थी, जैसे ही उसने अपने जिवनशैली में बदलाव लाये वो पुरुषवादी मानसिकता की बलि चढ़ने लगी।

आधुनिक समाज व लिंगभाव के विषय में बोलते हुये ऐसे प्रश्न ही उठाने नहीं जाते कि, स्त्रियों को ही बिन पगारी काम क्यों करने पड़ते हैं। फिर वह छोटे बच्चों की देखभाल हो, व्यस्कों व परिवार के बिमार व्यक्ति की देखरेख करना हो, स्त्रियों को ही क्यों करने पड़ते हैं? इस प्रकार के कामों में पुरुषों का सहभाग क्यों नहीं होता? या नग्न क्यों होता है? परिवार निर्माण का कारण बनने वाले पुरुष ही इन कार्यों से दूर क्यों हो जाते हैं? ऐसे अनेक प्रश्नों का मुद्दा तब तक नहीं सुलझाया जा सकता जब तक स्त्री-पुरुष समान रूप से इसके लिये तैयार ना हो। उसके लिये समानता लाने वाले मूल्यों और विचार प्रणालियों को स्थापित करना होगा। जिसके लिये केवल पुरुषों को ही नहीं बल्कि स्त्रियों को भी कदम उठाने होंगे। इस संबंध में **मारिया मेस ने** एक सटिक उदाहरण दिया है, वे कहती हैं अधिकतर स्त्री-पुरुष लिंगभाव संबंधी प्रश्नों की चिकित्सा करना टालते हैं, क्योंकि उन्हें भय

होता है, कि यदि वे ऐसे प्रश्नों पर बोलने लगे तो सत्ता, स्पर्धा व पैसे से लैस क्रूर जग से शांति प्रदान करने वाला 'घर' नाम का द्विप उजड़ जायेगा। या इससे भी बढ़कर स्त्री-पुरुषों ने अपनी चेतनाओं में लिंगभाव चिकित्सा को स्थान दिया तो उन्हें यह भी स्विकारना होगा कि वे केवल भुक्तभोगी नहीं हैं बल्कि इस दमनकारी व्यवस्था के वे स्वयं भी दोषी हैं। यदि मुक्त मानवी संबंध निर्माण करना हो तो शासनकर्ता व्यवस्था की भागीदारी छोड़नी पड़ेगी। और यह पितृसत्ता का विशेषाधिकार प्राप्त हुये पुरुषों को ही लागू नहीं होता है, बल्कि जिनका भौतिक अस्तित्व इस व्यवस्था में जकड़ा है उन स्त्रियों पर भी लागू होता है।

निष्कर्ष: दमनकारी व्यवस्था के विषय में मौन रहने के शडयंत्रों का खुलासा करने का साहस स्त्रीवादियों ने ही किया है इसलिये उन्हें ही व्यवस्था परिवर्तन करने की इच्छा है, तो ऐसा नहीं है। स्त्री व पुरुषों को समान रूप से समझना होगा कि आधुनिकता के भौतिक मूल्यों को स्वीकार के ही आधुनिक नहीं हुआ जा सकता बल्कि सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरण में निर्माण हुये इस लिंगभाव की संतपना को ध्वस्त करने के लिये समान रूप से सहभागी होना पड़ेगा। धिरे-धिरे लोगों को यह लगने लगा है कि, परिवार या समाज में न्याय व शांतिपूर्ण संबंध निर्माण करने के लिये स्त्री-पुरुषों में समानता निर्माण होना आवश्यक है। जिसके लिये स्त्री-पुरुषों को कंधे से कंधा मिलाकर काम करना होगा। आधुनिक समाज की मांग है कि स्त्री-पुरुषों के समान कार्य से लिंगभाव जैसी संकल्पनाओं को ध्वस्त किया जा सकता है। समाज को यह समझना होगा या पचना होगा कि पुरुष भी भावुक होते हैं, और वे रो सकते हैं, और स्त्रियां भी आर्थिक, राजनितिक, धार्मिक क्षेत्रों का नेतृत्व कर सकती हैं। स्त्री-पुरुषों को एक विशिष्ट संरचना में ढाल कर दोनों को एक-दूसरे के विरोध में खड़े करना रोकना होगा। क्योंकि लिंगभाव केवल विचार नहीं है जो समाज में स्त्री-पुरुषों की स्थिती या दर्जा को दर्शाता है।

संदर्भ:

1. अनामिका, स्त्री विमर्श का लोकपक्ष, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१२.
2. कमला भसिन, (भाषांतर श्रुती ताबे) लिंगभाव समजून घेताना, लोकवाड. मय गृह, मुंबई २०१०
3. दोषी एस.एल., आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता एवं नव समाजशास्त्रिय सिध्दांत, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, २०१०
4. सीमोन द बोउवार, (हिंदी रूपांतरण-प्रभा खेतान) स्त्री उपेक्षिता, हिंद पॉकेट बुक्स, दिल्ली, २००२
5. रोहिनी गवाणकर, उषा ठवकर, घडता घडविता, महलांच्या सबलिकरणार्थ लढणाच्या स्त्रियांची मनोगते, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, २०१२
6. विद्युत भागवत, 'स्त्री-प्रश्न' ची वाटचाल: परिवर्तनाच्या दिशेने, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००४
7. सुधा सिंह, ज्ञान का स्त्रीवादी पाठ, ग्रंथ शिल्पी (इंडिया) प्राइवेट लि. दिल्ली, २००८

आदिवासी समाज की ऐतिहासिक विरासत

डॉ. प्रविण्यलता मारकण्डेय, शोध छात्र, शा. वि. या. ता. स्व. स्नातकोत्तर महा. दुर्ग छ.ग. मो. ९७५५६३२२४१

प्रस्तावना: अनुसूचित जनजाति का सर्वमान्य और सर्वत्र लागू होने वाली कोई परिभाषा नहीं दिखाई देती। केवल वर्गीकरण की दृष्टि से ब्रिटिश सरकार ने जनजाति शब्द का प्रयोग जंगल, पहाड़ी, आदिम, देसी आदि के साथ किया है। इससे उनका तात्पर्य ऐसी जातियों से था जिनका मुख्य संस्कृति से कोई सम्पर्क नहीं था। यूरोपीय इतिहासकारों ने जनजाति शब्द का इस्तेमाल गाँव और ऎंग्लों सेक्सन जैसे विशिष्ट समूहों के लिए किया तथा प्राचीन भारत में लिच्छवी, मूला, खासा आदि राजनीतिक समूहों के लिए किया। रेडक्लिफ, ईवान प्रिचर्ड, फोर्टीज और नंदेल जैसे ब्रिटिश सामाजिक नृविज्ञानियों ने जनजाति शब्द का प्रयोग ऐसी स्वायत्त राजनीतिक इकाई के लिए किया जो एक विशिष्ट क्षेत्र में रहती है और उसका अपना विशिष्ट रहन-सहन का ढंग है।

भारतीय संदर्भ में अनुसूचित जातियों और अनुसूचित जनजातियों के आयुक्त ने अपनी वर्ष १९५२ की रिपोर्ट में कुछ ऐसे सामान्य एवं विशिष्ट अभिलक्षणों की सूची दी है। ये अभिलक्षण हैं। (१) जनजातीय लोग सभ्य दुनिया से दूर वन और पहाड़ों जैसे दुर्गम क्षेत्रों में रहते हैं। (२) ये लोग नीग्रोटी, आस्ट्रालोयड या मंगोलाभ परिवारों में से किसी एक से हैं (३) वे एक ही जनजातीय बोली बोलते हैं, (४) वे जीववादी जीवत्वारोपणवादी आदिम धर्म को मानते हैं, इस धर्म में भूत प्रेतों की पूजा का विशेष महत्व है, (५) वे अनाज बीनना, शिकार करना, वन उत्पादों का संग्रह करना आदि आदिम पेशों में संलग्न रहते हैं, (६) सामान्य रूप से ये जनजातीय लोग मांसाहारी हैं। इसमें एक बात और जोड़ सकते हैं कि उन्हें खाने और शराब आदि पीने की विशेष रुची होती है। आज की निर्वाह अर्थव्यवस्था में बहुत कम जनजातीय समूह शिकार और खाद्यान्न संग्रह की आजीविका पर निर्भर हैं, उनमें से अधिकांश लोग खेती या झूम खेती करते हैं और कुछ अन्य जनजातीय लोग पशुचारक खानाबदोश हैं। सामान्य रूप से जनजातीय लोग पैसे के लेने-देन का धंधा नहीं करते। इस प्रकार जनजातीय समाज समान्यतः सजातीय समाज है, उनमें सोपानक्रम या अधीनता का कोई महत्व नहीं है। राजनीतिक दृष्टि से जनजातीय समाज अपेक्षा या सरल और समतावादी है। वंश, परंपरा, कुल गोत्र और नातेदारी राजनीतिक संगठनों को अतिव्याप्त कर लेते हैं। जनजातीय धर्म कर्म व्यवस्थित कम विशेषीकृत और कम विस्तार वाला है। युगों से जनजातियों का तथा कथित सभ्य या उन्नत संस्कृति वाले समाजों के साथ अत्यधिक आकस्मिक संपर्क था। जब अंग्रेजों ने भारत में पैर जमा लिया तो उनके विस्तारवादी कार्यकलापों के लिए यह आवश्यक था कि वे प्रभावशाली संचार व्यवस्था द्वारा पूरे देश को सबके लिए खोल दें। अंग्रेजों ने अर्थव्यवस्था को दृढ़ किया भूमि का अधिग्रहण किया और नकली फसल, पट्टेदारी, नई कानूनी व्यवस्था, प्रशासन आदि का प्रवर्तन किया। इन सब उपायों से जनजातीय भूमि बाहरी प्रभावों (लोगों) के लिए खुल गई। यद्यपि इन सभी परिवर्तनों से जनजातीय लोगों को राहत

मिली, लेकिन यह व्यवस्था धीरे-धीरे शोषणकारी बन गई। इन बातों के अलावा भारत में ईसाई मिशनरियों ने और आगे जाकर इन समुदायों के लोगों को औपचारिक शिक्षा प्रदान करके तथा उन्हें अपने स्वास्थ्य आदि के प्रति सजग बना कर आधुनिक जीवन की तेज धारा की ओर मोड़ दिया। जनजातीय लोगों के सामाजिक सांस्कृतिक और आर्थिक शोषण ने उन्हें युद्ध करने और आंदोलन करने के लिए प्रेरित किया। जैसे-जैसे उनके मन में वचन या अभाव की भावना बढ़ती गई वैसे-वैसे उनके संघर्ष और आंदोलन भी बढ़ते गए। जनजातीय क्रांति और कुछ अन्य कारणों से अंग्रेजों ने जनजातियों के संरक्षण के लिए ऐसे नियमित जनजातीय क्षेत्र बना दिए जहां भारत के अन्य क्षेत्रों के सामान्य नियम लागू नहीं होते थे। जनजातीय जनसंख्या वाले क्षेत्रों के लिए विशिष्ट व्यवस्था के साथ जनजातीय की संकल्पना भी एक सामाजिक संवर्ग के रूप में उभर कर सामने आयी। इन जनजातियों को हिंदुओं मुसलमानों और अन्य विशिष्ट धार्मिक समूहों से अलग करने के लिए ही इस संकल्पना को खड़ा किया गया। भारत सरकार के १९३५ के अधिनियम में जनजातियों के लिए कुछ प्रावधान किये गए और जनजातियों के आरक्षण की नीति को अनुसूची में अधिसूचित किया गया। इसी समय से अनुसूचित जनजातियों की संकल्पना का आविर्भाव हुआ और इसे स्वतंत्र भारत के संविधान में शामिल किया गया। संविधान की आठवी अनुसूची में जनजातियों की एक सूची सम्मिलित की गई। सन् १९७१ में इस सूची में ५२७ जनजातियों के नाम थे। इस प्रकार अधिसूचित या अनुसूचित जनजातियों के लिए आरक्षण की नीति को या संरक्षात्मक भेदभाव की नीति को सरकार के लिए संवैधानिक दायित्व बना दिया गया।

ऐतिहासिक विरासत: मानव सभ्यता का इतिहास एक क्रमबद्ध और उत्तरोत्तर प्रगति की एक ऐसी प्रक्रिया है जो विकासोन्मुख विभिन्न अवस्थाओं से होकर गुजर कर वर्तमान सभ्य जीवन तक पहुँचती है। इस संदर्भ में भारत के जनजातीय लोगों के प्राचीन इतिहास की खोज भी ठीक मानव इतिहास की खोज की भाँति है। जहाँ प्रारम्भिक अवस्था में जीवन एक खानाबदोश की तरह था, जहाँ जीवनयापन का आधार जंगली जानवरों का शिकार करने या फिर कंदमूल खाने पर निर्भर था। इसके पश्चात शनैः-शनैः मानव खेती की अनाज पैदा करना सीख गया और बाद में पशुपालन करने लगा। तत्पश्चात् पत्थर की जानकारी होने पर पत्थर के औजार और पत्थर के हथियार काम में लेने लग गया। इस क्रमिक विकास की अगली श्रृंखला में पहिये का आविष्कार बहुत महत्वपूर्ण और लाभदायक साबित हुआ जिसके बलबूते पर उसने पहले मिट्टी के बने कच्चे धर बनाना और बाद में ईंटों के धर बनाना आरंभ कर लिया। आगे जागर अग्नि के आविष्कार के फलस्वरूप पकाई हुई ईंटों के पक्के मकान व मिट्टी के बर्तन बनाने लगा। इस तरह मानव अपनी खानाबदोश की प्रारम्भिक अवस्था से बाहर निकलकर स्थाई जीवन व्यतीत करने लगा।

मानव जीवन के विकास की अगली कड़ी में धातु की जानकारी होने एवं इसका उपयोग करना आरंभ हुआ जहां शुरू में तांबा और कांसा का प्रचलन रहा जिसके प्रयोग से वह नगरीय जीवन की अवस्था में पहुंच कर परकोटेदार किले बनाकर उनमें रहने लगा। इसके उपरान्त मानव ने पढ़ने लिखने की कला सीखली। उन्नति के अलग अलग चरण में यातायात के साधनों का उपयोग करने लगा जिसके माध्यम से व्यापार में माहिर होकर एक सभ्य जीवन की अवस्था में पहुंच गया। इस तरह मानव सभ्यता का इतिहास मानव द्वारा अर्जित विकास के क्रमिक और एक लम्बे सफर का यथार्थ चित्रण है।

भारत की जनजातियों का इतिहास भी सामान्य मानव की भांति रहा है लेकिन आगे चलकर उनके इतिहास में बहुत गहरे उतार-चढ़ाव देखने को मिलते हैं जब ईसा पूर्व की दूसरी सदी के पूर्वार्ध में आर्यों का भारत आगमन उनके लिए बेहद दुखांत घटना साबित हुई क्योंकि इसके उपरान्त वे जो पूर्व में भारत भूमि के शासक रहते आये थे परन्तु यहां आते आते उनको बाहर से आये विदेशी हाथों से पराजय का सामना करना पड़ा और सदा-सदा के लिए अधोगति झेलनी पड़ी। भिन्न-भिन्न खुदाइयों में मिले अवशेषों के आधार पर यह कहा जा सकता है कि प्रागैतिहासिक कालीन लोग धातु व धातु कालीन ग्लास के उपयोग से भलीभांति परिचित थे। जहां तक धातु के प्रयोग का प्रश्न है अन्य देशों की बनिस्पत भारत में तांबा व कांसा की जानकारी पहले से थी जबकि भारतीयों को लोहे की जानकारी दक्षिण उपमहाद्वीप को छोड़कर जहां लोहे की जानकारी पहले से थी। यहीं वजह है कि इतिहास लेखन में लौह युग धातु युग के अगले चरण के रूप में परिलक्षित होता है जो कि लगभग आर्यों के आगमन के समकालीन माना जाता है। साधारणतः यह देखा गया है कि हड़प्पा संस्कृति के अंतर्गत विशाल भू-भाग में किए गए विभिन्न उत्खनन जैसे सिंधु, पंजाब, बलूचिस्तान कच्छ काठियावाड़ सौराष्ट्र राजस्थान की अरावली श्रृंखलाओं आदि के दौरान मिले अवशेषों में तांबा और कांसा का पाया जाना हमें तत्कालीन समय में एक उन्नत नगरीय सभ्यता से परिचित कराता है। प्रागैतिहासिक इतिहास में अपार ज्ञान का भण्डार है जिसकी जानकारी करने के लिए हमें अतीत में झांकना होगा। वहां हम पायेंगे कि भले ही वहां के स्थानीय लोग परिपूर्ण सभ्यता तक नहीं पहुंच पाये हो परन्तु वे स्थाई निवास करते थे, जिनके चारों ओर प्राकृतिक सौंदर्य जैसे पहाड़ी श्रृंखलाये, नदी, धाटियां, हरियाली ही हरियाली जिनमें भिन्न-भिन्न प्रकार के पेड़-पौधे व वनस्पतियां विभिन्न प्रकार के जंगली जीव, चीते व शेर आदि की बहुलता पाई जाती थी। इन सबके बीच प्रागैतिहासिक युगीन लोग अपने कुनबों के साथ निवास करते रहे जो गुजरते समय के साथ फैलता-फैलता ट्राइब्स में परिवर्तित हो गया, जहा चारों ओर व्याप्त परिस्थितियों व वातावरण के अनुरूप अपनी-अपनी ट्राइब्स ने अपने अपने नाम बतौर अलग पहचान के लिए स्थानीय पेड़-पौधो, पशुओं व जानवरों, पक्षियों यहां तक कि रैगने वाले जीव-जन्तु सूचक रख लिए। आगे जाकर प्रत्येक ट्राइब्स ने अपने-अपने मुखिया कायम कर जिये जो उनकी सुरक्षा सुनिश्चित कर सकते थे। समय के

साथ-साथ एक ओर ट्राइब्स का आकार विस्तृत होता गया जिसने शुरू में गण और बाद में गणराज्य का स्वरूप ले लिया। दूसरी ओर मुखिया के अधिकारों ने पहले छत्रय और बाद में शासक का स्थान ले लिया। इसी व्यवस्था ने आगे चलकर छोटे-बड़े साम्राज्य का रूप ले लिया जिनकी बागडोर राजा या शासक के हाथ में आती चली गई। इन शासकों ने भी अपने-अपने ट्राइब्स राज्यों साम्राज्यों का नामकरण बतौर पहचान वन्य जीवों पक्षियों और यहां तक कि जन्तुओं के नाम से रख लिये जिन्हें उन्होंने अपनी राज्य पताका मुहरे व सिक्कों आदि पर प्रदर्शित करना प्रारम्भ कर लिया जिनका सविस्तार वर्णन हमें मोहनजोदड़ो की खुदाई में मिली असंख्य मुहरों में और आगे आद के ग्रन्थों व रामायण-महाभारत में मिलता है। भारतीय इतिहास दो भागों में विभक्त था, पहला इतिहास पूर्व का या प्राचीन इतिहास और दूसरा, ऐतिहासिक युगीन इतिहास। यह भी स्पष्ट है कि केवल लेखन विद्या को लेकर ही दोनों युगों के बीच विभाजन रेखा खींची गई। परन्तु वर्तमान समय में दोनों युगों के बीच एक तीसरे युग का अवधारणा भी बन गई है जिसे प्रागैतिहासिक इतिहास की संज्ञा दी गई है। डॉ. संकालिया सिन्धु सभ्यता तो प्राचीन सभ्यता है और न ही इतिहास युगीन सभ्यता बनिस्पत इसके यह प्रागैतिक सभ्यता है। इस युग कि गहन जानकारी के लिए हमें अतीत में जाना होगा, जब मानव अर्धसभ्य अवस्था में वास करता रहा, जब उसके चारो ओर प्रकृतिप्रदत पहाड़, नदियां, वनस्पति जैसे पेड़-पौधे आदि की सधन हरियाली और जंगली जीव-जन्तुओं आदि कि बहुलता थी मानव का ऐसी प्रकृति के बीच रहते रहते उसके परिवार विस्तार होने पर कुल या वंश का गठन हुआ बाद में बढ़ते-बढ़ते ट्राइब नामकरण हो गया। इन ट्राइब ने अपनी अलग पहचान देने के उद्देश्य से विभिन्न जंगलवासी जानवरों पक्षियों यहां तक की जीव-जंतुओं के नाम से अपने-अपने टोटम अपना लिये। इसी वजह से ट्राइब्स को कभी-कभी टोटमिस्ट भी कहा जाता है। प्रागैतिहासिक युग में आदिम संस्कृति के अनुकूल हरेक कुलवंश के बतौर पहचान भिन्न-भिन्न टोटम विद्यमान थे। तदनुसार ही किसी एक जानवर पक्षी-जीवजन्तु फल व पत्तों के चिन्ह का सीधा संबंध किसी एक ट्राइब विशेष से माना जाने लगा। इसी तरह अन्य दूसरी मुहरों में अंकित वन्य जनिट वनस्पतियों पक्षियों और जीवजन्तुओं को किसी न किसी ट्राइब के रूप में देखा जाने लगा। इसी वजह से ट्राइब को कभी कभी एनिमिस्ट भी कहकर पुकारा जाता है।

संदर्भ ग्रंथ:

1. मौर्य आर. डी., (२००९), ट्राइब्स एण्ड पंचायत आफ सेट्रल इण्डिया, बी. आर. पब्लिशिंग कारपोरेशन, नई दिल्ली।
2. तिवारी शिव कुमार एवं भी कमल शर्मा, (२०००), मध्यप्रदेश की जनजातियां, हिन्दी ग्रंथ अकादमी भोपाल।
3. राजपूत उदय सिंह, (२०१०) आदिवासी विकास एवं गैर-सरकारी संगठन रावत पब्लिकेशन जयपूर।
4. उपाध्याय विजय शंकर एवं विजय प्रकाश शर्मा, (१९८९) भारत की जनजातीय संस्कृति, म. प्र. हिन्दी ग्रंथ अकादमी भोपाल।
5. शर्मा ब्रह्मदेव, (१९९९), आदिवासी विकास एक सैद्धांतिक विवेचन, म. प्र. हिन्दी ग्रंथ अकादमी भोपाल।

प्रेमचंद के उपन्यास और समस्याएं

डॉ. इंदु कनौजिया, असिस्टेंट प्रोफेसर विभाग हिंदी, नारी शिक्षा स्नातकोत्तर महाविद्यालय, लखनऊ।

प्रस्तावना: प्रेमचंद ने उपन्यास को मानव चरित्र का चित्र कहा है। प्रत्येक उपन्यास में विषय वस्तु का चयन और कथानक का गठन इसी दृष्टिकोण को लेकर हुआ है। वैसे प्रेमचंद के उपन्यासों के कथानक परिवार से लेकर समाज के विस्तृत क्षेत्र तक फैले हुए हैं। गांव से लेकर शहर तक का समस्त जीवन तथा सारी सामाजिक आर्थिक राजनीतिक और सांस्कृतिक हलचल प्रेमचंद के उपन्यासों में आ गई है। एक प्रकार से उनके युग का समस्त उत्तरी भारत उनके उपन्यासों में सजीव हो उठा है, परंतु प्रेमचंद जी साम्य जीवन के उपन्यासकार हैं। कहा जाता है कि भारत गांव में निवास करता है। प्रेमचंद जी ने भी गांव की पिछली दशा एवं सामाजिक द्रष्टाओं को देखा, समझा, परखा और अपने उपन्यासों में सजीव कर दिया। यथार्थ में ग्राम जीवन के चित्रण में प्रेमचंद जी की रूचि विशेष रूप से रमी। ग्राम जीवन के संदर्भ में ही नागरिक जीवन और नगर की समस्याओं का चित्रण उनके उपन्यासों में हुआ। प्रेमचंद युगीन हिंदी उपन्यासकारों में प्रेमचंद अपनी महान प्रतिभा के कारण युग प्रवर्तक के रूप में माने जाते हैं वस्तुतः सही अर्थों में उन्होंने ही हिंदी उपन्यास शिल्प का विकास किया। उनके उपन्यास में पहली बार सामान्य जनता की समस्याओं की कलात्मक अभिव्यक्ति की गई थी और जनजीवन का प्रामाणिक एवं वास्तविक चित्र पाठकों को देखना सुलभ हुआ था अपने महान उपन्यासों के कारण वे वास्तव में उपन्यास सम्राट की पदवी पाने के अधिकारी सिद्ध हुए हैं।

प्रेमचंद के उपन्यास राष्ट्रीय आंदोलन, कृषि की समस्या, मानवतावाद, भारतीय संस्कृति, शोषण, विधवा विवाह, अनमेल विवाह, दहेज प्रथा आदि विविध विषयों से संबंधित है इन्हीं सब को ध्यान में रखकर उन्होंने एक विधवा से विवाह किया था। हजारी प्रसाद द्विवेदी ने प्रेमचंद का मूल्यांकन करते हुए लिखा है, 'प्रेमचंद शताब्दियों से पद दलित, अपमानित और उपेक्षित कृषकों की आवाज श्रेष्ठ अगर आप उत्तर भारत की समस्त जनता के आचार विचार, भाषा भाव, रहन सहन, आशा आकांक्षा, दुख सुख और सूझबूझ जानना चाहते हैं, तो प्रेमचंद से उत्तम परिचायक आपको नहीं मिल सकता।'

प्रेमचंद के प्रमुख उपन्यासों में से सेवासदन १९१८, प्रेमाश्रय १९२२, रंगभूमि १९२६, कायाकल्प १९२६, निर्मला १९२७, कर्मभूमि १९३३, गोदान १९३५ में। मंगलसूत्र अपूर्ण है।

प्रेमचंद हिंदी कथा साहित्य को मनोरंजन के स्तर से ऊपर उठाकर जीवन के साथ जोड़ने का काम किया वस्तुतः सेवा सदन के प्रकाशन के साथ ही हिंदी उपन्यास को नई दिशा प्राप्त हो गई। इस उपन्यास में उनका अभिप्राय ग्रामीण समस्या प्रस्तुत करने का नहीं थाद्य लेकिन उन्होंने उसमें भी पुलिस विभाग की घूसखोरी के प्रसंग के माध्यम से किसानों की लूट की झांकी मिल जाती है। महंत रामदास की जमीनदारी बांके बिहारी के नाम से चलती है। वह आसामियों से यज्ञ और तीर्थ यात्रा के लिए ५ रुपए चंदा वसूलता है। यदि कोई अभागा यह चंदा नहीं दे सकता अथवा

देने से मना करता है तो बांके बिहारी के मठ में पलने वाले मुस्टंडे साधुओं से उनकी मरम्मत का हुक्म देते हैं। यह साधु चाहे तो बेचारे आसामी को मारते मारते बेदम कर दें, उनके प्राण ले ले। एक वृद्ध व्यक्ति चेतू जब चंदा देने का विरोध करता है तो उसकी हत्या करवा दी जाती है गरीब किसानों को कोई पूछने वाला नहीं है। जिले के अफसरों से पुलिस अधिकारियों की मिलीभगत है। इस प्रकार की निर्दयता को प्रेमचंद के उपन्यासों में देखा जा सकता है।

प्रेमचंद ने कई सामाजिक समस्याओं को अपने उपन्यासों और कहानियों के माध्यम से हमें बताने का प्रयास किया है। उन्होंने कर्मभूमि में ब्रिटिश शासन की क्रूरताभरी दमन नीति का यथार्थ चित्रण करते हुए लिखा है, कि जिस समाज का आधार ही अन्याय हो उसकी सरकार के पास दमन के सिवा और क्या दवा हो सकती है लेकिन इससे कोई यह न समझे कि आंदोलन दब जाएगा। उसी तरह जैसे कोई गेंद टक्कर खाकर और जोर से उछलता है। जितना ही जोर की टक्कर होगी, उतनी ही जोर की प्रतिक्रिया होगी।

प्रेमचंद के उपन्यास और कहानियों को पढ़कर हमें ऐसा प्रतीत होता है कि उन्हें देश की स्वाधीनता असहाय थी। उनके विचार से भारत का पराधीन होना ही उसकी दुर्दशा का प्रमुख कारण था। यही कारण है कि उनके समूचे साहित्य में इस पराधीनता की बेड़ी को तोड़ने की अनुगूज सुनाई देती है कर्मभूमि में मुन्नी के साथ हुए बलात्कार की मन ही मन व्याख्या करता हुआ अमर सोचता है इन टके के सैनिकों की इतनी हिम्मत क्यों हुई? यह गोरे सिपाही इंग्लैंड के निम्नतम श्रेणी के मनुष्य होते हैं। इनका इतना साहस कैसे हुआ? इसलिए कि भारत पराधीन है निःसंदेह प्रेमचंद गांधी जी के व्यक्तित्व से प्रभावित हुए थे। प्रेमचंद केवल गांधी जी की ही वजह से तत्कालीन समस्याओं के प्रति सजग नहीं हुए थे, बल्कि उनके हृदय से धधकती राष्ट्रीयता की ज्वाला उनके विचारों को प्रखर बनाने के लिए जिम्मेदार थी। प्रेमचंद के साहित्य से यह बात बिल्कुल सही लगती है कि साहित्य समाज का दर्पण होता है। इन्होंने जो कुछ देखा था तथा महसूस किया था सब अपने साहित्य में उतारते चले गए। उन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से बहुत बदलाव लाने का प्रयास किया।

गबन प्रेमचंद के महत्वपूर्ण उपन्यासों में अपेक्षाकृत छोटा है। फिर भी वह समाज के विभिन्न अंगों पक्षों एवं बहुमुखी चित्रों के कलात्मक अंकन के कारण प्रेमचंद की इसमें स्मरणीय कृति बन सका है। गबन की रचना के पीछे एक ही उद्देश्य लक्षित होता है। भारतीय मध्यवर्ग विशेषता निम्न मध्यवर्ग में आभूषण प्रेम और तज्जनित दुष्परिणामों का अंकन करके आभूषण प्रेम की एक सामान्य अशिक्षित मनोवृत्ति पर प्रहार किया फिर भी गबन इस एक समस्या के अतिरिक्त अन्य समस्याएं भी अपनी परिधि में समाविष्ट कर सकता है। हमारा भारतीय समाज, विशेषता: इस समाज की स्त्रियां अपने आभूषण प्रेम के लिए बदनाम है यह

समस्या बहुत पहले से ही भारतीय समाज का विषय बन चुकी है। साहित्य में भी प्रेमचंद के द्वारा यह समस्या उठाई गई है और गबन, की रचना हुई। यह समस्या समाज व्यापी है। जहां देखो हाय गहने के पीछे जान दे। घर के आदमियों को भूख के मारे घर की चीजें बेचें और कहां तक कहो अपनी आबरू बेचे। छोटे-बड़े गरीब-अमीर सबको वही रोग लगा हुआ है।

प्रेमचंद ने गबन में रमेश बाबू के मुख से अपने संबंध के विचार प्रकट किए हैं भविष्य के भरोसे पर चाहे जो काम करो लेकिन कर्ज कभी मत ले, गहनों का मर्ज ना जाने इस दरिद्र देश में कैसे फैल गया उन्नत देशों में धन व्यापार में लगता है जिससे लोगों की परवरिश होती है और धन बढ़ता है यहां धन श्रंगार में खर्च होता है इससे उन्नति और उपकार की जो महान शक्तियां हैं उन दोनों का ही अंत हो जाता है बस यही समझ लो जिस देश में लोग जितने मूर्ख होंगे वहां जेवर का प्रचार भी उतना ही होगा आभूषण से एक और कर्ज की समस्या सामने आती है तो उसी और धन के निष्कर्ष संचय की कट की समस्या हमारे यहां तक अपने पैर फैलाती है कि कर्ज लेने वाले को आत्महत्या या गबन तक करना पड़ता है और इन अपराधों का प्रायश्चित किस रूप में करना पड़ता है यह हम जानते हैं कब्र में उज्ज्वल कि मध्यवर्ग की जालपा मां की और रामेश्वरी निम्न वर्ग की जगू सभी आभूषण की प्रेमी है सब के प्रति एक दया नाथ को छोड़कर आभूषणों का प्रबंध कर जोरी कमाई जैसे भी हो सकता है करते हैं परिणाम यह होता है कि उच्च वर्ग या उच्च मध्यवर्ग की रतन के अतिरिक्त शेष वर्ग के लोगों या देवीदीन तथा रमानाथ को जेल काटना पड़ता है, दोनों गबन करते हैं।

गबन उपन्यास में प्रेमचंद ने एक स्थान पर वृद्ध विवाह की प्रथा का उच्छेद तथा विधवा स्त्री के संपत्ति संबंधी अधिकारों का पोषण रत्न की परिस्थितियां इन दो दृष्टियों से उत्कृष्ट हुई है। रतन ने मणिशंकर द्वारा संपूर्ण संपत्ति के ले लिए जाने के बाद विश्वोभ के स्वरो में जो कुछ कहा वह इस समस्या के कई पार्श्वपर एक साथ एक साथ प्रकाश डालता है बहनो! किसी सम्मानित परिवार में विवाह मत करना और अगर करना तो तब जब तक अपना घर अलग ना बना लो चौन की नींद मत सोना परिवार तुम्हारे लिए फूलों की सेज नहीं कांटों की सैया है। तुम्हारा पार लगाने वाली नैया नहीं तुम्हें निगल जाने वाले जंतु है रतन का यह वक्तव्य सम्मिलित परिवार के समर्थकों को विशेष रूप से पढ़ना चाहिए जो पति की मृत्यु के पश्चात विधवा स्त्री का घोर आसम्मान ही नहीं करते बल्कि साधारण मानवता का व्यवहार भी भूल जाते हैं इसलिए इस समस्या के भीतर विधवाओं के संपत्ति तथा मानवीय अधिकारों की रक्षा का प्रश्न भी (अंतर्भुक्त) हुआ है।

गबन में प्रेमचंद ने यह भी दिखाया है कि पति यदि दांपत्य धर्म के आदर्शों को भंग करके पत्नी से कोई बात छुपाता है तो उससे उसका पूरा परिणाम भोगना पड़ता है।

कायाकल्प का राजा विशाल सिंह रियासत की गद्दी पर बैठते ही तिलकोत्सव के लिए हल पीछे रू. १०/- चंदा लगा लेता है जिसकी वसूली निर्दयता पूर्वक की जाती है तिलकोत्सव के अवसर पर मेहमान राजा और अंग्रेज अधिकारियों के खिदमत के लिए कृषक, मजदूरों से बेगारी के रूप में निर्दयतापूर्वक काम

लिया जाता है। इस उपन्यास में कृषक मजदूर एक सीमा के बाद राजा का शोषण बर्दाश्त नहीं करते और हिंसक विद्रोह पर आमादा हो जाते हैं। वे न केवल अपने मानवीय अधिकारों की बात करते हैं वरन अपने नेता पर प्रहार होते देख खुद भी मरने मारने को तैयार हो जाते हैं और वीरतापूर्वक गोलियों की बौछार सहते हुए अंग्रेजों के कैप पर कब्जा कर लेते हैं।

गोदान में प्रेमचंद जी ने पूंजीवादी व्यवस्था को समाप्त करने का संकल्प व्यक्त किया है। खन्ना पूंजीपतियों के प्रतिनिधि पात्र हैं। शोषण की प्रक्रिया नगर और गांव में सामान्य रूप से चलती है। गांव में जमींदार की किसान का शोषण करता है तो नगर में मिल मालिक और पूंजीपति मजदूर का शोषण करके अपनी सोने की लंका खड़ी करते हैं। प्रेमचंद को यह स्पष्ट दिख रहा था कि यह शोषण और अधिक दिनों तक चलने वाला नहीं। राय साहब को भी इसका आभास हो गया था कि जमींदारी प्रथा अब समाप्त होने वाली है वे कहते हैं लक्षण कह रहे हैं कि बहुत जल्द हमारे वर्ग की हस्ती मिट जाने वाली है। मजदूर अपने पेट के अतिरिक्त और किसी बात पर ध्यान नहीं देता परंतु जब पर्याप्त परिश्रम के बाद भी उसका पेट खाली रहता है तो वह विद्रोह पर उतर आते हैं मिल मालिक खन्ना अपने अहंकार में मजदूरों की उचित मांगों को भी ठुकरा देता है, परिणाम तो हड़ताल होती है, और मजदूर खन्ना की मिल में आग लगा देते हैं। शायद गोदान तक आते-आते प्रेमचंद यह समझने लगे थे कि गांधीवादी अहिंसा से शोषण को समाप्त नहीं किया जा सकता उसके लिए तो विद्रोही तेवर अपनाने ही पड़ेगे। प्रेमचंद जी ने यह भी संदेश दिया है कि पूंजी पर अहंकार करना ठीक नहीं क्योंकि पूंजी क्षणभंगुर होती है खन्ना की पत्नी गोविंदी खन्ना सात्विक विचारों की महिला है वह इस आर्थिक हानि पर दुखी नहीं रहती अपितु उसे वरदान मानती हुई कहती है जीवन का सुख दूसरों को सुखी करने में है, उन्हें लूटने में नहीं। मेरे विचार से तो पीड़क होने से पीड़ित होना कहीं श्रेष्ठ है दृष्टि खोकर अगर हम अपनी आत्मा को पा सके तो यह कोई महंगा सौदा नहीं है।

प्रेमाश्रम उपन्यास में लखनपुर के किसान भी एकजुट होकर जमींदारों से लड़ते हैं, और जमींदार को लगान नहीं बढ़ाने देते। मनोहर और बलराज तो जमींदारों के खिलाफ खुला विद्रोह की घोषणा कर देते हैं। यद्यपि उन्हें तरह-तरह के अत्याचारों का सामना करना पड़ता है, वह बिल्कुल भी डरते नहीं किसी से झुकते भी नहीं। और जब अत्याचार सीमा पार करने लगता है तो वे जमींदारों के कालिन्दी का खून भी कर डालते हैं। इस उपन्यास की रचना के ठीक पहले चंपारन में किसान संघर्ष हुआ था। प्रेमाश्रम में किसान पर हो रहे जुल्म और उनके विद्रोह किसानों के संघर्ष दोनों का प्रभावशाली चित्र हुआ है। किसानों की दयनीय स्थिति को समाप्त करने में प्रेमचंद को एक ही मार्ग दिखता है विद्रोह का मार्ग। वे जान चुके थे कि अत्याचारी जमींदार रास्ते पर आने वाले नहीं हैं प्रेमाश्रम में गर्मी के मौसम में कारिदा गौस खा तालाब का पानी रोक देता है और गांव वाले इसका विद्रोह करते हैं बात बढ़ती देख कर कारिदा वहां से हटने लगते हैं तो कभी जमींदार का आदमी रह चुका सुक्यू चौधरी उसका हाथ पकड़ कर रोक लेता है कहां जाते हो कारिदा भैया। जब तक यहां कोई

निपटारा ना हो जाए, तुम जाने ना पाओगे। जब जा-बेजा! हर मामले में इस तरह दबना है तो गांव के सरगना काहे को बनते हो। प्रेमचंद के समय किसानों की स्थिति बिल्कुल अच्छी नहीं थी किसान अपने हक के प्रति सजग होने लगे थे।

प्रेमचंद ने एक स्थान पर लिखा है कि भविष्य में उपन्यास में कल्पना कम सत्य अधिक होगा, हमारे चरित्र कल्पित ना होंगे, बल्कि व्यक्तियों के जीवन पर आधारित होंगे, भावी उपन्यास जीवन चरित्र होगा, चाहे किसी बड़े आदमी या छोटे आदमी का। उसकी छोटाई बड़ाई का फैसला उन कठिनाइयों से किया जाएगा जिन पर उसने विजय पाई है। अभी हमें मूल आधार दिखाना होगा किसी किसान का चरित्र हो या किसी देश भक्तों का, या किसी बड़े आदमी का, पर उसका आधार यथार्थ पर होगा तब यह काम उससे कठिन होगा जितना अब है, क्योंकि ऐसे बहुत कम लोग हैं, जिन्हें बहुत से मनुष्यों को भीतर से जाने का गौरव प्राप्त हो हर कोई जानता है। कि प्रेमचंद में समाज के सभी वर्गों की अपेक्षा किसानों के चरित्र में सबसे अधिक सफलता पाई है, और उन्होंने

अपने उपन्यासों के माध्यम से पात्रों की आर्थिक स्थिति, सामाजिक स्थिति वा पूंजीपतियों का विरोध सभी समस्याओं का बखूबी चित्रण अपने उपन्यास के माध्यम से स्वयं को रखकर किया है।

संदर्भ सूची:

1. प्रेमचंद, कर्मभूमि, पृष्ठ संख्या, १९।
2. प्रेमचंद, कर्मभूमि, पृष्ठ संख्या, १५२।
3. उपन्यासकार प्रेमचंद की सामाजिक चिंता, सरिता राय, पृष्ठ संख्या, ३९, ४०।
4. उपन्यासकार प्रेमचंद और गांधीवाद, रामदीन गुप्ता, पृष्ठ संख्या, २६२, ६३, २६७।
5. प्रेमचंद और उनका गोदान, बलदेव कृष्ण शास्त्री, पृष्ठ संख्या, २३०, २३१, २३४।
6. गबन, प्रेमचंद, पृष्ठ संख्या, ५८, ६०।
7. प्रेमचंद देवन कला और कृतिव, हंसराज रहबर पृष्ठ संख्या, २६९, २८२।
8. मानसरोवर भाग, पृष्ठ संख्या, ५६, ५७, ५८।

भारत का संविधान और महिला उत्पीडन: एक विहंगम दृष्टिकोण

डॉ. बबन पी. मेश्राम, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एन.एम.डी. कॉलेज, गोंदिया. मो.न. ९४३३१३४१२६

प्रस्तावना: भारतीय संविधान की 'प्रस्तावना' ही संविधान का 'सारांश' है। यह संविधान के दो तत्व स्पष्ट करती है। शासन व्यवस्था का उद्देश्य एवं उसका स्वरूप न्यायाधिपति हिदायतुल्लाह के अनुसार 'प्रस्तावना संविधान की आत्मा है, जिसमें अपने देश की 'सम्प्रभुता, सामाज्यवादिता, धर्मनिपेक्ष तथा लोकतंत्रीय शासन की झलक मिलती है तथा साथ ही साथ यह अपने देश को न्यायिक, सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक सुरक्षा भी प्रदान करती है। संविधान की 'प्रस्तावना' में उल्लिखित 'हम भारत के लोक' का तात्पर्य है अंतिम एवं सम्पूर्ण सत्ता जनता में निहित है। भारत ने राष्ट्रमंडल (कामनवेल्थ) की सदस्यता को स्वीकार किया, जिससे संविधान सभा के सदस्यों को उसकी सर्वोच्चता के विषय में शंका हुई। किन्तु, इस आशंका का निवारण करते हुए १० मई १९४८ को जवाहरलाल नेहरू ने कहा: 'बहुत पहले हमने पूर्ण स्वराज्य या पूर्ण स्वतंत्रता प्राप्त करने की शपथ ली थी। अब हमने इसे पा लिया है। क्या किसी अन्य देश के साथ सन्धि करने के बाद कोई राष्ट्र अपनी स्वतंत्रता खो बैठता है? सन्धि का साधारण अर्थ होता है। प्रतिबद्धता, राष्ट्रमंडल के सार्वभौम राष्ट्रों की स्वतंत्र संस्था ऐसे प्रतिबन्धों को नहीं मानती, इसकी नमनशीलता तथा इसकी पूर्ण स्वतंत्रता में ही इसकी शक्ति निहित है। यह सबको अच्छी तरह मालूम है कि कोई भी सदस्य राष्ट्रमंडल को छोड़ सकता है यदि वह ऐसा चाहे। वास्तव में भारतीय सम्प्रभुता भारतीय जनता के अपने श्रम की उपलब्धि है जो कि संविधान में उसके प्रतिनिधियों द्वारा स्थापित की गई है।

उद्देश्य: अन्तर्राष्ट्रीय महिला दशाब्दी, १९७५-८५ ने महिलाओं संबंधी सामाजिक विज्ञान साहित्य सामान्य रूप में, समाज में उनकी प्रस्थिति से संबंधित साहित्य और विशेष रूप में

लिंग—आधारित भेदभाव और असमानता से जुड़ मुद्दों से संबंधित साहित्य में वृद्धि के लिए प्रेरित किया है। सामाजिक विज्ञान शोध की भारतीय परिषद (आई.सी.एस.एस.आर.) और विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (यु.जी.सी.) दोनों संस्थानों की प्राथमिक कार्यसूची, में आजकल लिंग (जेन्डर) संबंधी अध्ययन है। कई नामी विश्वविद्यालयों में महिलाओं संबंधी अध्ययन के केन्द्र है। महिलाओं पर केन्द्रित करते हुए एक शोध संस्थान, महिलाओं संबंधी विकास अध्ययनों का केन्द्र की स्थापना आई.सी.एस.एस. आर के सहयोग से सन १९८० में हुई। लिंग (जेन्डर) अध्ययनों पर केन्द्रित करते हुए एक संपूर्ण शैक्षिक पत्रिका भी निकलती है। आई.सी.एस.एस.आर. द्वारा प्रवर्तित 'महिलाओं संबंधी अध्ययन और महिलाओं का विकास पर मालविका कार्लेकर द्वारा साहित्य का सर्वेक्षण सन १९९० तक के अध्ययनों को सम्मिलित करता है। यह इस क्षेत्र में आगे के शोध के लिये एक मूल्यवान दस्तावेज है। वैचारिक दृष्टिसे, नारी की हीनता के विचार की शुरूवात सांस्कृतिक उपनिवेशवाद से हुई है, जहां नारी शक्ति और उसकी घेराबंदी पर जो दिया गया है। यद्यपि घरेलू क्षेत्र में उच्च जातियों में स्त्रियों को पृथक्कृत किया गया है किन्तु इस पृथक्करण का अर्थ यह नहीं है कि घरेलू क्षेत्र किसी रूप में घटिया है क्योंकि यह क्षेत्र जाति शुद्धता को बनाये रखने में महत्वपूर्ण है। घटियापान या अधिनस्थता का विचार जेन्डर विचारधारा के साथ एक मानहानि के तत्व को जोड़ता है। जिससे स्त्रियों की स्थिति अधिक बिगड़ती है। यह विदेशों में स्त्रियों की स्थिति को भी गिराता है जब इसके साथ पश्चिमी नस्लीय उच्चता की उपनिवेशी विचारधारा को जोड़ दिया जात है। क्योंकि, उपनिवेशवाद का संदर्भ न केवल पुरुषों

से स्त्रियों की निम्नता के विचार को, अपितु पश्चिमी स्त्रियों से भारतीय स्त्रियों की निम्नता के विचार को भी जन्म देता है।

महिला उत्पीडन: एक विहंगम दृष्टि: हम २१ वीं सदी में कदम रख रहे हैं किन्तु आज भी भारतीय महिला की शिक्षा का प्रतिशत बहुत ही कम है। आज भी भारत में अनेक स्थान हैं जहाँ महिलाओं से परदा किया जाता है। सती रूपकुंअर के प्रकरण में राजस्थान के अन्दरूनी भागों में गये थे, किन्तु शिक्षित महिलाओं को गाँव वालों ने अपनी महिलाओं से मिलने नहीं दिया। आज भी पिछड़े इलाकों में औरत बिक रही है। 'मानवाधिकार स्त्री अधिकार है' – इस नाम से जारी एमनेस्टी इंटरनेशनल की १९९५ की रपट में ऐसी बेशुमार घटनाओं का दस्तावेज पेश किया गया है। ये सभी घटनाएँ और इनके साथ ही भपरीय समाज में लौट-लौट कर आती शिवपति देवी, ऊषा धीमान और भंवरी देवी की कहानियाँ उस अनाचारी व्यवस्था का चेहरा दिखाती हैं, जो स्त्री को मनुष्य मानने से इन्कार करती है।

संयुक्त राष्ट्र संघ का नेक इरादा है कि सन २००० तक दुनियाँ से गैर-बराबरी का खात्मा और एक समतापरक समाज की स्थापना हो सके। इसके लिए मनुष्य के विचार और अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता, नाइंसाफी से सुरक्षा और इच्छानुसार विकास के अधिकार को सुनिश्चित किये जाने का आदर्श निर्धारित किया गया है। और अगर बराबरी और समता को दुनियाँ को औरतों के संदर्भ में जांचा जाये, तो यह जान कर निराशा ही होगी कि इस दिशा में चार कदम का सफर ही तय किया जा सकता है। अंतर्राष्ट्रीय सहमति के एक बड़े हिस्से में आज भी स्त्रियों के प्रति किसी सुलझे दृष्टिकोण का चिंताजनक अभाव बना हुआ है। भौतिक और वैज्ञानिक विकास की चमत्कारी ऊचाइयाँ तय कर रहे विश्व में ज्यादातर स्त्रियाँ अब भी स्वविकास के मूल मानवीय अधिकार से कोसों दूर हैं। मानवाधिकार के मायने प्रायः पुरुषों तक ही सीमित है और विडम्बना यह है कि इसे स्वाभाविक भी मान लिया गया है। मानवाधिकारों से जुड़ी दूसरी बड़ी विडम्बना यह है कि मानवाधिकार की जिस अवधारणा का जन्म मनुष्य की गरिमा, अस्मिता और स्वाधीनता की रक्षा के लिए और सकी बुनियादी आजादी बचाने के लिए हुआ था, वह आज ज्यादातर राजनैतिक अधिकारों या आत्म-निर्णयकी माँगों पर ही ठिठक कर रह गयी है यही वजह है कि कश्मीर की आजादी ने नाम पर जहाँ अंतर्राष्ट्रीय मंच पर कोई जवाबदेही महसूस नहीं होते। यह महज एक उदाहरण है। क्योंकि जवाबदेही नहीं है, इसलिए आज दुनियाँ के सभी मुल्कों में स्त्रियों के मानवाधिकारों की बेशर्म और बर्बर तरीके से अवहेलना की जाती है। बल्कि उन्हें मानवाधिकारों के दायरे से ही बाहर रखा जाता है।

यह एक जानी-मानी बात है कि अत्याचार, वे चाह राज्य की ओर से हों या संपन्न प्रभुत्वशाली वर्गों की ओर से या फिर सामाजिक शक्तियों की टकराहट की वजह से सबसे ज्यादा और प्रत्यक्ष रूप में स्त्रियों के जीवन में ही दिखाई देते हैं। विश्व स्तर पर मानवाधिकारों का उल्लंघन के सबसे ज्यादा मामले यौन भेद और यौन हिंसा से जुड़े हैं। यूनिसेफ की एक रिपोर्ट बताती है कि हर साल १० लाख से ज्यादा बालिकाएँ सिर्फ इसलिए मर जाती हैं या मारी जाती हैं कि उस वर्ग में जन्म ले रही हैं जिसे मनुष्य

से एक दर्जा नीचे का माना जाता है। एमनेस्टी की रिपोर्ट के मुताबिक ही अफ्रीका के लगभग २० देशों, मध्य-पूर्व एशिया और यूरोप के निकटवर्ती इलाकों में सुन्नत की तर्ज पर लडकी के गुप्तांगों को विकृत कर देने की प्रथा आज भी जारी है। स्त्री के शरीर के साथ किये जाने वाले इस क्रूर बर्ताव के पीछे तर्क यह दिया जाता है कि इस्लाम में धार्मिक कारणों से इसे जरूरी माना गया है। स्त्रियों को यौन सुख से वंचित करने के लिए अथवा उनका कौमार्य बनाये रखने के लिए इस देशों में हर साल लग-भग २० लाख बच्चियों या स्त्रियों को इस यातना से गुजरना होता है। चिंताजनक बात तो यह है कि आज के डॉक्टर और नर्स भी इसमें शामिल हैं। जबकि स्वयं स्वास्थ्य संगठन एक लंबे अरसे से इसके खिलाफ मुहिम चला रहा है। औरत के साथ किये जानेवाले भेदभाव की गंभीरता देखने के लिए विश्व-परिदृश्य पर एक उडती नजर डालें, तो पता चलता है कि समानता और स्वतंत्रता की सुनहरी शब्दावलियाँ गढ़ने में माहिर संयुक्त राष्ट्र संघ के प्रशासन तंत्र में भी स्त्रियों की भागीदारी सिर्फ १५ फीसदी ठरती है। साथ ही दुनिया के अब्बल माने जानेवाले ९६ देशों के विधान में उन्हें अभी तक सिर्फ १० फीसदी जगह ही मिल पायी।

इन सभी घटनाओं का संबंध मानवाधिकार के उस पक्ष से है, जो बेशुमार आंकड़ों में नजर आता है। शोषण और भेदभाव का भीतरी और खतरनाक रूप समाज की शक्ति-संरचना से उपजता है, जो कदम-कदम पर औरत के आत्मविश्वास को हिलाने की कोशिश करती है। उसे हीन बनाने पर तुली रहती है। घरेलू मोर्चे पर देखें तो भारत और बांग्लादेश से लेकर दुनिया के सबसे अलग माने जाने वाले अमेरिका जैसे देश में भी औरते हमेशा घरेलू पिटाई का शिकार होती है या उसकी आशंका से आंतरिक रहती है। पारिवारिक और सामाजिक सत्ता हर छोटे-बड़े मसले में औरत के सोच की उपेक्षा करती है। इसके साथ ही राज्या के अधिकारी वर्ग, पुलिस और कानून द्वारा भी स्त्री के साथ जो भेदभाव और दुर्व्यवहार किया जाता है, और जो सभी प्रकार के अपमान और अनाचार को चुपचाप सहने के लिए विवश करता है। सवाल पूछने और गलत चीजों का विरोध करने के सहज मानवीय हक पर पाबंदी लगा कर स्त्री की सामान्य बुद्धि को इतना कुंठित कर दिया जाता है कि जरा सा भी सहन कर सकनेवाली स्त्री को अन्य स्त्रियाँ ही हिकारत की नजर से देखने लगती हैं और, इन सबके बीच बालिका भ्रूण हत्या, सती प्रथा, दहेज, बाल विवाह, विधवाओं से दुर्व्यवहार, लडकियों की शिक्षा, स्वास्थ्य और पोषण की उपेक्षा, बलात्कार, वेश्यावृत्ति और यौन शोषण के अन्य रूप स्त्री के जीवन को अभिशाप बनाये रहते हैं। आज भी दो महिलाओं की गवाही एक पुरुष के बराबर मानी जाती। पाकिस्तानी जेलों में ७० फीसदी महिला कैदी ऐसे अपराधों के लिए सजा काट रही हैं, जिन्हें पुरुषों के संदर्भ में अपराध ही नहीं माना जाता। विज्ञान और तकनीकी के अपरिमित विकास और उसके सापेक्षा सामाजिक ढांचे के बीच की इस खाई का स्त्री के जीवन अधिकारों से सीधा संबंध है। गर्भ की पूर्व-जांच की जिस तकनीक का उद्देश्य चिकित्सीय पूर्वोपाय था, भारतीय समाज उसका दुरुपयोग आपने सामंती मूल्यों को मजबूत करने के लिए कर रहा है। पुत्र पाने की आतुरता में बालिका भ्रूण की बेधडक

हत्या की जा रही है और परिणाम यह है कि भारत में स्त्री-पुरुष अनुपात बड़ी तेजी से घट रहा है। आज प्रति हजार पुरुषों पर भारत में सिर्फ ९२८ स्त्रियां हैं। समाज में फैल रहा सभी प्रकार का आतंक, दहशत, भय दंगे और जातीय संघर्ष स्त्रियों को और बेबस और असहाय बना देता है। किसी भी किस्म का संघर्ष हो, आक्रमणकारी सदैव प्रतिरोधी समाज की स्त्री पर हमले करता है जिससे कि उसके मूल को ही नष्ट किया जा सके। हर्जोगोबिना और रवांडा से आ रही खबरें स्त्रियों के यौन शोषण के चौकानेवाले आंकड़े दे रही हैं। न केवल आतंकवादी, बल्कि सुरक्षा सैनिक भी उन्हें अपनी हवस का शिकार बना रहे हैं। इन देशों की स्त्रियों ने अन्य जिन देशों में शरण ली है। वहां भी उनका उतना ही खुला यौन शोषण हो रहा है। यह बेबसी सिर्फ रवांडा हर्जोगोबिना की स्त्रियों की नहीं है, बल्कि उन सभी स्त्रियों की है, जो शरणार्थी हैं। समस्या की गंभीरता इस बात से भी समझी जा सकती है कि युद्ध से होनेवाले विस्थापन के शिकार दुनियां भर के शरणार्थियों में ८० फीसदी औरतें और कूर हथियार हैं। आविच्छिन्न गर्भावधान, शारीरिक पीडा के साथ इसका परिणाम मृत्यु तक को सकता है। यह स्त्री को आजीवन हीनता और कुंठा का पात्र बनाकर उसके आत्मविश्वास को पूरी तरह तोंड देता है।

निष्कर्ष: स्त्री अधिकारों को लेकर सुलझे हुए चिंतन और ठोस काम किये जाने की जरूरत है। असंगत भूमंडलीकरण की कोशिशों के मद्देनजर स्थानीय अस्मिता के सवाल को और मजबूती से उठाया जाना चाहिए। स्त्री अधिकार का सीधा संबंध जीने के अधिकार से है, इसलिए इसे खेत-जमीन, पर्यावरण संरक्षण तथा मजदूर आंदोलनों से जोड़े जाने की जरूरत है। साथ ही नाइंसाफी से सुरक्षा के लिए स्त्री को एक अलग वर्ग के रूप में माना जाये

तथा नीति निर्माण तथा नियोजन में इसका ध्यान रखा जाये। अंतर्राष्ट्रीय और स्थानीय स्तरों पर एक गैर-सरकारी स्त्री आयोग बने, जो निगरानी और दबाव-समूह का काम करें। प्रशासन और पुलिस जहां न्याय दिलाने में अक्षम साबित हो, वहां वह आयोग न्याय प्रक्रिया में सीधा हस्तक्षेप कर सके। इसके साथ ही राजनीतिक और आर्थिक फैसलों की प्रक्रिया में औरत की भागीदारी को सुनिश्चित करना बहुत जरूरी है। पुरुष की सत्तावादी मनोवृत्ति के खिलाफ स्त्री को मनुष्य का दर्जा दिलाने की इस लड़ाई में अनेक जटिलताएं होंगी, क्योंकि यह समाज और व्यवस्था से बाहर आ कर नहीं लड़ी जा सकती, बल्कि इसे व्यवस्था के भीतर रह कर ही लड़ा जाना है। स्त्री के मानवाधिकारों की लड़ाई का लक्ष्य स्त्रियों के प्रति-पुरुष में तब्दील करना नहीं, बल्कि स्त्री और पुरुष के बीच अधिकतम समानता पर टिके ऐसे समाज की रचना करना है, जहां स्त्री पुरुष से एक दर्जा नीचे रहने के दर्द से स्थायी रूप से मुक्त हो सके।

संदर्भ सूची:

1. Agrawal, Bina, 1994. 'Gender, Resistance and land: Interlinked Struggles over Resources and Meanings in South Asia'. *Journal of Peasant Studies*, 22(1).
2. Agrawal, R. C., 1974. 'Women's Liberation in India' *Social Welfare*, 20(10). January.
3. धनश्याम शाह: 'भारत में सामाजिक आंदोलन', संबंधित साहित्य की एक समीक्षा, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
4. सुधारानी श्रीवास्तव एवं रागिनी श्रीवास्तव: 'मानव अधिकार और महिला उत्पीड़न' कॉमनवेलथ पब्लिशर्स, नई दिल्ली – ११० ००२.
5. सुधारानी श्रीवास्तव : 'भारत में महिलाओं की वैधानिक स्थिति'
6. श्रीमती आशारानी श्रीवास्तव : 'नारी शोषण आइने और आयाम.'

भारतीय संविधान में समाविष्ट मूल्य

प्रा. अनिलकुमार ह. गुप्ता, समाजशास्त्र विभाग, जि.के कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय कावराबांध तह. सालेकसा जि. गोंदिया

प्रस्तावना: भारत का संविधान उसकी सभ्यता, संस्कृति एवं शासन व्यवस्था का दर्पण है प्रत्येक मनुष्य समाज से कुछ न कुछ ग्रहण करता है, उसको धारण करता है, उस धारण योग्य तथ्य को वह मान्यता देता है तथा उसका महत्व समझता है। यह महत्व उन आदर्शों तथा विचारों का मूल्य कहलाता है। मूल्य में ऐसी आचार-संहिता या सदगुणों का समावेश होता है, जिसे अपनाकर व्यक्ति अपने व्यक्तित्व का विकास कर समाज में प्रभावशाली एवं विश्वसनीय बनकर उभरता है। इस मूल्य में मानव की धारणाएँ, विचार, आस्था, मनोवृत्ति आदि अन्तः निहित होते हैं। भारत का संविधान उसकी सभ्यता, संस्कृति एवं शासन व्यवस्था का दर्पण है यह जन-जन की आशाओं एवं आकांक्षाओं का एक पवित्र दस्तावेज है। हमारा संविधान अपने आप में कई विशेषताओं को समेटे हुए है। इसमें विश्व की लगभग सभी संविधान की विशेषताएँ समाहित हैं। भारतीय संविधान केवल यह नहीं बताता है, कि देश की शासन व्यवस्था क्या होगी बल्कि यह भी दर्शाता है कि हम किस तरह के समाज का निर्माण करना चाहते हैं, उस समाज में किन आदर्शों की रक्षा की जानी चाहिए, समाज में रहने वाले लोगों को कौन कौन से अधिकार प्राप्त होने चाहिए, उनके क्या-क्या कर्तव्य होने चाहिए। साथ ही सबसे अहम बात है कि उन अधिकारों की रक्षा कैसे की जानी चाहिए, जिससे सभी का भला हो।

संविधान के बुनियादी मूल्य: किसी भी देश के संविधान के उन मूल्यों को बुनियादी मूल्य कहा जाता है, जिस देश में समाज के आदर्श रहें हों और लोगों के जीवन को खुशहाल बनाने में सहायक हों। भारत के संविधान निर्माण के समय भी ऐसे आदर्शों को संविधान के मूल्य के रूप में पहचाना गया, जिन आदर्शों को भारत के लोगों ने सदियों से अपनाया था। ये आदर्श और विश्वास आजादी के आंदोलन के दौरान भी भारत के लोगों के संघर्ष का मुख्य केंद्र रहे। इन मूल्यों में लोकतन्त्र, स्वतन्त्रता, समानता, न्याय व धर्मनिरपेक्षता प्रमुख मूल्य हैं। इन मूल्यों का महत्व इस तथ्य से पता चलता है कि इन्हे सबसे पहले संविधान सभा द्वारा स्वीकार किये जाने वाले संविधान के उद्देश्यों में शामिल किया गया था एवं उसे संविधान कि उद्देशिका में लिख गया। 'प्रस्तावना' संविधान का चेहरा और भाव है और इसके निचोड में पूरे संविधान में मौजूद मूल्य न केवल देश को पहचान प्रदान करता है, बल्कि नागरिक जीवन को नियंत्रित करता है। साथ ही, ये मूल्य अधिकारियों और आम नागरिकों के दरमियान सम्बन्धों को संतुलित भी करता है। प्रो. रूकमी के शब्दों में कहे तो, हम एक राजनीतिक समूदाय हैं और हम भारत के लोग हैं। लेकिन, संविधान के अनुसार हम भारत के नागरिक हैं। यह वह परिवर्तन है जो स्वतन्त्रता या देश की आजादी के साथ हुआ था। एक राष्ट्र के रूप में प्रगति हासिल करने के लिए भारत के नागरिकों को देश के नियमों और कानूनों का पालन करना होगा। हमें संविधान के प्रस्तावना की मूल भावना के अनुसार काम करना है निर्देश

सिद्धांतों और मौलिक अधिकारों के साथ-साथ संप्रभुता, लोकतन्त्र, स्वातन्त्रता, समानता और बंधुता नैतिक जीवन के स्तंभ हैं। संवैधानिक मूल्य देश की कानूनी व्यवस्था की नींव हैं। वे ऐसे मूल्य हैं जो देश की प्रगति को बदलने और उनकी मदद करने के लिए उन्मुख हैं। हमारे संविधान को एक अद्वितीय संविधान के साथ-साथ सबसे बड़ा तभी माना जा सकता है जब उसके मूल्य को ईमानदारी से अपने नागरिकों द्वारा जिया जाये। सही अर्थ में हम भारत देश के नागरिक तब कहेने के लायक बनते हैं, जब हम नागरिक जीवन में संवैधानिक मूल्यों का अनुसरण करने लगे।

मूल्य: अर्थ एवं परिभाषा: मूल्य शब्द की उत्पत्ति संस्कृत के 'मूल' धातु के साथ 'यत' प्रत्यय के संयोग से हुई है जिसका शाब्दिक अर्थ 'जो मूल में हो'। प्रखर चिंतक एवं मानवतावादी श्री ए.नागराज के अनुसार एक वस्तु इकाई की दूसरी इकाई के साथ भागीदारी ही उसका मूल्य है। 'मूल्य' वे सांस्कृतिक अथवा व्यक्तिगत धारणाएँ अथवा आदर्श हैं जिसके द्वारा वस्तुओं या धारणों की एक दूसरे के साथ तुलना की जाती है, उन्हें स्वीकार अथवा अस्वीकार किया जा सकता है कि अच्छा बुरा क्या है, वांछित या अवांछित क्या है। मूल्य वह लक्ष्य एवं उद्देश्य हैं जिसके प्रति एक व्यक्ति अथवा सम्पूर्ण समाज के व्यवहारों को निर्देशित किया जाता है।

किलपेट्रिक ने मूल्यों के विषय में कहा है कि, मनुष्य लक्ष्यो कि खोज करता है इस व्यवहार से इच्छा एवं प्रयत्न जन्म लेते हैं। क्यूकि उद्देश्यों में संघर्ष भी उत्पन्न हो जाता है, अतः मनुष्य के लक्ष्यों में सापेक्षता रहती है। इस सापेक्षता कि कसोटी से ही मूल्यों कि अभिवृद्धि होती है। इसीलिए मनुष्य जीवन में मूल्यों का विशेष महत्व होता है। डॉ. लक्ष्मी वार्णोय के अनुसार, "मानव के संदर्भ में मूल का अर्थ एक ऐसी धारणा या दृष्टि से है, जो मूलतः व्यक्ति के जीवन में पनपती है, किन्तु जिसका विकास समाज की ओर होता है। जो समाज में आचरण, व्यवहार सम्बन्धी मान्यताओं, विश्वासों और अभिलाषाओं को झेलती है, उनका मापदंड बनाती है"।

मूल्य के एक अर्थ अनुसार नागरिकों और धर्म विश्वासियों के व्यवहार को प्रभावित करना है। इस दृष्टि से संविधान के मूल्यों और धर्म के पवित्र पुस्तकों में निहित मूल्यों में समानता है, इसीलिए दोनों बराबर सम्मान के लायक हैं, एक देश के नागरिक के रूप में और दूसरा किसी खास धर्म के अनुयायी के रूप में।

मूल्यों का वर्गीकरण :- मूल्यों को स्थूल रूप से निम्नलिखित दो श्रेणियों में विभक्त किया जा सकता है।

१. **परिवर्तनशील मूल्य:** इन्हे 'युग धर्म' भी कहा जाता है। जिसके अंतर्गत कुल धर्म, देश धर्म, जाती धर्म, वर्ण धर्म, पुत्र धर्म, गुरु धर्म आदि कर्तव्यों का समावेश होता है। युग धर्म परिवर्तनशील है अतः समयानुसार उन्हे परिवर्तित किया जा सकता है। २. **शाश्वत मूल्य :-** इन्हे 'सनातन धर्म' कहा जा सकता है सनातन धर्म जाति, वर्ण, देश, काल, अवस्था, आदि से निरपेक्षा

होता है। इनका सभी के धारा समान भाव से पालन किया जाता है। देश के प्रत्येक नागरिक से मन, वचन और कर्म से इसका पालन करने कि अपेक्षा की जाती है।

संविधान के बुनियादी मूल्य: किसी भी देश के संविधान के उन मूल्यों को बुनियादी मूल्य कहा जाता है, जिस देश में समाज के आदर्श रहे हों और लोगों के जीवन को खुशहाल बनाने में सहायक हों। भारत के संविधान के निर्माण के समय भी ऐसे आदर्शों को संविधान के मूल्य के रूप में पहचाना गया, जिन आदर्शों को भारत के लोगो ने सदियों से अपनाया था। ये आदर्श और विश्वास आजादी के आंदोलन के दौरान भी भारत के लोगों के संघर्ष का मुख्य केंद्र रहे। भेदभाव और गैर-बराबरी मुक्त भारत का सपना डॉ. आंबेडकर के मन में ही था जिन्होंने संविधान निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभायी। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारत देश के संविधान निर्माण के मुख्य कर्ता रहे है। उन्होने बारीकी से भारतीय नागरिकों के अधिकारों और कर्तव्यों को संविधान में आलिखित किया है। जिन्हे हम मनुष्य जीवन के आदर्शों एवं संविधान के मूल्य कह सकते है इन मूल्यों में लोकतन्त्र, स्वतन्त्रता, समानता, न्याय व धर्मनिरपेक्षता प्रमुख मूल्य है। इन मूल्यों का महत्व इस तथ्य से पता चलता है कि इन्हे सबसे पहले संविधान सभा द्वारा स्वीकार किये जाने वाले संविधान के उद्देश्यों में शामिल किया गया था एवं उसे संविधान की उद्देशिका में लिखा गया। जिन मूल्यों ने स्वतन्त्रता संग्राम कि प्रेरणा दी और उसे दिशा-निर्देश दिए वे ही भारतीय लोकतन्त्र का आधार बने। भारतीय संविधान कि प्रस्तावना में इन्हें शामिल किया गया। भारतीय संविधान की सारी धाराएँ इन्हीं के अनुरूप बनी है। संविधान की शुरुआत बुनियादी मूल्यों की एक छोटी सी उद्देशिका के साथ होती है। इसे संविधान की प्रस्तावना या उद्देशिका कहते है।

‘प्रस्तावना’ संविधान का चेहरा और भाव है और इसके निचोड में पूरे संविधान मे मौजूद मूल्य न केवल देश को पहचान प्रदान करता है, बल्कि नागरिक जीवन को नियंत्रित करता है। साथ ही, ये मूल्य अधिकारियों और आम नागरिकों के दरमियान सम्बन्धों को संतुलित भी करता है।

भारत के संविधान की शुरुआत निम्नलिखित बुनियादी मूल्यों के साथ होती है:

बंधुता: देश में सभी लोग एक परिवार की तरह आचरण करे, आपसी भाईचारा बनाये रखे।

प्रभुत्व सम्पन्न: भारत अपने फैसले लेने के लिए स्वतंत्र है, कोई भी बाहरी शक्ति उसके फैसलों को प्रभावित नहीं कर सकती।

समाजवाद: सरकार जमीन और उद्योग-धंधे की हकदारी से जुडे कानून इस तरह बनाए की सामाजिक-आर्थिक असमानताएँ कम हों।

पंथ-निरपेक्ष: भारत में सभी धर्मों को समान माना गया है। देश में किसी एक धर्म को विशेष दर्जा प्राप्त नहीं है।

समानता: देश में कानून के समक्ष सभी नागरिक समान है, सामाजिक असमानता की समाप्ति और सभी नागरिकों को समान अवसर उपलब्ध कराना।

स्वतन्त्रता: देश के नागरिकों को अपने विचारों की अभिव्यक्ति करने की स्वतन्त्रता प्राप्त है।

न्याय (सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक) किसी भी नागरिक के साथ उसकी जाती, धर्म, लिंग आदि के आधार पर भेदभाव नहीं किया जा सकता।

गणराज्य: देश में शासन का प्रमुख लोगों द्वारा चुना जाएगा न कि किसी वंश या खानदान से होगा।

लोकतन्त्रात्मक: ऐसी शासन व्यवस्था जहां लोग अपना शासक खुद चुनते हैं और उन्हें जवाबदेह बनाते है।

सुप्रीम कोर्ट के अधिवक्ता डॉ. एम. पी. राजु के अनुसार, संवैधानिक मूल्य और मानव मूल्य लगभग एक ही स्तर पर है। संविधान के मूल्यों और आदर्शों का समान नागरिक होने के नाते हमारा कर्तव्य है। शुरू में मौलिक कर्तव्य संविधान का हिस्सा नहीं था और इसके बाद में जोड़ा गया था। शिक्षा का अधिकार अधिनियम २०१० में पारित किया गया। यह अधिनियम बताता है कि पाठ्यक्रम को संविधान के मूल्यों के अनुरूप होना चाहिए। उनके अनुसार संविधान में ‘निजता का अधिकार’ शब्द नहीं था। २०१७ में सुप्रीम कोर्ट के न्यायाधीशों के पैनल ने संविधान के मूल्यों कि समिक्षा कि और पृष्टि की संविधान में ‘व्यक्ति गरिमा’ एक मूल्य है जिसमे स्वाभाविक रूप में निजता शामिल है। यह बात भारत सरकार को दिये गए जवाब में कही गई थी, क्योंकि सरकार ने अदालत में भारतीय नागरिकों के निजता का अधिकार होने का निषेध किया था। व्यक्ति की गरीमा मूलभूत मूल्यों में से एक है जिस पर संविधान की इमारत खडी है। इसलिए, निजता का अधिकार भी संविधान का हिस्सा है। इस तथ्य के बावजूत कि संविधान के सभी मूल्य महत्वपूर्ण हैं, उनको प्राथमिकता देने कि आवश्यकता है। ‘बंधुता’ संविधान का सबसे बडा मूल्य है। ‘व्यक्ति कि गरिमा’ दुसरा सबसे महत्वपूर्ण मूल्य है। मौलिक कर्तव्यों में से तीन सबसे महत्वपूर्ण मूल्य हैं, वैज्ञानिक सोच, मानवतावाद और खोज एवं सुधार कि भावना है। लोगो को इन महत्वपूर्ण कर्तव्यों को निभाने में अपने विवेक का उपयोग करना चाहिए। डॉ. थॉमस संविधान के प्रस्तावना के मूल्यों कि विविध धार्मिक परम्पराओं के मूल्यों से तुलना करते हुए कहते है कि, ‘अस्तित्व की गरिमा’, ‘स्वायतता’, ‘स्वशासन और सुशासन’ में ही राज्य की ‘संप्रभुता’ चरितार्थ होती है। इनका उल्लंघन किसी के द्वारा नहीं होना चाहिए है। हमें ‘न्याय’ को अधिकार और कर्तव्य के साथ जोडने की जरूरत है, जब कि ‘बन्धुता’ प्यार के दर्शन पे आधारित है, ‘आजादी’ सभी व्यक्तियों और समुदायों का आधार है। ‘राष्ट्र की एकता और अखंडता’ एकजुटता की भावना पर आधारित है और यह एक दिव्य उपहार भी है। ‘ आंतरराष्ट्रीय शांती और व्यवस्था’ एक सार्वभौमिक मूल्य है जो राष्ट्र के कल्याण को सशक्त करता है। प्रो. रूकमी के शब्दों में कहे तो, भारत एक राजनीतिक समुदाय है और हम भारत के लोग है। लेकिन, संविधान के अनुसार हम भारत के नागरिके है। यह वह परिवर्तन है जो स्वतन्त्रता या देश कि आजादी के साथ हुआ था। एक राष्ट्र के रूप में प्रगति हासिल करने के लिये भारत के नागरिकों को देश के नियमों और कानूनों का पालन करना होगा।

निष्कर्ष: हमें संविधान के प्रस्तावना की मूल भावना के अनुसार काम करना है। निर्देश सिद्धांतों और मौलिक अधिकारों के साथ-साथ संप्रभुता, लोकतंत्र, स्वतंत्रता, समानता और बंधुता नैतिक जिवन के स्तंभ हैं। संवैधानिक मूल्य देश कि कानुनी व्यवस्था कि नींव हैं। वे ऐसे मूल्य हैं जो देश की प्रगती को बदलने और उनकी मदद करने के लिये उन्मुख हैं। हमारे संविधान को एक अद्वितीय संविधान के साथ-साथ सबसे बड़ा तभी माना

जा सकता है जब उसके मूल्यों को ईमानदारी से अपने नागरिकों द्वारा किया जाये। सही अर्थ में हम भारत देश के नागरिक तब कहलाने के लायक बनते हैं, जब हम नागरिक जिवन में संवैधानिक मूल्यों का अनुसरण करने लगे।

संदर्भ ग्रंथ:

१. भारतीय शासन एवं राजनीति डॉ. एच सी सिंहल
२. भारतीय संविधान डॉ. सुभाष कश्यप

सामाजिक सुधार आंदोलन

प्र. योगराज मनोहर थेर, पीएच. डी. स्कॉलर, श्री सत्य साई युनिवर्सिटी सिहोर, भोपाल. मो. ७०५७१३४८८४

प्रस्तावना: उन्नीसवीं शताब्दी के राष्ट्रीय जागरण का प्रमुख प्रभाव सामाजिक सुधार के क्षेत्र में देखने को मिला। नवशिक्षित लोगों ने बढ़-चढ़कर, जड़ सामाजिक रीतियों और पुरानी राजनीति से विद्रोह किया। बुद्धीविरोधी और अमानवीयकारी सामाजिक व्यवहारों को और सहने को तैयार न थे। उनका विद्रोह सामाजिक समानता और सभी व्यक्तियों के समान क्षमता के मानवतावादी आदर्शों से प्रेरित था।

प्रमुख समाज सुधारक: समाज सुधार के आंदोलन लगभग सभी धार्मिक सुधारकों का योगदान रहा। भारतीय समाज के पिछड़ेपन की तमाम निशानियों जैसे, जाति प्रथा या स्त्रियों की असमानता को अतीत में धार्मिक मान्यता प्राप्त रही है। साथ ही सोशल कॉन्फ्रेंस, भारत सेवक समाज जैसे कुछ अन्य संगठन और ईसाई मिशनरियों ने भी समाज सुधार के लिए जमकर काम किया। ज्योतिबा गोविंद फुले, गोपाल हरी देशमुख, जस्टीस रानाडे, के. टी. तेलंग, बी. डी. मालाबारी, डी. के. करवे, शशिपद बनर्जी, विपीन चंद्रपाल, वीरेशलिंगम, ई. वी. रामास्वामी नायकर और भीमराव अंबेडकर और दुसरे प्रमुख व्यक्ति की भी एक प्रमुख भूमिका रही। बीसवीं सदी में और खासकर १९१९ के बाद राष्ट्रीय आंदोलन समाजसुधार का प्रमुख प्रचारक बन गया। जनता तक पहुंचने के लिए सुधारकों ने प्रचार कार्य में भारतीय भाषाओं का अधिकाधिक सहारा लिया। उन्होंने अपने विचारों को फैलाने के लिए उपन्यासों, नाटकों, काव्य, लघु कथाओं, प्रेस, और १९३० के दशक में फिल्मों का भी उपयोग किया।

समाज सुधार पश्चिमी संस्कृति व मूल्यों के साथ तालमेल बिठाने का नतिजा: उन्नीसवीं शताब्दी में कुछ मामलों में समाज सुधार का कार्य धार्मिक सुधार से जुड़ा था, लेकिन बाद के वर्षों में यह अधिकाधिक धर्मनिरपेक्ष होता गया। इसके अलावा रूढ़ीवादी धार्मिक दृष्टिकोणवाले अनेक व्यक्तियों ने भी इसमें भाग लिया। इसी तरह आरंभ में समाज सुधार बहुत कुछ उच्च जातियों के नवशिक्षित भारतीयों द्वारा अपने सामाजिक व्यवहार का आधुनिक समाज सुधार पश्चिमी संस्कृति व मूल्यों के साथ तालमेल बिठाने का नतिजा था। लेकिन धीरे धीरे इसका क्षेत्र व्यापक होकर समाज के निचले वर्गों तक फैल गया और यह सामाजिक क्षेत्र की क्रांतिकारी पुनर्रचना करने लगा। कालांतर में सुधारकों के विचारों

व आदर्शों को सार्वभौमिक मान्यता मिली और आज वे भारतीय संविधान के अंग हैं। समाज सुधार के आंदोलनों ने मुख्य रूप से दो लक्ष्यों को पुरा करने का प्रयास किया (अ) स्त्रियों की मुक्ति और उन्हें समान अधिकार देना और (ब) जाति प्रथा की जड़ताओं को समाप्त करना तथा खासकर छुआछूत का खात्मा।

स्त्रियों की समस्यायाँ:

पर्दा प्रथा: भारत में स्त्रियाँ अनगिनत सदियों से पुरुषों की अधीन और सामाजिक उत्पीड़न का शिकार रही हैं। भारत में प्रचलित विभिन्न धर्मों व उन पर आधारित गृहस्थ नियमों ने स्त्रियों को पुरुषों से हीन स्थान दिया। इस संबंध में उच्च वर्गों की स्त्रियों की स्थिति किसान औरतों से भी बदतर थी। चुकीं किसानस्त्रियाँ अपने पुरुषों के साथ खेतों में काम करती थी, इसलिए उन्हें बाहर आने-जाने की कुछ अधिक स्वतंत्रता प्राप्त थी, और परिवार में उनकी स्थिति उच्च वर्गों की स्त्रियों से कुछ मामलों में बेहतर थी। उदाहरण के लिए, वे शायद ही कभी पर्दे में रही हो और उनमें से अनेकों को पुनर्विवाह के अधिकार प्राप्त थे।

स्त्रियों का व्यक्ति के रूप में हीन सामाजिक स्थान: पारंपरिक विचारधारा में पत्नी और माँ की भूमिका में स्त्री की प्रशंसा तो की गई है लेकिन व्यक्ति के रूप में उसे बहुत हीन सामाजिक स्थान दिया गया है। अपने पति से अपने संबंधों से अलग उसका भी एक व्यक्तित्व है, ऐसा कभी नहीं माना गया है। अपनी प्रतिभा या इच्छाओं की अभिव्यक्ति के लिए घरेलु महिला से भिन्न कोई अन्य भूमिका उसे प्राप्त नहीं थी। वास्तव में, उसे पुरुष का पुछल्ला केवल माना गया।

बहुपत्नी प्रथा एवं बालविवाह: उदाहरण के लिए, हिंदुओं में किसी महिला का एक ही विवाह संभव था, लेकिन किसी पुरुष को कई पत्नियाँ रखने का अधिकार था। मुसलमानों में भी यह बहुपत्नी प्रथा प्रचलित थी। देश के काफी बड़े हिस्से में स्त्रियों को पर्दे में रखा जाता था। बाल विवाह की प्रथा आम थी; आठ-नौ साल के बच्चे भी ब्याह दिए जाते थे।

विधवा विवाह निषेध एवं सती प्रथा: विधवाएँ पुनर्विवाह नहीं कर सकती थीं और उन्हें त्यागी व बंदी जीवन बिताना पड़ता था। देश के कई भागों में सती प्रथा प्रचलित थी जिसमें एक विधवा स्वयं को पति की लाश के साथ जला लेती थी।

उत्तराधिकार में संपत्ति पाने का हक नहीं: हिंदु महिला को उत्तराधिकार में संपत्ति पाने का हक नहीं था, न उसे अपने दुखमय विवाह को रद्द करने को कोई अधिकार था। मुस्लिम महिला को संपत्ति में अधिकार मिलता तो था, लेकिन पुरुषों का केवल आधा, और तलाक के बारे में स्त्री और पुरुष के बीच सैद्धांतिक समानता न थी। वास्तव में, मुस्लिम स्त्रियाँ तलाक से भयभीत रहती थीं। हिंदु और मुस्लिम स्त्रियों की सामाजिक स्थिति और उनके मान-सम्मान भी मिलते-जुलते थे। इसके अलावा, दोनों ही सामाजिक व आर्थिक दृष्टि से पुरुषों पर पुरी तरह निर्भर थे।

शिक्षा से वंचित: अंतिम बात यह कि शिक्षा के लाभ उनमें से अधिकांश को प्राप्त नहीं थे। साथ ही, स्त्रियों को अपनी दासता को स्वीकार कर लेने, बल्कि इसे सम्मान का प्रतीक समझने के पाठ भी पढ़ाए जाते थे। यह सही है कि भारत में कभी-कभी रजिया सुल्ताना, चाँद बीबी और अहिल्याबाई होलकर जैसी स्त्रियाँ भी गुजरी हैं। मगर ये उदाहरण केवल मात्र हैं और इनसे सामान्य स्थिति में कोई अंतर नहीं आता।

स्त्रियों की दशा सुधारने के प्रयास: उन्नीसवीं शताब्दी के मानवतावादी व समानतावादी विचारों से प्रेरित होकर समाज सुधारकों ने स्त्रियों की दशा सुधारने के लिए एक प्रतिस्पर्धी आंदोलन छेड़ा। कुछ सुधारकों ने व्यक्तिवाद और समानता के सिद्धांतों का सहारा लिया, तो दूसरों ने घोषणा की कि हिंदु धर्म, इस्लाम या जरथुस्त्र मत स्त्रियों की हीन स्थिति के प्रचारक नहीं हैं और यह कि सच्चा धर्म उन्हें एक ऊँचा सामाजिक दर्जा देता है। अनेकानेक व्यक्तियों, सुधार समितियों और धार्मिक संगठनों ने शिक्षा का प्रसार करने, विधवाओं के पुनर्विवाह को प्रोत्साहन देने, विधवाओं की दशा सुधारने, बाल-विवाह रोकने, स्त्रियों को पर्दे से बाहर लाने, एकपत्नी प्रथा प्रचलित करने और मध्यमवर्गीय स्त्रियों को सरकारी व्यवसाय या सरकारी रोजगार में जाने के योग्य बनाने के लिए कड़ी मेहनत की। १८८० के दशक में तत्कालीन वायसरॉय लार्ड डफरिन की पत्नी रेडी डफरिन के नाम पर जब डफरिन अस्पताल खोले गए तो आधुनिक औषधियों तथा प्रसव की आधुनिक तकनीकों के लाभ भारतीय स्त्रियों को उपलब्ध कराने के प्रयास भी किए गए।

राष्ट्रीय आंदोलन से स्त्री मुक्ति के आंदोलन को बल: बीसवीं सदी में जुझारू राष्ट्रीय आंदोलन के उदम से स्त्री मुक्ति के आंदोलन को बहुत बल मिला। स्वतंत्रता के संघर्ष में स्त्रियों ने एक सक्रिय और महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। बंग-भंग विरोधी आंदोलन और होमरूल आंदोलन में उन्होंने बड़ी संख्या में भाग लिया। १९१८ के बाद वे राजनीतिक जुलुसों में भी चलने लगीं, विदेशी वस्त्र और शराब बेचने वाली दुकानों पर धरने देने लगीं तथा खादी बुनने और उसका प्रचार करने लगीं। असहयोग आंदोलनों में वे जेल गईं तथा जन प्रदर्शनों में उन्होंने लाठी, आंसू गैस और गोलियाँ भी झेलीं। उन्होंने क्रांतिकारी आंदोलन में सक्रिय हिस्सा लिया। वे विधानमंडलों के चुनावों में वोट देने और नेताओं

के रूप में भी खड़ी होने लगीं। प्रसिद्ध कवियत्री सरोजिनी नायडू राष्ट्रीय कांग्रेस की अध्यक्ष बनीं। कई स्त्रियाँ १९३७ में बनीं जनप्रिय सरकारों में मंत्री या संसदीय सचिव बनीं। उनमें से सैकड़ों नगरपालिकाओं और स्थानीय शासन की दुसरी संस्थाओं की सदस्या तक बनीं। १९२० के दशक में जब ट्रेड युनियन और किसान आंदोलन खड़े हुए तो अक्सर स्त्रियाँ उनकी पहली पंक्तियों में दिखाई देती थीं। भारतीय स्त्रियों की जागृति और मुक्ति में सबसे महत्वपूर्ण योगदान राष्ट्रीय आंदोलन में उनकी भागीदारी का रहा है। कारण कि ब्रिटिश जेलों और गोलियों को झेला था उन्हें ही भला कौन कह सकता था। और उन्हें अब और कब तक घरों में कैद रखकर 'गुडिया' या 'दासी' के जीवन से बहलाया जा सकता था? मनुष्य के रूप में अपने अधिकारों का दावा उन्हें करना ही था।

महिलाओं द्वारा महिला आंदोलन का नेतृत्व: एक और प्रमुख घटनाक्रम ने देश में महिला आंदोलन को जन्म दिया। १९२० के दशक तक प्रबुद्ध पुरुषगण स्त्रियों के कल्याण के लिए कार्यरत रहे। अब आत्मचेतन तथा आत्मविश्वास प्राप्त स्त्रियों ने यह काम संभाला। इस उद्देश से उन्होंने कई संस्थाओं और संगठनों को खड़ा किया। इनमें से सबसे प्रमुख था आल इंडिया वूमैन्स कांग्रेस जो १९२७ में स्थापित हुआ।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद समानता के लिए स्त्रियों के संघर्ष: स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद समानता के लिए स्त्रियों के संघर्ष में बहुत तेजी आई। भारतीय संविधान (१९५०) की धारा १४ व १५ में स्त्री व पुरुष की पूर्ण समानता की गारंटी दी गई है। १९५६ के हिंदु उत्तराधिकार कानून ने पिता की संपत्ति में बेटी को बेटे के बराबर अधिकार दिया। १९५५ के हिंदू विवाह कानून में विशिष्ट आधारों पर विवाह संबंध भंग करने की छूट दी गई। स्त्री-पुरुष दोनों के लिए एक विवाह अनिवार्य बना दिया गया। लेकिन दहेज प्रथा की बुराई अभी तक जारी है। हालांकि दहेज लेने और देने, दोनों पर प्रतिबंध है। संविधान स्त्रियों को भी काम करने और सरकारी संस्थाओं में नौकरी करने के समान अधिकार देता है। संविधान के नीति निर्देशक सिद्धांत में स्त्री-पुरुष दोनों के लिए समान काम के लिए समान वेतन का सिद्धांत भी शामिल है। स्त्रियों की समानता के सिद्धांत को व्यवहार में लागू करने में अभी भी निश्चित ही कई स्पष्ट और अस्पष्ट बाधाएँ हैं। इसके लिए एक समुचित सामाजिक वातावरण का निर्माण आवश्यक है। फिर भी समाज सुधार आंदोलन, स्वाधीनता संग्राम, स्त्रियों के अपने आंदोलन और स्वतंत्र भारत के संविधान ने इस दिशा में महत्वपूर्ण योगदान किए गए हैं।

संदर्भ सूची:

1. <https://upsssc.com>
2. <https://bharatdiscovery.org>
3. <https://en.bharatdiscovery.org>

ग्रामिण आधार: सहकार

श्री. सुधीर दसरीया, पीएच. डी. स्कॉलर (राजनीति शास्त्र), सत्य साई विश्व विद्यालय सिहोर, भोपाल. मो. ९५२९०१२६२९

प्रस्तावना: सहकारिता आन्दोलन का मुख्य उद्देश्य कृषकों, ग्रामीण कारीगरों, भूमिहीन मजदूरों एवं समुदाय के कमजोर तथा पिछड़े वर्गों जैसे, न्यून आय वाले व्यक्तियों, अर्ध रोजगार तथा बेरोजगार) को रोजगार, साख तथा उपयुक्त प्रौद्योगिकी प्रदान कर एक अच्छा उत्पादक बनाना है। लेकिन ग्रामीण विकास का लक्ष्य न केवल उत्पादक बढ़ाना है अपितु सभी वर्गों को पूर्ण रोजगार तथा उनमें विकास प्रक्रिया का न्यायसंगत आवेदन करना है। भारत जैसे विकसनशील देश में जहां मानव शक्ति सर्वाधिक महत्वपूर्ण श्रोत है और जिसका एक भारी अंश समाज का कमजोर वर्ग है, ग्रामीण विकास किसी भी आर्थिक विकास की सार्थक प्रक्रिया के लिए व्यापक महत्व अंग होता है।

सहकारिता एक लोकतान्त्रिक आन्दोलन है जो मात्र अपने सदस्यों द्वारा प्रदर्शित गतिशीलता और निर्देश केवल एक सुयोग्य नेतृत्व में ही कारगर हो सकता है जिसके अभाव में आन्दोलन समस्त उपलब्धियों तथा असफलताओं पर उसके नेतृत्व के स्वरूप और किस्म की छाप होती है जो बदले में आन्दोलन के सामान्य जन का प्रतिबिम्ब होती है।

सहकारिता का विचार: सहकारिता का विचार हमारे देश में आज से लगभग १२५ वर्ष पूर्व अपनाया गया तथा महसूस किया गया था कि इसके द्वारा अनेक ग्रामीण तथा शहरी समस्याओं को हल किया जा सकेगा। देश को स्वतंत्र हुए ७४ वर्ष हो चुके हैं, परन्तु सहकारिता के संबंध में हमारी उपलब्धियां केवल आलोचनाओं एवं बुराइयों तक ही सीमित रह गयी हैं, जबकि लक्ष्य इसके विपरीत था। आखिर ऐसी कौन सी बात है जिससे हमें यह प्रतिफल दिखाई दे रहा है। सन १९०४ में सर्वप्रथम यह विचार अपनाया गया। उस समय देश परतंत्र था। अतः विदेशी शासकों ने नए अपने हितों को ध्यान में रखकर इसे ज्यादा पनपने नहीं दिया। परन्तु स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद हमारे देशवासियों को ही यह कार्यभार सौंपा गया। फिर भी अभी तक अपेक्षित परिणाम प्राप्त नहीं हो सके हैं। अतः इस पर गम्भीरता से विचार करने कि आवश्यकता है। सर्वप्रथम तो यह तय करना होगा कि सहकारिता को वास्तविक रूप से हम ग्रामीण जीवन में उतारना चाहते हैं या घोषणा पत्रों तथा सरकारी एवं सहकारी दिखावे के रूप में इसे कार्यालयों तक ही सीमित रखना चाहते हैं। वास्तव में सहकारिता कोई सैद्धांतिक बात नहीं है, बल्कि इसका गहरा संबंध तो सामान्य व्यक्ति कि भावना से है जहां निश्चित रूप से यह अपने उद्देश्यों में सफल हो सकती है।

हमारे देश के सर्वांगीण विकास कि दो प्रमुख धाराएँ हैं— (१) ग्रामीण विकास (२) शहरी विकास। ग्रामीण विकास का सम्बन्ध देश कि ७० प्रतिशत जनसंख्या से है, जबकि शहरी विकास का सम्बन्ध देश की ३० प्रतिशत जनसंख्या से है। यातायात एवं संचार की सुविधाओं नए देश में शहरीकरण को बहुत अधिक प्रोत्साहित किया है। हर व्यक्ति किसी न किसी बड़े शहर में रहना चाहता है, भले ही वहां का जीवन कष्टपूर्ण हो। अतः हमें विकास

की दिशा को पूर्णतः ग्रामीण क्षेत्रों की ओर मोड़ना होगा, और इस कार्य के अंतर्गत हमें गाँवों में शहरीकरण को प्रोत्साहन देना होगा, अर्थात् वे सब सुविधाएँ जिनके कारण व्यक्ति गाँवों से शहर की ओर भाग रहा है, गाँवों में उपलब्ध करनी होगी। इस महत्वपूर्ण कार्य को सहकारिता के माध्यम से ही संपन्न किया जा सकता है। गाँधी जी भी कहा करते थे : “बिना सहकार नहीं उद्धार।”

लेकिन सहकारिता आन्दोलन मुख्यतः सरकारी नीतियों तथा कारवाइयों का परिणाम है। एक लम्बे समय तक सरकार ने इस पर अपना नियन्त्रण रखा, जिसके फलस्वरूप स्वतंत्रता के पश्चात केवल वही नेता समितियों पर अपना वर्चस्व कायम रख सके जिन्होंने सरकार पर कुछ प्रभाव डालने का प्रयास किया।

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था: सहकारियों का कार्यक्षेत्र: सहकारिता और उसके उद्देश्य को देखते हुए ऐसा लगता है कि भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था का जो ढाँचा एवं क्षेत्र है; वह सम्पूर्ण विकास कि दृष्टि में सिर्फ सहकारिता का ही कार्यक्षेत्र हो सकता है। आज भारत कि आर्थिक व्यवस्था कृषि एवं ग्रामीण विकास पर आधारित है। भारत कि लगभग ७० प्रतिशत आबादी भारत के लगभग ६ लाख ग्रामों में रहती है जो कृषि तथा कृषि पर आधारित उद्देश्यों पर आश्रित है। शेष ३० प्रतिशत लोग शहरों में निवास करते हैं। भारत भौगोलिक क्षेत्रफल में लगभग ९० प्रतिशत भूमि का उपयोग किया जाता है। वन ६.५७ करोड़ हेक्टेयर में फैले हैं तथा बोई गई भूमि का क्षेत्रफल १३.९४ करोड़ हेक्टेयर है और फसलें १६.४० करोड़ हेक्टेयर में उगाई जाती हैं, किन्तु सिंचित क्षेत्रफल केवल २३ प्रतिशत (फसली क्षेत्र का) है। आज भी सम्पूर्ण देश में ७.०५ करोड़ कृषि जोते हैं और औसत जोत का क्षेत्रफल २.०६ प्रति हेक्टेयर आता है। खाद्यान फसलों का उत्पादन ८० प्रतिशत तथा अन्य फसलें २० प्रतिशत उत्पादित कि जाती हैं। राष्ट्रीय आय में कृषि उत्पादन से होने वाली आय लगभग ४८ प्रतिशत है।

परम्परागत रूप से चली आ रही भारत कि भौगोलिक, सामाजिक व्यवस्था में यह बात निर्विवाद हो चली है कि आरम्भ से ही यह एक कृषि प्रधान देश है और भविष्य में भी रहेगा। देश की ७० प्रतिशत जनसंख्या का विकास करने के लिए ग्रामीण क्षेत्र को विकसित करना अनिवार्य ही नहीं वरन एकमात्र श्रेष्ठतम विकल्प है। राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी ने राजनीतिक आंदोलन के साथ ही ग्रामीण विकास का नारा दिया था; क्योंकि, “भारत ग्रामों में निवास करता है।” ग्राम उनके विकास कार्यक्रम का आधार है। भारत के प्रत्येक व्यक्ति को खाना, कपड़ा, रोजगार उपलब्ध कराना गाँधी का एकमात्र लक्ष्य था। गाँधीजी के विचारानुसार आदर्श ग्राम पूर्णतया स्वावलम्बी होना चाहिए, घरों में प्रयाप्त प्रकाश एवं हवा की व्यवस्था होनी चाहिए, वे सभी स्थानीय साधन सामग्री से सम्पन्न होने चाहिए। उनमें पानी की उचित व्यवस्था के साथ-साथ आपसी भेद-भाव मिटाने के लिए सार्वजनिक मिलन-स्थल भी होनी चाहिए। सार्वजनिक चरागाह, दुग्धशाला, शिक्षा संस्थाएँ,

जिनमें ओद्योगिक शिक्षा उपलब्ध हो तथा अपनी पंचायत प्रत्येक ग्राम में होनी चाहिए, रक्षा के लिए ग्रामरक्षक भी होना चाहिए। ऐसी थी गांधीजी की कल्पना जिसे हम व्यावहारिक स्वरूप में परिवर्तित करने का सतत प्रयत्न कर रहे हैं।

कार्यक्रम एवं प्रभाव: विगत समय में ग्रामीण विकास तथा भारत के ग्रामों के आधुनिकरण का लक्ष्य प्राप्त करने के लिए विविध कार्यक्रम हाथ में लिए गए, नये परिवर्तन किए गए तथा प्रयोगात्मक मार्गदर्शक परियोजनाएं कार्यान्वित की गईं। जिनमें से प्रमुख इस प्रकार हैं— मार्तण्ड परियोजना (१९२१), बड़ौदा का ग्रामीण पुनर्निर्माण कार्य (१९३२), मद्रास की फीको विकास योजना (१९४६), सामुदायिक विकास कार्यक्रम/राष्ट्रीय प्रसार सेवा (१९५२) सघन कृषि जिला विकास कार्यक्रम (१९६०-६१), लघु कृषक विकास अभिकरण, सूखा प्रणव क्षेत्र कार्यक्रम, कमान क्षेत्र विकास कार्यक्रम, “ग्रीन रिवोलियोषण” “व्यौइत रिवोलूशन” आदि।

कार्यक्रम/योजनाओं के सिद्धांत एवं व्यवहार में अन्तर होना स्वाभाविक है और यही समस्या उपरोक्त कार्यक्रमों में परिलक्षित हुई जिस कारण विकास कार्यक्रम में व्यवधान पड़ा। कार्यक्रम में मुख्य समस्याएं इस प्रकार थीं:

क) वास्तविक मापदण्ड के आधार पर सम्भावित लाभ-भोगियों की उचित पहचान।

ख) समर्पित एवं वचनबद्ध तंत्र के अभाव के कारण कार्यन्वयन प्रक्रिया में व्यवधान।

ग) ग्रामीण क्षेत्रों में आबादी के अपेक्षाकृत धनी तथा प्रभावशाली वर्गों की ओर से निहित स्वार्थ के प्रति दबाव।

घ) कार्यक्रम के प्रति लोगों में जानकारी का अभाव।

ङ) सहकारी विभागों, अभिकरणों आदि में आपसी तालमेल का अभाव।

च) कार्यक्रम के विश्लेषण करने एवं मार्गदर्शन देने हेतु उचित मशीनरी का अभाव।

छ) आधारभूत वित्त संस्थाओं एवं स्रोतों का अभाव तथा प्रशासनिक एवं बैंकिंग की कुव्यवस्था।

ज) ग्रामीण विकास कार्य हेतु उपलब्ध कराए गए ऋण के उपयोग की देख-रेख न करना आदि।

राष्ट्रीय सहकारी नीति संकल्प एवं ग्रामीण विकास कार्यक्रम: राज्यों के सहकारिता मंत्रियों ने १९७८ में हुए सम्मेलन में राष्ट्रीय आयोजन तथा विकास में सहकारी आन्दोलन की भूमिका और सहकारी आन्दोलन के लोकतंत्री स्वरूप तथा सहकारी संस्थाओं की व्यापार कुशलता को बढ़ावा देने एवं बनाये रखने की आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए, ग्रामीण विकास के लिए निम्न संकल्प किए:

१. सहकारी समितियों का निर्माण विकेन्द्रित, श्रम प्रधान ग्रामोन्मुख आर्थिक विकास के एक प्रमुख साधन के रूप में किया जायगा।

२. सहकारी आन्दोलन का विकास ‘निर्बलों की ढाल’ के रूप में किया जाएगा। छोटे और सीमान्त किसानों तथा खेतिहर मजदूरों, ग्रामीण कारीगरों और मध्यम तथा निम्न आय वर्गों के साधारण

उपभोक्ताओं की सहकारी कार्यक्रमों में भाग लेने के लिए ज्यादा मौका दिया जायगा।

३. सम्पूर्ण तथा व्यापक ग्रामीण विकास के लिए ऋण, कृषि निवेश की आपूर्ति, डेयरी, कुक्कुट पालन, मछली पालन, सूअर पालन सहित कृषि उत्पादों, आवश्यक उपभोक्ता वस्तुओं के विपणन और वितरण में सम्बन्ध बनाकर ग्रामीण क्षेत्रों में एक मजबूत, जीवन तथा समन्वित सहकारी प्रणाली बनाई जायगी।

४. सहकारी कृषि संसाधनों और औद्योगिक इकाइयों का (प्रत्येक स्थान-ग्राम एवं शहर में) जल बिछाया जायेगा जिससे उत्पादकों तथा उपभोक्ताओं के बीच लाभकर आर्थिक सम्बन्ध स्थापित किया जा सके।

५. उपभोक्ता सहकारी आन्दोलन का निर्माण इस प्रकार किया जायेगा जिससे सार्वजनिक वितरण प्रणाली (शहर तथा ग्राम दोनों में) मजबूत हो और उपभोक्ता संरक्षण को सहारा मिले, तथा वह मूल्य स्थिरीकरण का साधन बन सके।

समग्र/एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम संकल्पना (१९८०):

ग्रामीण विकास को अब राष्ट्रीय उन्नति और सामाजिक कल्याण के लिए एक ‘अनिवार्य शर्त’ अनुभव किया जाने लगा है। समस्या केवल ग्रामीण क्षेत्र के विकास की ही नहीं, बल्कि ग्रामीण समुदायों, जिनमें हमारा राष्ट्र समाविष्ट है, के विकास की है। प्रत्येक ग्रामीण परिवार को समग्र राष्ट्रीय उत्पादन एवं वर्तमान प्रति व्यक्ति आय में न्यायपूर्ण अंश प्राप्त होना चाहिए। इस प्रकार समग्र विकास कार्यक्रम का प्रयोग इन कार्यों से जुड़ा है — क) आय, रोजगार और उत्पादन की वृद्धि एवं अधिकतम उपयोग जिससे लोगो को गरीबी की रेखा से ऊपर उठाया जा सके। ख) जनसंख्या के कमजोर वर्गों के प्रति विकास के आनुपातिक लाभ की अपेक्षा अधिक लाभ सुनिश्चित करना। ग) न्यूनतम आवश्यकता कार्यक्रमों, रोजगार, शिक्षा, जीवनस्तर, स्वास्थ्य, पेयजल, परिवहन, बिजली आदि को पूर्ण करना। घ) काम के लिए अनाज कार्यक्रम से बेकारी दूर करना तथा उद्योगों की स्थापना करना। ङ) सामाजिक एवं आर्थिक अवस्थापना का निर्माण। च) गरीबों की भलाई के लिए विद्यमान संस्थाओं एवं संगठनों को नया मोड़ देना। छ) विशेषकर ग्रामीण गरीबों को बचाने के लिए उपयुक्त संगठन की स्थापना। ज) ग्रामीण विकास केन्द्रों को विपणन केन्द्र के रूप में मान्यता देना तथा इस प्रकार उनमें सभी तकनीकी, विकास रोजगार सम्बन्धी सुविधाओं को उपलब्ध कराना।

समग्र ग्रामीण विकास कार्य को सही दिशा में करने के लिए “खण्ड स्तरीय विकास कार्यक्रम” के अतिरिक्त कोई अन्य प्रथा उपयुक्त न होगी, ऐसा विशेषज्ञों का मत रहा है। विकास खंड ही विकास का आधार माना गया है जो राष्ट्रीय विकास योजना निर्माण में विशेष योगदान देता है।

उद्देश्य नेतृत्व के लिए ठोस कदम: आज हम जिस समाज के सदस्य हैं, उसकी नींव में आश्वासन और अविश्वास का समीक्षण है। इस सब के पीछे जिस एक स्वार्थी का अदृश्य हाथ है, वह है आज की लाभ वृत्ति जिसके कारण सहकारी संस्थाएँ अपने उद्देश्य को विकास का रूप नहीं दे पाईं। इसलिए पुनः विश्वासपूर्ण नेतृत्व के लिए दृढ़ संकल्प सहकारी संस्थाओं को

चाहिए कि उन तमाम कारणों, जिसको लेकर उनका नेतृत्व लड़खड़ा सा गया है, के लिए प्रयास करें।

१) राजनीतिक प्रभाव को समाप्त करना: हालाँकि अब यह पूर्णतया सम्भव नहीं है; लेकिन कुछ प्रयासों से इसे स्वस्थ बनाया जा सकता है। वह यह है कि एक सहकारी सतर्कता आयोग का गठन किया जाये। वह उन बेईमान निदेशकों को दंडित करे जो समिति के विरुद्ध कार्य करते हैं।

२) नियुक्ति के लिए निष्पक्ष और सक्षम समिति का होना: सहकारी समितियों के स्वस्थ विकास के लिए यह आवश्यक है कि सहकारी कर्मचारियों का चयन कर उनकी श्रेणी तैयार कि जाय और उसे विभिन्न कार्यकारी सहकारी समितियों के राज्य स्तरीय संघ को सौंपा जाये; ताकि उचित चुनाव गुण अवगुण के आधार पर, पदोन्नति के अवसर, अच्छा वेतन, नौकरी कि सुरक्षा के साथ सहकारी समितियों से अपनी संस्था के लिए निर्भय और निष्पक्ष होकर वे कार्य कर सकें। एक बार यदि यह परिपाटी शुरू हो जाय तो कोई व्यक्ति स्वार्थ या अन्य उद्देश्य से निदेशक के रूप में चुने जाने का प्रयास नहीं करेगा।

३) नेतृत्व कि परिपक्वता के लिए सहकारी शिक्षा को अनिवार्य करना: वर्तमान शिक्षा प्रणाली में डिग्री बटोर कर बेरोजगारों कि पंक्ति में खड़ा होने के सिवा ऐसी कोई बात नहीं झलकती जिसमें युवावर्ग अपने पैरों पर खड़ा होकर नेतृत्व कि बात सोचें। इसलिए जरूरी है— स्कूलों तथा कालेजों में प्रारम्भ से ही सहकारी शिक्षा अनिवार्य कि जाए ताकि छोटी उम्र से ही सहकारी नेतृत्व कि बात व्यावहारिक रूप में प्रकट हो। पदाधिकारियों के लिए नियमित रूप से गोष्ठी का आयोजन होना चाहिए और यदि पदाधिकारी किसी संगठन में पूर्णकालिक या अंशकालिक काम करते हैं तो उन्हें उचित वेतन या मानधन दिया जाना चाहिए। जिससे गलत रास्ते से पैसे लेने जैसी बातें बंद हों।

(४) संचालन के लिए योग्य व्यक्ति का चयन: जरूरी है एक बार सहकारी कानूनों में संशोधन करना। प्रायः देखा जाता है कि सहकारी समितियाँ अपने संचालन के लिए ऐसे व्यक्ति को कार्यभार सौंप देती हैं जो उसके कार्य संचालन से अनभिग्य है। ऐसा ठीक नहीं। इससे वैमनस्य बढ़ता है। लोग आलसी होने लगते हैं। इसलिए जरूरी है अपनों में से ही यानी सहकारियों में से ही किसी योग्य व्यक्ति को कार्यभार सौंपना। उन्हें ही सम्मानित करना। लेकिन यह भी इस बात पर ध्यान देना जरूरी है कि चुना गया व्यक्ति योग्य हो, निश्चित रूप से अपने में चुना गया व्यक्ति दिये गए कार्यभार का स्वागत करेगा, खुद पर गर्व करेगा साथ ही सहकारिता और सहकारियों के बीच वफादार भी रहेगा। तभी प्रतियोगिता कि भावना से ओत-प्रोत हो यह सहकारिता आगे बढ़ेगी।

उपसंहार: वर्तमान समय में देश के ग्रामीण क्षेत्रों के विकास के लिए सहकारी बैंक, भूमि विकास बैंक, औद्योगिक सहकारी संस्थाएँ, सहकारी कृषि समितियाँ, सहकारी विपणन समितियाँ, सहकारी उपभोक्ता समितियाँ, ग्रामीण विद्वुत सहकारिताएं आदि अनेकों संस्थाएँ कार्य कर रही हैं; परन्तु इनके बारे में अधिक जानकारी नहीं है या इन संस्थाओं से उसके द्वारा कार्य कराना उसके वश कि बात नहीं है। वास्तव में इन संस्थाओं का अधिकाधिक लाभ ग्रामीण क्षेत्र के कुछ सम्पन्न वर्ग से सम्बन्धित व्यक्तियों को मिला है। इस कारण सामान्य ग्रामीण व्यक्ति को इन संस्थाओं के कार्यों में कोई रूचि नहीं है। इसी तरह कि स्थिति शहरी क्षेत्रों के उपभोक्ता व सहकारी समितियों आदि के सम्बन्ध में भी देखने को मिलती है। अतः अब सहकारिता सप्ताह मनाकर ग्रामीण क्षेत्रों कि समस्याओं को हल कर सकते हैं?

आज आवश्यकता इस बात कि है कि सच्चे दिल से जन-कल्याण एवं राष्ट्र-कल्याण कि भावना को ध्यान में रखकर इस बात पर विचार किया जाय कि देश में इतनी बड़ी मशीनरी एवं करोड़ों रूपये के प्रावधान के बावजूद भी सहकारिता का कार्यक्रम सामान्य ग्रामीण व्यक्ति के लिए लाभप्रद क्यों नहीं हो सका? युवा पीढ़ी क्यों सहकारिता के नाम से आक्रोश में आ जाती है? इसका संक्षेप में यही उत्तर है कि सहकारिता विभाग ने अपनी मूल भावना को ध्यान में रखकर कार्य नहीं किया है और जो कार्य किया है वह इतना नगण्य है कि सामान्य ग्रामीण व्यक्ति का विश्वास अर्जित नहीं कर सकता। इसलिए अब जरूरी है ग्रामीण विकास के लिए सहकारी संस्थाओं को निम्न प्रकार से प्रयोग लाने कि—

क) सहकारी संस्था को ग्राम विकास योजना निर्माण एवं उसके कार्यन्वयन का एक अभिन्न अंग माना जाए। सहकारी संस्थाओं का ग्राम पंचायत तथा अन्य विकास अभिकरण से पूर्ण समन्वय स्थापित रहे।

ख) ग्राम कि सम्पूर्ण आवश्यकता में से अधिकाधिक आवश्यकताओं कि पूर्ति का उत्तरदायित्व सहकारी समितियों को दिया जाए।

ग) ग्राम विकास योजना के लिए भी आर्थिक स्रोत के रूप में ग्रामीण सहकारी संस्था को प्रमुख स्थान दिया जाय।

घ) सहकारी संस्था, ग्राम स्थित सभी प्रकार के अभिकरणों में समन्वय स्थापित करने का उत्तरदायित्व संभाले।

ङ) 'ग्राम अंगीकृत योजना' को समग्र ग्रामीण विकास योजना का आधार बिन्दु मानकर कार्यनिवत किया जाए। इस कार्यक्रम को आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संस्थाएँ भी अपना रही हैं।

संदर्भ सूची:

1. <https://mapofindia.com/>
2. <https://hi.vikaspedia.in/>

समसामयिक भारत में भ्रष्टाचार का सामाजिक एवं आर्थिक विकास पर प्रभाव

दिनेश परमार, पीएच.डी. शोधार्थी, डॉ. अम्बेडकर सामाजिक विज्ञान विश्वविद्यालय, डॉ. अम्बेडकर नगर, महुँ जि. इन्दौर म.प्र.

प्रस्तावना: विश्व के सभी समाज लोक जीवन में भ्रष्टाचार की समस्या से पीडित हैं। सम्भवतः आधुनिक सभ्यता की वृद्धि के साथ-साथ भ्रष्टाचार भी बढ़ा है। वन्य समाज में व्यक्ति सच्चा शरीफ इंसान था। परन्तु सभ्य मानव तो आचरण के अनेक दोशों से युक्त है। आज हर क्षेत्र तथा विभाग में भ्रष्टाचार ही भ्रष्टाचार नजर आता है। इससे समाज कोई भी अंग आछूता नहीं बचा है। आज सत्ता के शीर्ष से लेकर सबसे निचली पायदान तक भ्रष्टाचार का बोलबाला है। चाहे वह सामाजिक क्षेत्र हो या राजनीतिक क्षेत्र हो आर्थिक क्षेत्र दो या अन्य कोई भी क्षेत्र हो भ्रष्टाचार से अछूता नहीं है। भ्रष्टाचार की यह समस्या दिनों-दिन इतनी जटिल होती जा रही है। कि इस पर नियंत्रण एवं प्रशासनिक अधिकारियों के जीवन, व्यवहार कार्यक्रम एवं विचार भ्रष्टाचार का अभिन्न अंग बन गया है। प्रजातंत्र समाजवाद स्वच्छ प्रशासन सामाजिक न्याय एवं राष्ट्रीय चरित्र आदि आज आडम्बर मात्र बन कर रह गये हैं। यहाँ के प्रबुद्ध जन राजनीतिज्ञ प्रशासन एवं अन्य व्यक्ति भ्रष्टाचार पर लम्बी-लम्बी बहस करते हैं।

भ्रष्टाचार के सम्बन्ध में गुनार मिडल ने अपने दिये गये वक्तव्य में इसे दक्षिण पूर्व एशिया के देशों की एक लोकरीति बताया। इनके वक्तव्य में पता चलता है कि आज भ्रष्टाचार इस रूप में पनप चुका है कि लोग इसे लोकरीति की तरह अपना चुका है। इससे निजात पाना एक कठिन कार्य है। प्राचीन समय में समुदाय छोटे होते थे और उनमें भी लोग एक दूसरे को जानते थे। जब समुदाय का आकार बढ़ा हुआ तो नियंत्रण का अधिकार शासकों के हाथों में आ गया। परिणाम स्वरूप समुदाय के बढ़ते आकार एवं परिवेश ने भ्रष्टाचार को बढ़ावा दे दिया। प्रत्येक विकासशील समाज में भ्रष्टाचार की समस्या किसी न किसी रूप में पनपती है। आज भ्रष्टाचार एक फैशन बन गया है। इस प्रकार यह कहा जाता है कि भ्रष्टाचार की समस्या प्राचीन समय में गंभीर नहीं थी। परन्तु आज यह एक गंभीर समस्या बन चुकी है। सुप्रसिद्ध समाजशास्त्री प्रो. योगेन्द्रसिंह के अनुसार, 'ऐतिहासिक दृष्टि से भ्रष्टाचार और रिश्वत खोरी एक ऐसी व्यवस्था में पनपती है। जहाँ आर्थिक संसाधनों से सम्पन्न एवं सशक्त वर्ग के लोग काम करते हैं जो कानूनी व नैतिक नियमों-आदर्शों के प्रति कूल व्यवहार करते हैं।' इस वर्ग में नौकारशाही, राजसत्ता एवं उद्योग से जुड़े लोग सम्मिलित हैं।

भ्रष्टाचार की व्याख्या: हम भ्रष्टाचार शब्द का प्रयोग दैनिक जीवन में करते हैं। परन्तु उसकी ठोस परिभाषा करना कठिन होता है। एक बात बिलकुल स्पष्ट है कि भ्रष्टाचार व्यक्ति की किसी मनोवृत्ति चिंतन या गुण का नाम नहीं है। अपितु यह तो एक विशेष प्रकार के आचरण का परिचायक है। जो भ्रष्टाचार माना जाता है। शाब्दिक दृष्टि से भ्रष्टाचार व्यक्ति के उस आचरण को कहते हैं। इसकी कुछ परिभाषाएँ अग्रलिखित हैं—

ई.ए.रॉस ने भ्रष्टाचार को परिभाषित किया है— 'भ्रष्टाचार सामान्य नैतिकता पर प्रतिकूल प्रभाव डालता है। क्योंकि यह

अविश्वास और आस्थाहीनता की प्रवृत्तियों को बढ़ाता है। इस प्रकार सामाजिक विघटन की स्थिति का निर्माण करता है।'

भ्रष्टाचार निरोधक समिति — ने लिखा है कि — 'शब्द के व्यापक अर्थ में एक सार्वजनिक पद अथवा जनजीवन में उपबल्लध एक विशेष स्थिति के साथ संलग्न शक्ति तथा प्रभाव का अनुचित या स्वार्थ पूर्ण प्रयोग ही भ्रष्टाचार है।'

भारतीय दण्ड विधान (धारा १६१) के अनुसार 'कोई भी सार्वजनिक कर्मचारी वैध पारिश्रमिक के अतिरिक्त अपने या किसी दूसरे व्यक्ति के लिए जब कोई आर्थिक लाभ इसलिए लेता है कि सरकारी निर्णय पक्षपातपूर्ण रूप से किया जाए तो यह भ्रष्टाचार है तथा इससे संबंधित व्यक्ति भ्रष्टाचारी है।'

भारत में भ्रष्टाचार के कारण:

१. **अत्याधिक प्रतिस्पर्धा का होना:** वर्तमान प्रतिस्पर्धात्मक युग में जीवन के हर क्षेत्र में व्यक्ति को कड़ी प्रतिस्पर्धा का सामना करना पड़ता है। चाहे वो आर्थिक क्षेत्र हो, सामाजिक क्षेत्र हो, धार्मिक क्षेत्र हो या राजनीतिक क्षेत्र हो। जब इस प्रतिस्पर्धा के दौड़ में व्यक्ति जायज या कानूनी तरीके से सफल नहीं हो पाता है।

२. **पूर्ण स्वार्थवाद:** पदलोलुपता एवं व्यक्तिगत स्वार्थ भ्रष्टाचार की जननी है। स्वार्थवाद जब प्रबल हो जाता है तब भ्रष्टाचार का उदय होता है। जब स्वार्थवाद अपने चरण पर पहुंच जाता है तो भ्रष्टाचार भी बढ़ जाता है। संक्षेप में स्वार्थवाद व भ्रष्टाचार में चोली एवं दामन का सम्बन्ध है भ्रष्टाचार तो हमारे समाज में नीचे स्तर तक व्याप्त है।

३. **राजनीतिक नेताओं का भ्रष्टाचार में लिप्त होना:** पुराने जमाने में समाज तथा समुदाय का आकार सीमित होने के कारण स्थानीय प्रशासन व्यवस्था लागू थी। सरकार सामूहिक इच्छा के अनुसार कार्य करती थी। आज स्थिति बदल गयी है। समुदाय एवं समूह का आकार बढ़ा हो गया है। राजनीति का क्षेत्र भी विशाल हो गया है। इसलिए सरकारी मशिनरियों का दुरुपयोग हो रहा है। बड़े-बड़े राजनीतिज्ञ उच्च अधिकारी से लेकर छोटे अधिकारी एवं संसद सदस्य तक अपने पद का दुरुपयोग करते हैं।

४. **जनता में जनजागरूकता की कमी:** जनता में जगरूकता की कमी के कारण भ्रष्टाचारियों का प्रश्रय मिलता है। लोग भ्रष्टाचार के प्रति जगरूक नहीं हो रहा है। अकसर जनता की सोच रहती है कि जो कुछ हो रहा है। उससे उनका कोई लेना देना नहीं इस प्रकार वे गलत कार्यों को देख कर भी अनदेखा कर देते हैं। इस प्रकार भ्रष्ट कार्यों की अनदेखी करना भ्रष्टाचार को और बढ़ावा देती है।

५. **भ्रष्टाचार उन्मूलन सम्बन्धी कार्य करने वाले किसी सक्षम संगठन का अभाव:** भ्रष्टाचार को जड़ से उखाड़ फेंकने के लिए कोई सक्षम संगठन नहीं है। इसके अभाव में भ्रष्टाचार उन्मूलन का काम नहीं हो पा रहा है। इस सम्बन्ध में कहा गया है कि 'भ्रष्टाचार की वृद्धि करने वाले अकार्य कुशल सरकारी कर्मियों के साथ कठोर व्यवहार करने की आशिक अनिच्छा और द्वितीय

भारत में सार्वजनिक सेवाओं को प्रदत्त अधिक संरक्षण जो अन्य प्रगतिशील देशों की अपेक्षा बहुत ही अधिक है।'

६. **कानूनों का खोखलापन व कानूनी विधियों की जटिलता:** भारत में कानून इतने जटिल और कानूनी प्रक्रिया इतनी लम्बी, औपचारिक व दूरूह है कि सामान्य व्यक्ति के लिये उसे समझ सकना जटिल है। अतः जब भी उसका कानून से कुछ वास्ता पडता है और कदम कदम पर ठगे जाते हैं। पढा लिखा व्यक्ति ही कानूनी औपचारिकता के झंझटों व परेशानियों से बचने के लिये भ्रष्ट तरीकों का सहारा लेने को प्रेरित हो जाता है। कानूनों का खोखलापन भी भ्रष्टाचार का कारण है।

७. **ईमानदार ऑफिसर की दुर्दशा:** भ्रष्ट प्रशासन में यदि कहीं कोई ईमानदार ऑफिसर फंस जाता है तो उसकी अधिन व्यक्तियों और कुछ सीमा तक उसके ज्यैष्ठ अधिकारियों को उससे कष्ट होने लगता है। वे उसे अवंचनीय तत्व समझने लगते हैं। और भ्रष्ट रातनेताओं की सहायता से उसका उत्पीडन प्रारंभ होता है।

८. **अशिक्षा और अज्ञानता:** भ्रष्टाचार के लिये अशिक्षा और अज्ञानता इस अर्थ में बड़े कारण है। की कानून की जानकारी के आभाव में अशिक्षित व्यक्ति भ्रष्टाचार में अनजाने ही फंस जाता है। दूसरे अशिक्षित लोग तो अपनी शिक्षा के बल पर भ्रष्टाचार करके भी छूट जाते हैं। वे अपनी बचाव के रास्ते खोज लेते हैं। अशिक्षित अज्ञानी व्यक्ति अपना बचाव नहीं कर पाते हैं। परिणाम स्वरूप उन्हे आसानी से भ्रष्टाचार में फंसाया जा सकता है।

९. **अपर्याप्त वेतन:** अधिकारियों विशेष तौर पर कर्मचरीयों और मजदूरों का वेतन कम होना भी भ्रष्टाचार के मार्ग पर ले जाता है। जब वे अपनी दैनिक आवश्यकताओं की पूर्ति नहीं कर पाते तो भ्रष्टाचार के लिये प्रोत्साहित होते हैं।

भ्रष्टाचार का स्वरूप: भ्रष्टाचार कोई एक आचरण या दुराचरण नहीं है वरन उसके अनेक तरीके प्रचलित हैं। घूसखोरी, झूठी रिपोर्ट तैयार करना, लोकपद दुरुपयोग व कुपयोग, गैरकानूनी क्रियाओं का संरक्षण, लोक-धन का दुरुपयोग, भाई-भतीजावाद, राजनीतिक अपराधों का संरक्षण चुनाव में अपनाए जाने वाले अनैतिक हथकण्डे आदि भ्रष्टाचार में सम्मिलित हैं संक्षेप में भ्रष्ट क्रियाओं का वर्गीकरण निम्नलिखित है –

घूसखोरी तथा अनुचित लाभ: घूसखोरी सामाजिक जीवन में व्याप्त एक असाध्य रोग है। सरकारी तंत्र के पदाधिकारी और लोकनेता यदि किसी भी व्यक्ति या समूह से उसके हित में कार्य करने या उसके विरुद्ध वैध कार्यवाही करने के लिये धनराशी स्वीकार करते हैं तो यह घूस या रिश्वत कहलाती है।

संरक्षण: संरक्षण भ्रष्टाचार का सबसे सरल रूप है। इसके द्वारा लोक नेता अपने समर्थकों को नौकरिया, लाइसेंस, अनुदान, ऋण आदि दिलाते हैं। इस भांति संरक्षण भी मोटे तौर पर दो प्रकार का हो सकता है। भाई-भतीजावाद तथा पक्षपात आदि लोक जीवन में प्रभावी पदों पर आसीन व्यक्ति अपने बेटों पोतों, नातहारी को नौकरी या व्यवसाय में लाभ पहुंचाते हैं। तो यह भाई भतीजावाद कहलाता है। और यदि वह इस प्रकार के कार्य अपने समर्थकों व दल के लोगों के लिए करते हैं।

भारत में भ्रष्टाचार की स्थिति: भारत में भ्रष्टाचार की जड़े गहरी हैं। जिसे तेजी से अनेक नेताओं के नाम भ्रष्टाचार से जुड़ने

लगे हैं। लगता है कि इक्कीसवीं शताब्दी में भी भ्रष्टाचार को बढ़ने से रोकना असंभव होगा। बहुधा हम राज्य और केन्द्र के उच्च राजनीतिज्ञों को यह कहते हुए सुनते हैं कि हमें भ्रष्टाचार के विरुद्ध युद्ध करना है। भ्रष्टाचार की बुराई से लड़ना है भ्रष्टाचार से हमें कोई समझौता नहीं करेंगे। किसी भी भ्रष्टाचारी व्यक्ति को माफ नहीं किया जायेगा, चाहे वह कितना भी उंचा क्यों ना हो।

भारत में भ्रष्टाचार के क्षेत्र: भ्रष्टाचार के विभिन्न प्रकार के कहे जा सकते हैं। भ्रष्टाचार के विभिन्न प्रकारों का उल्लेख भ्रष्टाचार करने वालों के आधार पर किया जा सकता है। भारत में प्रचलित भ्रष्टाचार का रूप इतना व्यापक है कि इसके संबंध में जितना वर्णन किया जाए वह कम है। विभिन्न स्तरों पर भ्रष्टाचारों का विवरण या प्रकार निम्न है—

१. **राजनीतिक भ्रष्टाचार:** राजनीतिक में पूरी तरह से फैल चुके भ्रष्टाचार के कारण ही आज हर क्षेत्र में व्याप्त हो चुका है। आज छोटे से छोटे राजनीतिक कार्यकर्ताओं से लेकर सत्ता के शीर्ष पद पर आसीन व्यक्ति तक भ्रष्टाचार के दलदल में फंसे हुए हैं। आये दिन मीडिया में इस बात की चर्चा होती रहती है।

२. **व्यक्ति से संबंधित:** आज भ्रष्टाचार जीवन के हर क्षेत्र में समा चुका है। उदाहरण स्वरूप बहुतसे दुकानदार कम लाभ दिखाकर कम टैक्स अदा करते हैं। यह भी भ्रष्टाचार ही है। भ्रष्टाचार केवल अधिकारियों को घूस देना ही नहीं टैक्स चौरी करके भी भ्रष्टाचार को बढ़ावा दिया जा सकता है। केन्द्रीय राजस्व परिषद् का एक अनाधिकारिक अनुमान है कि उच्चतर आय-समूह के निर्धारणों द्वारा वार्षिक रूप से लगभग ४५ करोड़ रुपये का कर छिपाया जाता है।

३. **धार्मिक संस्थाओं से संबंधित:** धर्म एवं अंधविश्वास के नाम पर लोगों को डराधमका कर लोगों से धन वसुली की जाती है। धर्म की आड में औरतो की इज्जत भी लूटी जाती है। कहीं धार्मिक प्रथा के नाम पर तो कहीं और किसी नाम पर कहीं औरतों को देवदासी बनाकर तो कभी नित्य मंगली बनाकर उसके साथ खिलवाड किया जाता है। बहुत से धर्म गांजा, अफीम, चरस आदि नशीले पदार्थ के अड्डे बन जाते हैं।

४. **पुलिस विभाग में भ्रष्टाचार:** यौन शोषण से सम्बंधित से कहीं अधिक घातक भ्रष्टाचार पुलिस विभाग में रिश्वतखोरी का है। भ्रष्टाचारियों तथा अपराधियों को छोड़ देने, प्राथमिकी दर्ज ना करना, निर्दोष लोगों का फंसाना, कर्तव्यहीनता, स्वयं लूट खसोट में सम्मिलित होना अपने संरक्षण में कैदियों का शोषण तथा उन्हे मौत के घाट उतार देना।

भ्रष्टाचार का सामाजिक एवं आर्थिक विकास पर प्रभाव:

१. भ्रष्टाचार ने जातिवाद, भाषा, और सम्प्रदायवाद को जन्म दिया है। २. भ्रष्टाचार ने नैतिकता को गिरसया है और वैयक्तिक चरित्र को नष्ट किया है। ३. अकुशलता को बढ़ाया है। भाई-भातीजावाद और सुस्ती में वृद्धि की है और प्रशासन के हर क्षेत्र में अनुशासन हीनता को जन्म दिया है। जिससे साधारण आदमी का जीवन कष्टप्रद हो गया है। ४. भ्रष्टाचार से ही जनता की दृष्टि में अफसरों की विश्वसनीयता कम हो गई है। ५. देश में काले धन में वृद्धि का कारण भी भ्रष्टाचार ही प्रमुख है। ६. खाने-पीने की चीजों में, दवाओं में मिलावट करने जैसी क्रियाओं

को रास्ता दिखाया है और उपभोक्ता पदार्थों में कमी पैदा की है।
 ७. भ्रष्टाचार ने सरकार को केन्द्र और राज्य दानों स्तरों पर अस्थिर है।
 ८. भ्रष्टाचार ने नौकरशाही एवं लाल फीताशाही को बढ़ावा दिया है।
 ९. भ्रष्टाचार के द्वारा आर्थिक असमानता की खाई दिन प्रति दिन गहराती जा रही है।

भ्रष्टाचार के परिणाम:

१. व्यक्ति में निराशाओं व कुण्डाओं का विकास: सदाचारी व्यक्ति भ्रष्टाचार के दैत्य के सम्मुख बौने बन जाते हैं। उनमें गुण और क्षमता होते हुए भी वे उनको विकास के अवसर नहीं मिल पाते हैं। अतः इनमें सापेक्षित व बलात् अपने न्यायोचित स्थान से वंचित रह जाने की भावना निराशा से भर देती है वे स्वयं को उदासीन व शक्तिहीन महसूस करते हैं।

२. व्यक्ति का अलगावग्रस्त, सनकी व चिड़चिड़ा होना: सदाचारी निराशा कुण्ठित होने से और भ्रष्टाचार व्यक्ति अपनी शक्ति व सत्ता के पद में सनही और चिड़चिड़े हो जाते हैं। वे पलायनवाद, एकाकीपन, आदर्शविहीनता की भावनाओं पर आधारित अलगाव के शिकार हो जाते हैं और भावात्मक दृष्टि से तनाव व उत्तेजित अवस्था में रहते हैं।

३. भ्रष्ट व्यक्ति की अनन्त हविश का विकास: भ्रष्टाचार की बीमारी का शिकार व्यक्ति कभी न मिटने वाली भूख—तन की भी धन की भी विकसित कर लेता है और तृप्ति की तलाश में भटकता है। जोकि मृग—मरीचिका सी उससे दूर भागती रहती है।

समाज की दृष्टि से भ्रष्टाचार के परिणाम: इलियट एवं मैरिल ने बहुत उचित लिखा है कि राजनीतिक विघटन व भ्रष्टाचार, एक ही समय, सामाजिक विघटन को उत्पन्न करता है। भ्रष्टाचार के सामाजिक कुपरिणाम अग्रलिखित हैं—

१. सामाजिक विघटन की प्रक्रिया को बढ़ावा: भ्रष्टाचार, सामाजिक विघटन को बढ़ाता है। क्योंकि इसी के संरक्षण में जुआघर वैश्यालय आदि चलते हैं। पुलिस अधिकारियों के क्षेत्र में ये अपराधों—संगठन, संरक्षण के लिए नियमित 'सुरक्षाधन' क्षेत्र के इन्चार्ज को देते हैं और उसका बंटवारा श्रेणी के अनुसार कर्मचारियों को मिलता है। व्यक्तियों का नैतिक पतन उन्हें अपराध की ओर ले जाता है।

२. सामाजिक असमानता में वृद्धि: भ्रष्टाचार के द्वारा धन कुल ही हाथों में केन्द्रित होता जाता है स्वस्थ प्रतिस्पर्धा के द्वार बंद होते हैं और गरीब व अमीर के बीच खाई बढ़ती जाती है। जीविका के लिए गरीब भ्रष्ट कार्यों में दास की भांति कार्य करत है। इस असमानता से असन्तोष व दोष बढ़ते हैं।

३. अलगावग्रस्त जनसमूह आन्दोलन के लिए तत्पर: असन्तोष से घिरे जनसमूह आन्दोलन के लिये चारा बन जाते हैं। चालाक राजनेता या स्वार्थी समूह ऐसे जनसमूह की भावनाओं को उभारकर कभी भड़का देते हैं, और इसी कारण आए दिन ताड़—फोड़ की घटनाएं होती हैं।

भ्रष्टाचार की रोकथाम के उपाय:

१. राजनीतिज्ञों के नैतिक स्तर में सुधार: वर्तमान प्रशासनिक पद्धति को सबसे अधिक राजनीतिज्ञों ने खराब किया है। नैतिक रूप से गिरे हुए राजनीतिज्ञों द्वारा संचालित भी गिरी हुए ही होगी। ये ऐसे कानूनों का निर्माण करते हैं। जिससे सिर्फ उनके समर्थकों

को अधिकाधिक लाभ पहुँच सकें। इनके द्वारा निर्मित कानूनों से खास उद्योगपतियों एवं व्यासायों को भी फायदा पहुँचता है। राजनीतिज्ञों के आचरणों से समाज पर बुरा असर पड़ता है।

२. अन्य अधिकारीगण भी अपने—आप में ईमानदारी एवं कर्तव्य परायणता के गुणों को विकसित करें: अन्य शीर्ष अधिकारियों में आयकर बिक्री का आवकारी एवं कस्टम अधिकारी, सार्वजनिक निर्माण विभाग के अधिकारी एवं रेल्वें अधिकारी आदि आते हैं। इन अधिकारियों का सीधा सम्बन्ध जनता से ही नहीं बल्कि आय के साधनों एवं रूपयें—पैसे से होता है। **न्यायपालिका का भ्रष्टाचार को समाप्त किया जाए** :— वर्तमान में भ्रष्टाचार पंक्त से न्याय का मंदिर कहलाने वाला न्यायपालिका भी अछूता नहीं रहा है। आरोप है कि न्याय खरीदा जाता है अर्थात् इसमें भ्रष्टाचार की पैठ गहरी है।

३. भ्रष्टाचार के विरुद्ध प्रचार हो: भ्रष्टाचार के विरुद्ध राष्ट्रीय स्तर पर व्यापक अभियान चलाकर काबू पाया जा सकता है। सक्रिय प्रचार के द्वारा लोगों को यह समझाया जाये कि भ्रष्टाचार न केवल समाज—विरोधी है बल्कि व्यक्ति—विरोधी भी है। लोगों में इस प्रकार की जागरूकता लानी होगी कि घूस देना दोनों ही अपराध एवं भ्रष्ट कार्य है।

विशेष उपाय: १. १९४७ ई. में भ्रष्टाचार निरोध—अधिनियम पारित किया गया जिसने भ्रष्टाचार की क्रियाओं की परिभाषा दी और दण्ड निर्धारित किए। २. योजना आयोग ने श्री ए.डी. गोरवाला को प्रशासन के सुधार के लिए जाँच व सुझाव देने लिए नियुक्त किया ३० अप्रैल १९५७ ई. को श्री गोखाला ने लोक—प्रशासन पर अपनी रिपोर्ट प्रस्तुत की। ३. १९५२ ई. में जाँच आयोग अधिनियम पारित किया गया जिसके अनुसार लोकपाल के पद की व्यवस्था की गई। ४. भारत में ११ राज्यों में (बिहार, हिमाचल प्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान और उत्तर प्रदेश आदि सहित) मंत्रियों विधायकों, सरकारी कार्यकर्ताओं तथा अन्य सार्वजनिक कार्यकर्ताओं के विरुद्ध भ्रष्टाचार के आरोपों की जांच के लिए लोक आयुक्त की स्थापना की गई है।

संदर्भ ग्रन्थ

१. आहूजा, राम, (२०१३), सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन्स: जयपुर।
२. तेज संगीता, (२०१२), समाज कार्य, जबली 'एच' फाउंडेशन: लखनऊ।
३. शर्मा, डी. डी., (२००८), समाजशास्त्र, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स: आगरा।
४. प्रसाद, गोविन्द, (२००७), आधुनिक समाज की समस्याएँ, डिस्कवरी पब्लिशिंग हाउस: नई दिल्ली ११०००२।
५. महाजन धर्मवीर, (२००६-०७), अपराधशास्त्र, विवेक प्रकाशन जवाहर नगर दिल्ली।
६. पाटिल, ए. डी., (२००६), भारतीय समाज, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी: भोपाल।
७. फडिया, बी. एल., (२००६), लोक प्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स: आगरा।
८. Arnold, J. A., Arad, S., Rhoades, J. A., Drassgow, F. (2000). Journal of Organizational Behavior, Vol. 21, Iss. 3: 249-269.
९. श्यामधर सिंह, (१९९१), अपराधशास्त्र के सिद्धान्त, प्रकाशन: इन्दौर।
१०. बबेल, डी.एस., भारतीय समाज, महावीर पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स: इन्दौर।

भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या

डॉ. अरुणा बावनकर, भूगोल विभाग प्रमुख, एस.एन.मोर महाविद्यालय, तुमसर

प्रस्तावना: लोकसंख्या पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील महत्वाचा घटक आहे. त्यामुळे लोकसंख्येचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. कोणत्याही प्रदेशांच्या विकासाचा खरा आधार लोकसंख्या असते. लोकसंख्येच्या विविध वैशिष्ट्यांची माहिती घेणे, तसेच लोकसंख्या विषयक समस्यांची माहिती घेणे व त्यावर उपाय सुचवण्याचा प्रयत्न करणे यासाठी लोकसंख्येचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

लोकसंख्येचा अभ्यास करत असताना ग्रामीण लोकसंख्या व शहरी लोकसंख्या यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. कारण एखाद्या प्रदेशात ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण किती आहे व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण किती आहे यावरून देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीची कल्पना येते. शहराचा विकास प्राथमिक कार्यामुळे होत असतो तर गावाचा विकास प्राथमिक कार्यामुळे होत असतो. शहरी वस्ती स्थायी स्वरूपाची वस्ती असते. शहरात लोकसंख्येची घनता जास्त असते. ग्राममध्ये लोकसंख्या कमी असते. नैसर्गिक पर्यावरणाचा प्रभाव मानवावर पडत असतो. स्वतःला सुरक्षित ठेवण्यासाठी मानवाने निवारा व गरजेची निर्मिती केली. प्राचीन काळापासून नैसर्गिक गुहा, झाडांच्या कोपी येथे वास्तव्य करून बदलणाऱ्या काळानुसार आधुनिक तंत्रज्ञान व संसाधनांच्या जोरावर निवाऱ्याचे स्वरूप वस्तीत होऊन मानवाचे जीवन स्थायी झाले. मानवाच्या गरजा या समुहाने राहिल्याचे वस्त्यांमधून हळूहळू पूर्ण होवू लागले. निसर्गाशी समतोल साधण्याचे कार्य सुरू झाले.

मानव वस्त्याचे ग्रामीण व नागरी असे दोन प्रकार पडतात. ग्रामीण वस्त्यामधील लोकसंख्या ही प्राथमिक व्यवसायाशी अधिक जवळ असते. घरांचा व वस्त्यांचा लहान आकार, वातावरण, कार्यप्रणाली, लोकसंख्येची कमी घनता, सामाजिक व आर्थिक विकास कमी ही वैशिष्ट्ये ग्रामीण वस्ती लोकसंख्येची दिसून येतात.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. निम्म्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. वर्तमानात ग्रामीण लोकसंख्येत उत्तरोत्तर वृद्धी होत आहे. ज्यामुळे देशाच्या पर्यायी राज्य व जिल्हयाच्या सर्वांगीण विकासात ग्रामीण लोकसंख्या मोलाची भर घालते.

अभ्यास क्षेत्र: प्रस्तुत शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडील भंडारा जिल्हयाची निवड करण्यात आली आहे. वैनगणेच्या खोऱ्यात वसलेल्या या जिल्हयाचे भौगोलिक स्थान २००३९' ते २१०१७' उत्तर अक्षांश व ७९०२७' ते ८००४२' पूर्व रेखांश आहे. भंडारा जिल्हयाचे क्षेत्रफळ ३७१७ चौ.कि.मी. आहे. जे महाराष्ट्र राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या १.२१ एवढे आहे. या जिल्हयाची समुद्रसपाटी पासून उंची २३४.२९ मीटर असून रस्त्याच्या सुयोग्य सुविधांमुळे ग्रामीण वस्त्यांचा विकास अधिक झालेला दिसून येतो. शाळा आरोग्याच्या सोयी, विद्युत, रस्ते, पाणी यांच्या विकासांमुळे भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण वस्त्यांचे स्वरूप बदलले आहे.

भंडारा जिल्हयाची एकुण लोकसंख्या १२,००,३३४ (२०१२ च्या जनगणनेनुसार) असून जिल्हयातील एकुण लोकसंख्येपैकी नागरी भागात २,३३,८३१ व ग्रामीण भागात ९,७७,५०३ लोकसंख्या आहे. ग्रामीण भागात ४,८७,४८४ पुरुष व स्त्रिया ४,७९,०१९ एवढ्या आहेत. भंडारा जिल्हयात एकुण लोकसंख्येच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण ८१ टक्के एवढे आहे. व १९ टक्के लोकसंख्या ही नागरी भागात वास्तव्यास आहे. २०११ नुसार ग्रामीण भागात लोकसंख्येची घनता २६४ प्रती चौ.कि.मी. तर दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ही ९८३ इतकी आहे.

उद्दिष्ट्ये: १) प्रस्तुत अभ्यासासाठी भंडारा जिल्हयातील तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येची रचना अभ्यासणे. २) ग्रामीण लोकसंख्येतील बदलाचा अभ्यास करणे. ३) ग्रामीण वस्त्यातील लोकसंख्येच्या विकासात सोयी सुविधांचा शोध घेणे. ४) दशकीय ग्रामीण लोकसंख्येचा वृद्धीदर शोधणे. या उद्दिष्ट्यांद्वारे भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्येचा अभ्यास केला आहे.

संशोधन पध्दती व माहिती संकलन: प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये घेतलेल्या माहितीचे संकलन हे जिल्हा जनगणना पुस्तिका, जिल्हयाचा सामाजिक व आर्थिक अहवाल, स्थल दर्शक नकाशे व प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे केले आहे. द्वितीय स्वरूपाच्या माहितीच्या आधारे ग्रामीण लोकसंख्येचा वृद्धीदर सुत्राद्वारे काढून दशकीय बदल दर्शविले आहे. सांख्यिकीय पध्दतीच्या वापराने ही आकडेवारी प्रदर्शित केली आहे.

भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या वृद्धीदर (१९५१ ते २०११): भंडारा जिल्हा हा तांदळाचे कोठार असल्याने ग्रामीण लोकसंख्या अधिक प्रमाणात दिसून येते. वाहतुकीची साधने, औद्योगिक विकास जास्त असलेल्या क्षेत्रात ग्रामीण लोकसंख्या कमी असते. भंडारा जिल्हयात ८१ टक्के (२०११) ही ग्रामीण भागात आहे.

वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्या (०००)	दशकीय बदल	एकुण लोकसंख्येची टक्केवारी
१९५१	५८५	—	९१.४०
१९६१	६९५	+ १५.८२	९१.०२०
१९७१	८७५	+ २०.५७	९०.९५
१९८१	१०९२	+ २३.५३	८९.२४
१९९१	८२९	— २२.०७	८५.०२
२००१	९६०	+ १५.८०	८४.५०
२०११	१६६	+ ०.६२	८०.५०

संदर्भ — जिल्हा जनगणना पुस्तिका

वरील सारणीद्वारे भंडारा जिल्हयातील १९५१ ते २०११ या वर्षातील ग्रामीण लोकसंख्येचे वृद्धीदर दर्शविले आहे. या सारणीत ग्रामीण लोकसंख्येची टक्केवारी ही सतत कमी होतांना दिसते.

जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या वृद्धीचा व दशवार्षिक दर हा दोन दशकातील जनगणनामधील लोकसंख्येच्या आकडेवारीची

तुलना करून काढलेले आहे. वर्ष १९५१ ते १९६१ या काळात १५.८२ एवढी ग्रामीण लोकसंख्या आढळते. तर १९६१ ते १९७१ या कालावधीत २०.५७ एवढी घनात्मक वाढ झालेली आहे. वर्ष १९८१ ते १९९१ या काळात २२.०७ एवढा ऋणात्मक बदल दिसून येतो. वर्तमानात मात्र वृद्धीदर कमी प्रमाणात आढळते. जिल्ह्यातील एकुण लोकसंख्येशी असणारी टक्केवारी पाहता वर्ष १९५१ ते २०११ पर्यंत ग्रामीण लोकसंख्येची वाढ कमी कमी होतांना दिसते. १९५१ ला भंडारा जिल्ह्यात ९१.४० टक्के लोक हे ग्रामीण भागात वास्तव्यात होते. जे २०११ ला ८१.५० टक्के म्हणजेच १०.९० अक्यांनी कमी झाले आहे.

शहरात रोजगाराच्या मुबलक सोयी, शैक्षणिक संधी, वाहतूकीचे वाढणारे जाळे, बाजारपेठा, या घटकांच्या अधिक उपलब्धतेमुळे ग्रामीण लोकसंख्या ही कमी होत आहे.

सारणी क्र. २

भंडारा जिल्ह्याची तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्या

अ.क्र.	तालुका	ग्रामीण लोकसंख्या		
		१९९१	२००१	२०११
१	तुमसर	१४७९७८	१६६०४३	१७६८८७
२	मोहाडी	१२७१५८	१४४६३५	१३७५५३
३	भंडारा	१४८८०३	१५६२०१	१५३५११
४	साकोली	१७७९८६	१२९४६२	१२२२४३
५	लाखनी	—	१२१७४९	१२०९६९
६	पवनी	११४०१५	१२८८१४	१३१७६७
७	लाखांदूर	११२७१३	११३४९९	१२३५७३
जिल्ह्याची एकुण लोकसंख्या		९७४५६८	११३५८३५	१२००३३४

सारणी क्र. २ मध्ये भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येची तालुका निहाय विश्लेषण केले आहे. वर्ष १९९१ ते २०११ मध्ये होणाऱ्या बदलाचा अभ्यास करण्यात आला. वर्ष १९५१ ते १९८१ मध्ये भंडारा जिल्ह्यात भंडारा, गोदिया व साकोली या तालुकांचा समावेश होता. १९९६ ला गोदिया जिल्हा भंडारा जिल्ह्यापासून वेगळा झाल्याने तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येची स्वतंत्र आकडेवारी उपलब्ध होते. भंडारा जिल्ह्याचा एकुण लोकसंख्येच्या तुलनेत तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येतील वाढ व घट दर्शविले आहे.

साकोली तालुक्यात वर्ष १९९१ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्या ही १७७९८६ होती जी वर्ष २००१ व २०११ मध्ये कमी होतांना दिसते तर उर्वरीत भंडारा, तुमसर, मोहाडी, पवनी, लाखांदूर या तालुक्यातील ग्रामीण लोकसंख्येत वाढ दिसून येते. जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून पक्क्या रस्त्यांनी जोडलेली गावे गावामध्येच

शैक्षणिक सोयीचा प्रसार, आरोग्याच्या सोयी, विजेची उपलब्धता, मनोरंजनाची साधने या घटकांच्या पुर्ततेमुळे भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्या ही तालुकानिहाय वाढतांना दिसते. वर्ष २०११ मध्ये सर्वात कमी ग्रामीण लोकसंख्या लाखनी तालुक्यात १२०९६९ आहे तर सर्वात जास्त भंडारा तालुक्यात १५३५११ एवढी दिसून येते.

निष्कर्ष: प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्या व विकास याचा अभ्यास केला असून वरील सर्व विश्लेषणावरून असे लक्षात येते की, १९५१ ते १९६१ या दशकात ग्रामीण लोकसंख्येत वाढ दिसून येते. वर्ष १९८१ ते १९९१ या दशकात ही वाढ ऋणात्मक झालेली दिसून येते जिल्ह्यातील एकुण लोकसंख्येशी टक्केवारी बघता वर्ष १९५१ ते २०११ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण हे कमी होतांना दिसते.

भंडारा जिल्ह्याच्या स्वतंत्र निर्मितीनंतर तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येत ही घट तर कधी वाढ दिसून येते. १९९१ ला ८५ टक्के लोक हे ग्रामीण भागात वास्तव्य करायचे ते प्रमाण २०११ ला ८१ टक्के पर्यंत आलेले आहे. भंडारा तालुक्यात सर्वात जास्त ग्रामीण लोकसंख्या आढळून येते.

भंडारा जिल्ह्यात आढळणाऱ्या ८६४ गावामध्ये प्राथमिक व्यवसायाला अग्रगण्य स्थान आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, सुखसोई, वाहने, पक्की सस्ते, पाण्याची मुबलकता या घटकांच्या उपलब्धतेने ग्रामीण लोकसंख्येचा विकास दिवसेंदिवस अधिक होतांना दिसते. ग्रामीण लोकसंख्येच्या विकासात शासनाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. जिल्ह्यातील रोजगार विनिमय केंद्राव्दारे ग्रामीण क्षेत्रातील रोजगार युवकांना नोंदणी करण्यासाठी जिल्हा सेवायोजन कार्यालयाकडून महिण्यातून एकदा तालुकास्तरावर पथक पाठविण्यात येते. ३१ मार्च २०१३ पर्यंत ९८.३ टक्के आबादी गावांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. ग्रामीण विद्युतीकरणामुळे शेतीमध्ये विद्युत पंप वापरण्याचे प्रमाण वाढले आहे. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा सोयी ग्रामीण लोकसंख्येचा विकासात मोलाची भर घालतात.

संदर्भ:

१. बी.पी. पंडा, जनसंख्या भूगोल – मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी भोपाल (१९९२)
२. कमलाकांत दूबे, एम.बी. सिंह – जनसंख्या भूगोल – रावत पब्लिकेशन जयपूर
३. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन वर्ष १९९१ ते २०११
४. जिल्हा जनगणना पुस्तिका वर्ष १९५१ ते २००१
५. जी.पी. यादव, रामसूरेश – ग्रामीण वस्ती भूगोल
६. विठ्ठल धारपूर – लोकसंख्या भूगोल

‘सुरोगसी’: एक समाजशास्त्रीय चिंतन

प्रा. डॉ. जयमाला पुं. लाडे, मिलींद महाविद्यालय, मुळावा ता. उमरखेड जि. यवतमाळ. मो. ९४२००४५६३२

प्रस्तावना: भारत हा विकसनशिल राष्ट्र म्हणून विकसीत होण्याकरिता प्रयत्नशिल आहे. औद्योगिक, आर्थिक, पर्यावरणीय, बदल होत आहेत मात्र सामाजिक मूल्ये, विचार दृष्टिकोन, परंपरा यात सुध्दा अनेक बदल स्विकारून पुढे जावे लागते आहे. या लेखात मी असाच तंत्रज्ञानामुळे आधुनिक विचारामुळे होत असलेल्या सामाजिक मुल्यातील बदलाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ते म्हणजे ‘सुरोगसी’ हा विषय. जो भावनिक किंवा मानसिकतेशी जुडला गेलेला आहे. आणि आज त्याचे सामाजिक समस्येत रूपांतर झाल्याचे चित्रण दिसून येत आहे. काही वर्षांपूर्वी एक केस वाचण्यात आली होती की, मुंबईत एका अल्पवयीन मुलीचे निधन झाले. आणि हे निधन ती गरोदर असल्यामुळे. पण तिने आपले गर्भाशय भाड्यानी दिले आणि त्यामोबदल्यात तिला काही आर्थिक मोबदला मिळणार होता. त्यामुळे जे एक जोडपे काही कारणामुळे त्यांना अपत्यप्राप्ती होऊ शकत नाही त्यांच्याकरिता हे तंत्रदान ‘वरदान’ ठरते मात्र हया पध्दतीचे व्यापारीकरण होऊन नविन समस्यां तर निर्माण झाल्यात नाही ना! हयाकरिता चिंतन करण्याची काळाची गरज झाली आहे. अलिकडील काळात सुरोगसी माता हा विषय जगातील सर्वत्र राष्ट्रांमध्ये बहुसंख्येने चर्चिला जात आहे. हया विषयावर तर हिंदी चित्रपटसृष्टीत अनेक चित्रपट तयार झाले आहेत. उदा. मिमि, मातृत्वाला एक पर्याय आणि विवाह संस्थेचा एक प्रश्न म्हणून समोर आलेला आहे. म्हणून सुरोगसी ही संकल्पना वैद्यकशास्त्र, मानसशास्त्र व समाजशास्त्र हया विषयाच्या अभ्यासाचे महत्वपूर्ण विषय ठरत आहे. आता तर भारतात केंद्रिय मंत्रीमंडळाने २०२० मध्ये सुरोगसी विधेयकाला कायदेशीर मान्यता दिली. गर्भारपण आणि बाळाचा जन्म स्त्रीसाठी हा एक सुंदर असा अनुभव असतो. पण आपल्याकडे गेली १०-१२ वर्षे आणि विकसीत देशामध्ये गेली तीस वर्षे सुरोगसी हया विषयावर चर्चा तसेच भारतात काही सेलिब्रिटींनी सुरोगसीच्या माध्यमातून झालेल्या मुलांवर झालेली प्रसिध्दी हयामुळे हा विषय चर्चेचा व सामाजिक अध्ययनाचा झालेला आहे. तसेच संसदेच्या हिवाळी अधिवेशनात ‘सुरोगसी विधेयक २०१६’ लोकसभेत मंजूर झाले. वंध्यत्वावर वरदान ठरणान्या सुरोगसी तंत्रज्ञानाला कायदेशीर चौकट प्राप्त करून देणारे हे विधेयक आहे. या विधेयकाच्या निर्माताने मातृत्वाच्या या नव्या संकल्पनेबद्दल समाजात मंथन होणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाने ३१ जानेवारी २०१९ ला पुण्यात राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन सुध्दा करण्यात आले होते. चर्चा सत्राच्या माध्यमातून असेल किंवा शोधनिबंधाच्या माध्यमातून असेल हयावर मंथन करणे सुरू झाले आहे, तसेच भारतात गेल्या काही वर्षात सुरोगसी वैद्यकीय क्षेत्र एकदमच बहरून आलं. तब्बल २५ कोटीच्या पुढं उलाढाल असलेला हा व्यवसाय सोन्याची खाणच बनला आहे. गुजरात मधील ‘आनंद’ हे एक छोटं गाव व्यावसायिक सुरोगसीचे केंद्र बनले आहे. भारतात विदेशाच्या तुलनेत स्वस्त दरात भाडे तत्वावर गर्भाशय उपलब्ध होतात त्यातून

परदेशी मंडळींना अपत्य आणि भारतीय सुरोगेत माताना डॉलर्स प्राप्त होतात. भारत हा ‘सुरोगसी’ ची कॅपिटल झाली आहे. म्हणूनच हया विषयाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे: १) ‘सुरोगसी’ चा विस्तृतपणे अर्थ समजून घेणे. २) ‘सुरोगसी’ या विषयाचे सामाजिक वास्तवाचे अध्ययन करणे. ३) ‘सुरोगसी’ तून निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन करणे.

अभ्यास पध्दती: प्रस्तुत निबंधात दुय्यम साधनांचा आधार घेतलेला आहे. उदा. जर्नल, वर्तमानपत्रे, विविध वेबसाईट, ई-वर्तमानपत्रे.

‘सुरोगसी’ म्हणजे काय? : नैसर्गिक पध्दतीने मूल जन्माला घालण्यास असमर्थ असलेल्या जोडप्यासाठी दुसऱ्या स्त्रीने करून घेतलेली गर्भधारणा म्हणजे सुरोगेत मातृत्व होय. वॉर नॉक रिपोर्ट च्या नुसार (१९८४), “मूल जन्माला आल्यानंतर ते दुसऱ्या स्त्रीला देण्याच्या उद्देशाने एखादया स्त्रीने करून घेतलेली गर्भधारणा म्हणजे सुरोगसी होय.” Surrogacy is perhaps the most complex and difficult way to achieve parenthood (ikydrRo) A surrogate mother is one who lends her Uterus to another couple so that they can have a baby. The word “Surrogate” meaning substitute or replacement.

सुरोगसी ही एक व्यवस्था या दृष्टीने बघितले तर असे दिसून येते की, जिथे सुरोगेत (उसना गर्भ देणारी) महिला आपलं गर्भाशय भाड्याने देऊन दुसऱ्या जोडप्याच्या बाळाला जन्म देण्याची सहमती व करार करून बाळाला जन्म देते. जन्मानंतर दुसरे जोडपे बाळाचे कायदेशीर आई-वडिल बनतात. सुरोगसी आयव्हीएफ नावाच्या Assisted Reproduction Technique पध्दतीचा वापर करून तृतीय पक्षाच्या मदतीने कुटूंब वाढण्यास मदत करतात. सुरोगेत या शब्दाचा अर्थच आहे पर्याय आणि सुरोगेत माता म्हणजे अशी स्त्री जी मुल न होऊ शकणाऱ्या जोडप्यांसाठी त्यांचे बाळ स्वतःच्या गर्भाशयात वाढवते. थोडक्यात ती स्वतःचे गर्भाशय त्यांना भाडे तत्वावर देते. ज्यामुळे त्या जोडप्यांना पालकत्वाचा आनंद देता येऊ शकतो. विदेशात कायदा व नैतिक बाबींमध्ये न अडकण्यासाठी अनेक लोक बाळ दत्तक घेण्यापेक्षा ‘सुरोगसी’ या पर्यायाची मोठया प्रमाणावर निवड करतात. तर भारत देशाची ओळख सुरोगसी ‘कॅपिटल ऑफ वर्ल्ड’ होत आहे. कारण जगातील इतर देशापेक्षा भारतात कमी खर्चात सुरोगसी उपलब्ध आहे.

सुरोगसी मातृत्वाची गरज कोणाला आहे? : नैसर्गिक गर्भधारणा न राहणाऱ्या जोडप्यांमध्ये सुरोगसी हा पर्याय लोकप्रिय आहे. लोक सुरोगसी मातृत्वाची निवड तेव्हाच करतात जेव्हा त्या जोडप्यांमधील स्त्रीला गर्भाशयाचा अवयव नसतो. कधी काही स्त्रियांमध्ये जन्मापासूनच गर्भाशय नसते तर काही वेळा त्या स्त्रीचा जीव वाचविण्यासाठी शस्त्रक्रियेद्वारे तिचे गर्भाशय काढून टाकावे लागते. तसेच ज्या स्त्रीचे अनेक वेळा मिसकॅरेज झालेले असते अथवा काही कारणास्तव अनेक वेळा आय व्ही एफ उपचार करून देखील यश येत नसेल अशा जोडप्यांना सुरोगसीचा पर्याय निवडावा

लागतो. गे—कपल अथवा जिवनात एकटयाच राहणाऱ्या पुरुषाला 'सरोगसी' या पर्यायाचा फायदा होऊ शकतो. काही स्त्रीया या जोडप्यासाठी सरोगेट होण्यास तयार होतात. कधी—कधी त्यामध्ये त्या जोडप्याची आई, बहिण अथवा जवळची मैत्रीण सुध्दा सरोगेट होण्यास तयार होते. यासाठी सरोगेट मातेला आर्थिक मानधन देण्यात येते. त्या जोडप्यासाठी एखादी अनोळखी व पूर्वी स्वतःचे बाळ नसलेली स्त्री देखील आपले गर्भाशय भाडेतत्वावर देऊ शकते.

'सरोगसी' चे दोन प्रकार:

१) सरोगेट माता तिचे स्त्रीबीज देते: या स्थितीत सरोगेट मातेशी मूल हवे असलेल्या जोडप्यातील पुरुषाचा संबंध जाणिवपूर्वक अथवा कृत्रिम पध्दतीने घडवून गर्भधारणा करण्यात येते. या पध्दतीला पारंपारिक सरोगसी म्हणतात. या पध्दतीमध्ये त्या जोडप्यातील स्त्रीचा होणाऱ्या बाळाशी कोणताही आनुवंशिक संबंध राहत नाही. जगभरात मात्र असे संबंध बेकायदेशीर मानले जातात.

२) मूल हवे असलेल्या स्त्रीचे स्त्री बीज वापरण्यात येते: या पध्दतीत बाळ हवे असलेल्या स्त्रीचे स्त्रीबीज व तिच्या नवऱ्याचे शुक्राणू यांचे आय व्ही एफ या पध्दतीने एकत्रीत आणून तो गर्भ सरोगेट मातेच्या गर्भाशयात सोडण्यात येतो. अथवा त्या स्त्रीचे स्त्रीबीज व तिच्या नवऱ्याचे शुक्राणू जी आय एफ टी Gamete Intra-Fallopian Transfer या पध्दतीने सरोगेट मातेच्या गर्भाशयात सोडण्यात येतात. त्यामुळे सरोगेट मातेच्या गर्भाशयात गर्भधारणा होते. नऊ महिने ती सरोगेट माता बाळाचे तिच्या गर्भाशयात संगोपन करते. अशा वेळी काही कारणाने जर मूल हवे असलेल्या स्त्रीचे स्त्रीबीज वापरणे शक्य नसेल तर मग दात्यांकडून (Doner) स्त्रीबीज घेण्यात येतात.

सरोगसी तंत्रज्ञानाचा गैरवापर टाळण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्वे अंमलात आणणे गरजेचे असते. यासाठी सरोगेट मातृत्वासाठी करार करणे आवश्यक असते. ज्यामध्ये मूल नसलेल्या जोडप्याचा त्या बाळावर हक्क राहिल असे समाविष्ट केले असले पाहिजे. या करारावर मूल नसलेले जोडपे व सरोगेट माता व तिचा पती या चौघांच्या देखील स्वाक्षऱ्या असाव्यात. पुष्कळशा भारतीय क्लिनिक मध्ये आय.सी.एम.आर. [Indian Council of Medical Research, ची ही तत्वे पाळली जातात. सरोगसीच्या निर्णयामुळे मूल नसलेल्या जोडप्याला अपत्य प्राप्ती होऊ शकते. बाळ होणारी माता हॉस्पिटलमध्ये बाळाच्या जन्माच्या क्षणी उपस्थित राहून बाळाची काळजी घेवू शकते. तसेच स्तनपानासाठी हार्मोनल उपचार करून ती बाळाला स्तनपान करण्यासाठी देखील तयार राहू शकते.

सरोगसी ही आधुनिक तंत्रज्ञानाची एक मौल्यवान देणगी आहे. सध्या हा विषय आपल्या देशातला खुप महत्वाचा विषय आहे. म्हणूनच या विषयाची वास्तविकता समजून घेणे खुप गरजेचे आहे.

सरोगसी बाबत गैरसमजूती आणि वास्तव: कोणतीही महिला सरोगेट (उसना गर्भ देणारी) होऊ शकते असा गैरसमज अनेकांमध्ये दिसून येतो. पण प्रत्यक्षात तसं नसून त्याकरीता विशेष नियमावली आहे. प्रजनन तज्ञांना सरोगसी करिता कोणतीही महिला निवडण्यापूर्वी त्यासंबंधी निकषांचं पालन करावे लागतात. ते निकष पुढिल प्रमाणे – १. सरोगेट महिला गर्भधारणेसाठी सक्षम व निरोगी

असावी. २. सरोगेट महिलेचे वय ३५ वर्षांपेक्षा कमी असावे. ३. सरोगेट महिलेचे विवाह झाले असले पाहिजे. ४. सरोगेट महिलेला निरोगी मूल असले पाहिजे. म्हणजेच तिचे अगोदर बाळंतपण झाले असले पाहिजे.

त्याच प्रमाणे एखाद्या महिलेची सरोगेट माता म्हणून निवड होण्यापूर्वी तपासणी आणि समुपदेशन सत्र आयोजित करून या प्रक्रियेची संपूर्ण माहिती दिली जाते. भारतात केवळ गर्भलिंग सरोगसीला कायदेशीर परवानगी आहे. म्हणजेच अनुवांशिकरित्या बाळाचा जन्म होण्याकरिता बाळाच्या पालकांकडूनच अंडी व शुक्राणू घेतले जातात आणि हे भ्रुण आय. व्ही. एफ. नावाच्या प्रक्रियेद्वारे विकसीत केले जातं. नंतर हे भ्रुण सरोगेट मातेच्या गर्भाशयात हस्तांतरित केले जाते. यामध्ये सरोगेट मातेचा कुठलाही अनुवंशिक संबंध नसतो. त्यामुळे जन्माला येणाऱ्या मुलाचे गुणसुत्र हे त्या आई—वडिलांशी मिळते—जुळते असते. ते मूल आपल्या पालकांसारखे दिसते. सरोगसी मध्ये मूल हे सरोगेट मातेसारखे दिसते या विधानात काही तथ्य नाही ही एक गैरसमजूत आहे. सरोगेट माता ही केवळ उसना/उधार गर्भ होऊन बाळाला जन्म देते. त्यामुळे जात, वंश, जनुके आणि रक्ताचा प्रकार याचा बाळाच्या विकासावर कोणताही परिणाम होत नाही.

त्याचप्रमाणे सरोगसीचा पर्याय अशाच वेळी निवडला जाऊ शकतो जेव्हा एखाद्या जोडप्यांमध्ये वंध्यत्व ही समस्या असेल तरच भारतात अशी लाखो जोडपी आहेत जी वंध्यत्वाच्या समस्येशी सामना करीत आहेत. जसे जोडप्यापैकी एखाद्या व्यक्तिये काही कमतरता आहे आणि आय व्ही एफ तंत्रज्ञानाने देखील मूल होऊ शकत नसेल किंवा मुलाला गर्भात वाढवणं हे काही वैद्यकीय कारणामुळे अशक्य असेल तर सरोगसीचा वापर केला जातो. तसेच ज्या स्त्रियां हृदयरोग किंवा मुत्रपिंडाच्या आजारांने ग्रस्त असतात ज्यांना त्या अवस्थेमध्ये गर्भधारणा करणं थोकादायक असते आणि अनेक स्त्रियांचा बऱ्याचदा गर्भपात झाल्यांनं त्या शेवटचा पर्याय म्हणून सरोगसी सारख्या पर्यायाची निवड करतात. 'सरोगसी' ह्या त्यांच्यासाठी शेवटचा पर्याय असू शकतो. गर्भाशयाच्या समस्या म्हणजे जसे की – फायब्रॉईडस, एंडोमेट्रोसिस ला पर्याय म्हणून सरोगसीची निवड करावी लागेल. गर्भाशयातील अंडी किंवा शुक्राणूंमध्ये समस्या असल्यास सरोगसी यशस्वी होण्यास अडचणी येतात.

सरोगसी बाबत काही कायदेशीर वास्तव: आई होणे हे निसर्गाने दिलेले खुप मोठं वरदान आहे. आणि जे वरदान आहे त्याला वरदानच ठेवले पाहिजे ज्या महिला आई बनू शकत नाहीत त्यांच्यासाठी सरोगसी वरदान आहे पण जेव्हा त्याचा गैरवापर केला जातो तेव्हा ती चितेंची बाब होते आणि ज्या खरंच गरजू आहेत. ज्यांनी आई बनलं पाहिजे त्यांना त्यांचे हक्क मिळाले पाहिजे याकरिता सरोगसी विधेयक मंजूर झाले आहे. इच्छुक जोडप्यांना अपत्य प्राप्तीचा आनंद मिळू शकेल. परंतु कधी—कधी यात पण काही अडचणी निर्माण होतात. सरोगेट मातेने बाळ पालकांकडे सोपवण्यास नकार देणे अथवा पालकांनी बाळाला स्विकारण्यास नकार देणं हे शक्य नाही. कारण वकील आणि साक्षीदारांसमोर पालक आणि सरोगेट माता हे दोघेही पूर्णपणे कायदेशीर करारानंतरच सरोगसीची अंमलबजावणी करू शकतात. तो फक्त

मौखिक करार नसतो. तर एक इच्छित जोडपे कधीही सरोगेटला गर्भपात करण्यास सांगू शकत नाही आणि बाळाला कधीही सोडू शकत नाही. तसेच सरोगेट माता बाळाला त्याच्या जैविक पालकांकडे सोपवण्यास कधीही नकार देऊ शकत नाही. या प्रक्रियेत मूल आणि पालकांचे नाते दृढ होत नाही अशी गैरसमजूत आहे. प्रत्यक्षात मात्र तसं नाही, खरं तर, आता काही औषधोपचार आणि पूर्व तयारीमूळे आनुवंशिक आई देखील स्तनपान करू शकते. जेणेकरून स्तनपानाद्वारे त्यांच्यात बंध निर्माण होऊ शकते.

केंद्रिय मंत्रीमंडळाने २०२० मध्ये सरोगसी विधेयकाला कायदेशीर मान्यता दिली. देशात केवळ भारतीय जोडप्याला सरोगसीची परवानगी आहे. सरोगेट आईला ३६ महिन्यांसाठी विम्याखाली कव्हर केलं जाते. या विधेयकाचा फायदा विधवा आणि घटस्फोटित एकटया पालक महिलेला आणि वंध्यत्वाने ग्रस्त जोडप्याला होईल ते सरोगसीचा पर्याय म्हणून निवड करू शकतात.

सरोगसी नियमन विधेयकातील ठळक तरतुदी: सन २०१८ च्या मार्च महिन्यात सरोगसी नियमन २०१६ संसदेच्या पटलावर आले. उसन्या मातृत्वाला गर्भाशये भाड्याने देण्याच्या प्रक्रियेला कायदेशीर चौकट देण्याच्या दिशेने हे महत्वाचे पाऊल ठरले. अर्थातच राष्ट्रीय स्तरावर याची सुरुवात २००९ मधल्या विधी आयोगाच्या २२८ व्या अहवालाने झाली होती. सरोगसी पध्दती मधल्या किचकट बाबींची चर्चा यात झाली. सरोगेट माता, सरोगसीद्वारे जन्माला आलेले अपत्य, सरोगेट अपत्यासाठी प्रयत्न करणारे इच्छुक पालक, वैद्यकिय सेवा पुरवणारे डॉक्टर, रूग्णालये इत्यादी सर्व घटकांचे हक्क, कर्तव्ये आणि मुख्य म्हणजे दायित्व या संदर्भातील चर्चा सुरू झाली. इच्छुक जोडप्याला अपत्यप्राप्तीचा आनंद तर मिळायलाच हावा, पण मातृत्वाचे बाजारीकरण होता कामा नये हाच या विधेयकाचा उद्देश आहे. या विधेयकातील काही ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. 'सरोगसी' साठी लग्नानंतर पाच वर्षांनंतर पात्र ठरतील. पुरुषांसाठी किमान वय २६ वर्षे व कमाल ५५ वर्षे, तर महिलांसाठी किमान २३ तर कमाल ५० वर्षांची अट आहे.
२. एक महिला फक्त एकदाच 'सरोगेट मदर' होऊ शकते. 'सरोगेट मदर' ही विवाहीत आणि उत्तम प्रकृती असलेल्या किमान एका अपत्याची आई असली पाहिजे.
३. गरजू निपुत्रीक जोडप्यासाठी विनामोबदला मदत करण्याचा हेतु 'सरोगेट मदर' चा असला पाहिजे. यामध्ये वैद्यकिय खर्च वगळता कोणताही आर्थिक व्यवहार होता कामा नये.
४. मानवी भ्रूणांची आणि पूर्ण विकसीत झालेल्या पुरुष-स्त्री बीजांडाच्या खरेदी व विक्रीसह व्यापारी तत्वावरील 'सरोगसी' ला पूर्ण प्रतिबंध.
५. अविवाहीत जोडपे, समलैंगिक, 'लिव्ह-इन-रिलेशनशिप एकेरी पालकत्व (सिंगल पॅरोन्टिंग) यांनाही पूर्ण बंदी. अनिवासी भारतीयांना 'सरोगसी' करता येईल.
६. विदेशी नागरिकत्व घेतलेल्या मूळ भारतीय वंशांच्या जोडप्यांना नकार. परदेशी जोडप्यांना सर्वकष बंदी.

७. 'सरोगेट मदर' आणि त्यातून जन्माला येणाऱ्या अपत्यांच्या हक्कांचे संरक्षण, जैवपध्दतीने जन्माला येणाऱ्या अपत्याप्रमाणेच 'सरोगेट बेबी' ला अधिकार असतील.

८. सरोगेट मातेला विमा सुरक्षा देणे बंधनकारक, गर्भाशयामध्ये भ्रूण पेशी बसविण्यापूर्वी पुन्हा एकदा सरोगेट मातेची संमती आवश्यक.

९. नियंत्रण ठेवण्यासाठी केंद्र व राज्य स्तरावर 'सरोगेट मंडळ' स्थापन होणार.

१०. नोंदणीकृत दवाखान्यांमध्येच 'सरोगसी' करता येईल. तसे नसेल तर दहा लाख रुपयांचा दंड आणि पाच वर्षांच्या शिक्षेची तरतूद.

११. आर्थिक व्यवहारांसाठी 'सरोगसी', सरोगसी मातेचे शोषण, मानवी भ्रूण पेशींची आयात अशा कृत्यांसाठी जास्तीत जास्त दहा वर्षे तुरुंगवास आणि दहा लाख रुपयांपर्यंत दंड.

१२. सरोगसी मध्ये लिंग निवड चाचणीच्या कोणत्याही प्रकाराला संपूर्ण प्रतिबंध.

वरील काही बाबतीत सुधारणा होणे महत्वाचे आहे जसे की, सरोगेट मातेला तिचा आर्थिक मोबदला दिलाच पाहिजे. ज्या स्त्रीला मुळात गर्भाशयच नाही त्यांना पाच वर्षांची अट बंधनकारक नसावी.

'सरोगसी' ही तंत्रज्ञानानी दिलेली अशी एक मौल्यवान देणगी आहे जे दांपत्य काही कारणांनी मातृत्व प्राप्त करू शकत नाही. त्यांच्याकरीता ही पध्दती वरदान ठरली आहे. म्हणजे आपल्याला असे म्हणता येईल की, आजच्या काळात कोणी निपुत्रीक राहू शकणार नाही. परंतु 'सरोगसी' चे व्यापारीकरण होतांना दिसून येत आहे. म्हणून भारताला 'सरोगसी' चे कॅपिटल म्हणून ओळखल्या जात आहे. सरोगसी बाबत काही प्रश्न आहेत. त्यांची पुढील प्रमाणे चर्चा करता येईल.

सरोगसीमूळे कायदेशीर, भावनिक, सामाजिक, आरोग्य विषयक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. जसे सरोगेट मातेने बाळ देण्यास नकार दिला तर प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. कारण सरोगेट मातेच्या गर्भाशयात बाळ वाढत असल्या कारणाने तिचा भावनिक संबंध त्या गर्भाशयातील बाळाशी होऊ शकते. त्यामुळे ती नकार देऊ शकते.

सरोगेट मातेने पैशासाठी काम केले असेल तर सरोगेट मातेला किती मानधन द्यावे याबाबत प्रश्न उपस्थित राहू शकतो. सरोगसी मातेने आर्थिक लोभामूळे हा निर्णय घेतला असेल तर? जर जन्माला आलेले बाळ हे शारिरीक दृष्टिने दिव्यांग असेल तर? तसेच मानसिकदृष्ट्या मंदबुद्धी असू शकतो आणि अशा वेळेस जोडप्याला व सरोगेट मातेला ते बाळ नको असेल तर?

तसेच प्रसुती दरम्यान सरोगेट मातेचा मृत्यु झाला असल्यास प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. या प्रकारात गरीब महिलेचे शोषण होत असतांना दिसून येते. कारण एखाद्या गरीब महिलेचा मशीन सारखा उपयोग होऊ शकतो. तसेच कमी मोबदला मिळू शकतो.

सरोगसीच्या बाबतीत अनेकदा असे दिसून येते की, मातृत्व हवी असलेली जोडपी व सरोगेट माता यांच्यामध्ये वाद झाल्यामूळे करार संपुष्टात येतो. अशा स्थितीत मातृत्व कुणाला द्यावे याबाबत कोर्टाला निर्णय घ्यावा लागतो. त्यामूळे सरोगसी हा पर्याय अपत्यहीन जोडप्यांना पालकत्वाचा आशेचा किरण दाखवणारा

असला तरी तो खडतर आहे हे मात्र निश्चित कारण कधी-कधी खडतर काही जाचक अटींमूळे किंवा त्रांसामूळे हे पालकत्व त्रासदायक ठरू शकते.

सुरोगसी हा उपचार अधिक खर्चिक व गुंतागुंतीचा आहे. तसेच हा पर्याय फक्त गर्भाशय नसलेल्या स्त्रीयांसाठीच राखीव आहे. त्यामुळे जेव्हा इतर कोणतेही पर्याय उपलब्ध नसतात तेव्हाच सुरोगसी मातृत्वाचा निर्णय घेण्यात येतो. कारण तत्पूर्वी त्या जोडप्याला बाळासाठी अनेक उपचार पध्दती उपलब्ध आहेत.

सुरोगसी एक मौल्यवान देणगी आहे परंतु याचा मोठया प्रमाणात व्यावसायिकरण होत आहे. तसेच काही ठिकाणी कायद्याचे गैरवापर होत आहे.

सुरोगसी हा आपल्या देशातला खुप महत्वाचा विषय आहे. प्रत्येक दांभत्याला मूल असणे हा त्याचा अधिकार आहे. परंतु काही कारणास्तव हे शक्य नसेल तर ते त्यांच्यासाठी खुप निराशाजनक असतं. Infertility ही अशी गोष्ट आहे जी बदलण्यासारखी नाही. या केसेसमध्ये अस लक्षात आलं आहे की हा दोष पुरुष आणि महिला यांच्यात समान असतो. म्हणजे ५० टक्के पुरुषांमध्ये ती क्षमता नसते. तसेच ५० टक्के महिलांमध्ये ती क्षमता नसते. परंतु जेव्हा अशी परिस्थिती येते तेव्हा बहुतेक वेळा आपला समाज महिलेलाच दोषी ठरवून मोकळा होतो. एवढेच नाही तर, अनेकवेळा तिच्या नातेवाईकाकडून एवढेच नाही तर नवऱ्याकडून ही अपमानास्पद वागणुक मिळते, तिचा छळ केला जातो. कोणताही पुरुष हे सांगायला तयार होत नाही की, या परिस्थितीला तो स्वतःहा जबाबदार आहे. एवढेच काय तो Test करायलाही तयार नसतो त्याला असे वाटते की, त्याच्यात दोष असूच शकत नाही. काही दुर्दैवी महिला असतात ज्यांना खरेच Problem असतात त्यांना गर्भाशयच नसते किंवा इतर अडचणी असतात. अशा स्त्रियांसाठी 'सुरोगसी' तंत्रज्ञान हे तिच्यासाठी आशेचा किरण ठरतो. कारण बाळं हे आनुवांशिकरित्या तिचेच असते फक्त काही दिवस ते बाळ दुसऱ्याच्या गर्भाशयात वाढविण्यासाठी आधार घ्यावा लागतो. म्हणुनच हे तंत्रज्ञान अशा स्त्रियांसाठी वरदानच ठरते.

निकर्ष: भारत देश हा सुरोगसी बाबत कॅपिटल झाली आहे. भारतात विदेशी जोडपे येऊन त्यांच्या देशाच्या तुलनेत कमी दरात सुरोगेट माता उपलब्ध आहे. त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे गरिबी होय. मातृत्व ही निसर्गाची देणगी पण जेव्हा एखादी स्त्री आई होऊ शकत नाही तेव्हा तिच्या मातृत्वाच्या भावनेला धक्का बसतो.

सर्व उपायानंतर शेवटचा उपाय म्हणून याकडे बघितले जाते. जरा खर्चिक पण सध्या लोकप्रिय होत असलेला पर्याय म्हणजे सुरोगसी होय. स्वस्त वैद्यकिय उपचार आणि गरिबी यामूळे सुरोगसी पध्दतीद्वारे मूल जन्माला घालण्यासाठी भारताची आणि भारतीय स्त्रियांची निवड करणाऱ्या परदेशी जोडप्यांची संख्या वाढल्याचे चित्र आहे. अप्रजननक्षम जोडप्यांसाठी भारत हे आवडतं ठिकाण झाले आहे. कारण सुरोगसी गर्भ उपलब्ध करणाऱ्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ तसेच मिळणाऱ्या झटपट पैशामूळे स्त्रिया पुढे येत आहेत. कायद्यांच्या त्रुटीमूळे प्रजनन आणि सुरोगसी केंद्र या संधीचा फायदा उठवीत आहेत. झटपट पैसे मिळत असले तरी याचे काही धोकेही आहेत. सुरोगसीच्या माध्यमातून मातृत्वाच्या गर्भाशयाचा बाजार मांडला जात आहे. घर भाड्याने द्यावे तसे गर्भाशय भाड्याने देऊन तीन ते चार वेळा मुलांना जन्म देण्याचा प्रकार म्हणजे मातृत्वाचा छळ होय. सुरोगसी पेक्षा मुले दत्तक घेण्याचा पर्याय चांगला असून फक्त दत्तक प्रक्रिया सुलभ करण्याची गरज आहे. सुरोगसी प्रक्रियेत 'परोपकारी भाव असणे' हा यातील गैरप्रकार थांबवण्यासाठी सर्वात उत्तम मार्ग आहे. सुरोगसीत भावनिक व मानसिक गुंतवणुक असते. नव्या जिवाचा विचार माणुसकीतून व्हावा.

एखाद्या स्त्रीला अपत्य होत नसेल तर तिच्याबद्दलचा मानसिक आणि सामाजिक दृष्टिकोन आहे तो म्हणजे की, स्त्रीला मूल नसेल तर तिला डोहाळे कार्यक्रम, नामकरण विधी, जन्म या प्रसंगीच्या कार्यक्रमात तिला दुय्यम स्थान दिले जाते किंवा स्थानच दिले जात नाही. किंवा स्त्रीने मुलाला जन्म दिलाच पाहिजे याचा सामाजिक ताण तिच्यावर असते. कुठे ना कुठे या सामाजिक कारणामूळे सुरोगसी चे व्यापारीकरण होत आहे. असे म्हणता येईल.

संदर्भ:

१. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग 'साद' विशेषांक: फेब्रुवारी, २०१९ <http://mscw.org.in>
२. Indian surrogates.in
३. सुरोगसी मातृत्वाची संधी की व्यापार? २४ नोव्हेंबर, २०१५ www.loksatta.com
४. सुरोगसीबाबत गैरसमजूती आणि वास्तव, महाराष्ट्र टाइम्स, २२ सप्टेंबर २०२१
५. <https://maharashtratimes.com>
६. पवार, विलास, 'सुरोगसी माता' समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, डिसेंबर – २०१८

धम्मचक्र प्रवर्तन आणि अस्पृश्यांचे जीवन

डॉ. माया बी. मसराम, शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय गडचिंद्र ४४२९०८ mayagondane1972@gmail-com

सारांश: हजारो वर्षांपासून गुलामगिरीत राहणाऱ्या माणसाने गुलामी प्रवृत्ती सोडून स्वाभिमानाने, आत्मविश्वासाने जीवन जगण्याची प्रेरणा धर्मांतराने निर्माण झाली. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्माची दीक्षा दिल्याने अस्पृश्यांमधील असणारी विषमता नष्ट होऊ लागली. विषमतेचे केंद्रस्थान असणारा हिंदू धर्माचा त्याग करून, समतेचे स्थान असणारा बौद्ध धम्म स्वीकारल्यामुळे सत्य काय आणि असत्य काय याची जाणीव समाजाला होऊ लागली. आपला उद्धार आपल्यालाच करावा लागतो, हा विचार समाजात निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य बौद्ध धम्मानेच केले. आणि अस्पृश्यांच्या जीवनात नवीन प्रेरणा जागृत केली. ज्यांच्याकडे गुलामी शिवाय काहीच नव्हते ते आज सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक या बाबतीत धर्मांतरामुळे हजारो पट सुधारले आहेत आणि सुधारत आहेत. बौद्ध धम्माच्या माध्यमातून समाजाला प्रज्ञावान व शीलवान करून या हिंदू धर्माच्या सर्वांगीण शोषणापासून मुक्त करता येईल असा ठाम विश्वास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होता. आणि त्यांनी आपले स्वप्नही पूर्ण केले. मानव जातीचा उद्धार करायचा असेल तर विज्ञानवादी धम्माची किती गरज आहे हे त्यांनी आपल्या समाज बांधवांना पटवून दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक पेटती ज्योत होती. आणि तितक्याच जोमाने त्यांनी समाजात परिवर्तन घडवून आणले. आज आम्हाला जे अधिकार मिळाले ते सर्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची देण आहे. शिक्षणापासून दूर ठेवलेल्या समाजाला शिक्षणाची दारे उघडून त्यांना शिक्षण घेणे हा आपला सविधानिक अधिकार आहे याची जाणीव करून देऊन गरीब, वंचित लोकांच्या जीवनात नवीन सोनेरी वाट मोकळी करून देऊन माणसांसारखे जीवन जगण्याची नवीन ताकद निर्माण केली. इतकेच नव्हे तर आपल्या असंख्य अनुयायांना धम्म परिवर्तनासाठी आत्मविश्वास देतांना बाबासाहेब म्हणतात, जो धर्म पाणी मिळू देत नाही, शिक्षण घेऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही का राहता, माणूस धर्माकरिता नाही, तर धर्म माणसाकरिता आहे. माणुसकी मिळवायची असेल तर धर्मांतरण करा असा महत्त्वपूर्ण संदेश लाखो अनुयायांना अनुयायांना त्यांनी दिला.

बीज शब्द: धम्म दीक्षा, अस्पृश्य, स्वातंत्र्य, समता, विज्ञानवाद, हक्क

शोध निबंधाचा उद्देश: १) धर्माचे स्वरूप समजून घेणे. २) धर्मांतरणामागची भूमिका काय होती ती जाणून घेणे. ३) अस्पृश्यता ही असमानता आहे. धर्म प्रवर्तनाने त्यात काय बदल झाले ते तपासणे.

संशोधन साधने: प्रस्तुत संशोधनात विविध पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्राचे कात्रण, चर्चासत्रे, नेट, इंटरनेट इत्यादी साधनाचा वापर करण्यात आला.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनात विषयाच्या गरजेनुसार वर्णनात्मक, तुलनात्मक, विश्लेषणात्मक, पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ ला लाखो अनुयायांना धम्मदीक्षा दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्माच्या माध्यमातून लोकांमध्ये समानतेचे व माणुसकीचे विचार दिले. धम्म म्हणजे माणसाने माणसाशी कसे वागावे याचे नियम होय. तथागत भगवान बुद्धाने मानवतावादाला उचलून धरले. त्यांनी जातीपाती हा भेदभाव मानला नाही. मानवता हाच धम्म होय. माणसाचा विकास कर्मकांड केल्याने होत नाही, तर प्रत्येक माणसाला मेहनत, कष्ट, परिश्रम करावेच लागते. परिश्रमातून माणसाचा विकास साधत असतो असे महत्त्वपूर्ण विचार भगवान बुद्धाने समाजाला सांगितले. व्यक्तीच्या जीवनात अनेक अडचणी येतात. त्याचा सामना करण्याचे सामर्थ्य केवळ माणसातच आहे, स्वतःच स्वतःचे जीवन प्रकाशमय करण्याची शक्ती केवळ माणसातच आहे असे मौल्यवान विचार धम्मा मध्ये सांगितले आहे. चांगल्या जीवनासाठी प्रत्येकाने अष्टांगिक मार्गाचा स्वीकार करावा आणि आपले जीवन सुखी व समृद्धी करावे या विचारांचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरित होऊन तमाम

अनुयायांना धम्माची दीक्षा दिली. धम्म प्रवर्तन केल्यानंतर अनेक लोकांमध्ये वैचारिक बदल झाले. माणसाची विवेकबुद्धी जागृत होऊन काय वाईट व काय चांगले यातला फरक मानव करू लागला व त्यांच्या आजूबाजूच्या परिस्थितीचे चित्रण करून वास्तविकता स्वीकारू लागला. धर्मांमुळे अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी व परंपरा याचाच विकास होतो त्यामुळेच प्रत्येक धर्मातील विवेक नष्ट होत आहे. व्यक्तीच्या व समाजाच्या धर्म श्रद्धेवर जे परिणाम झाले याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाईट वाटले. या समाजाला अंधश्रद्धा रूढी परंपरा यातून बाहेर काढण्याची गरज त्यांना वाटू लागली. त्यांच्या मनात देश, धर्म आणि संस्कृती याबद्दल वेगळे स्वप्न होते, धर्मापेक्षा त्यांनी मानवता वादाला महत्त्व दिले. त्यांचा लढा वैयक्तिक नव्हता तर तो सामाजिक, समानतेचा, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक व सर्वांगीण उन्नतीचा होता. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्वाचा लढा होता, जो धर्म माणसाला माणुसकीने वागवीत नाही, अनेक प्रकारचे भेद करून जिवंत माणसाला पशूपेक्षाही अमानुष वागणूक देतो, तो कसला धर्म आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग केला. आणि मानवतेवर आधारित लाखो लोकांना बौद्ध धम्माची दीक्षा दिली. हिंदू धर्मशास्त्रांनी परंपरेने माणसाचे माणूसपण नाकारले होते. अस्पृश्यतेची संकल्पना निर्माण करून अस्पृश्य जातीच्या लोकांचे सर्व मानवी हक्क नाकारण्यात आले होते. त्यांना माणूस म्हणून जगण्यास नकार दिला. त्यामुळे तमाम मानव जात आपला सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय विकास साधू शकले नाही. या सर्व व्यवस्थेतून लोकांना बाहेर काढण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कठीण प्रसंगांना तोंड द्यावे लागले. त्यासाठी त्यांनी शिक्षण हे हत्यार हाती घेतले.

शिक्षण घेण्यासाठी त्यांना अनेक दिव्यातून जावे लागले. तरीही ते खचून गेले नाही मोठ्या जोमाने परिस्थितीचा सामना करून संपूर्ण जगात नावलौकिक करून धर्मांतरण हे हत्यार हाती घेतले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ ला येवले मुक्कामी धर्मांतराची घोषणा केली. त्या नंतर अनेक धर्माच्या पंडितांनी आमचा धर्म स्वीकारावा यासाठी अनेक प्रकारची प्रलोभने दिल्या गेली परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कोणत्याही भूलथापांना बळी पडले नाही. त्यांनी जगातील सर्व धर्माचा अभ्यास केला होता. आणि बाबासाहेबांनी असाच धम्म निवडला तो म्हणजे माणुसकीचा, माणसाला विकासाकडे नेणारा, स्वतःचा आत्मविश्वास जागृत करणारा धम्म बाबासाहेबांनी लोकांना दिला. आणि अस्पृश्यांच्या जीवनात नवीन प्रकाशाची ज्योत लावली. बुद्ध धम्म हा समानतेवर आधारीत असल्यामुळे बाबासाहेबांना या धम्माचे मोठे आकर्षण होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ठाणे जिल्हा पूर्व व दक्षिण विभागाच्या विद्यमाने झालेल्या अस्पृश्य परिषदेत कल्याण येथे १७ मे १९२६ रोजी जे भाषण दिले त्यात त्यांनी आम्ही धर्मांतरण का करू नये? असा प्रश्न विचारला होता. त्यांच्या आयुष्यात आलेल्या दाहक जातिभेदाच्या चटक्यांनी संपूर्ण महार जातच होरपळून निघत आहे. हे त्यांना जाणवले होते. ज्या धर्मात माणुसकी नाही, नीतीला थारा नाही, विनाकारण मानहानी भोगत जीवन कंटावे लागते, अशा धर्मात गुलामाप्रमाणे का म्हणून जगायचे? ज्यांना माणुसकी व नीतिमत्ता हवी आहे ते या धर्मात कधी दिसत नाही. जो धर्म माणसाला माणूस मानत नाही त्या धर्मात आम्हाला अजिबात राहायचे नाही. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अशी घोषणा केली होती, मी हिंदू धर्मात जन्माला आलो हे माझ्या हातात नव्हतं पण मी हिंदू धर्मात कधीच मरणार नाही हे माझ्या हातात आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आयुष्यात असे अनेक कठीण प्रसंग आले, त्यांचे केस कापण्यासाठी कोणताही नाव्ही तयार होत नव्हता त्यावेळी त्यांची बहीण त्यांचे केस कापीत होत्या. महारांची पोरं म्हणून त्यांना वारंवार अपमानित केल्या जात होतं. इतकेच नव्हे तर त्यांना कोणताच गाडीवाला गाडीत बसवत नव्हता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उच्चशिक्षण घेऊन आल्यानंतर बडोदे येथे सरकारी नोकरीमध्ये लागले. तेव्हा फरशी चाळीतील लोकांनी त्यांचा अपमान करून येथून काढून दिले. त्यांच्या कार्यालयातील लोक देखील त्यांना हीन दर्जाची वागणूक देत होते. त्यामुळे तेथील नोकरी सोडून ते मुंबईला आले, असे अनेक जातिभेदाचे चटके त्यांना खावे लागले तरी ते खंबीरपणे अस्पृश्यांच्या पाठीशी उभे राहून त्यांच्या आयुष्याचे सोने केले असे महान व्यक्तिमत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लाखो अनुयायांसोबत धर्मांतरण केले. जगाला शांतीचा, करुणेचा, ममतेचा, समतेचा, आपुलकीचा संदेश देणाऱ्या बुद्ध धम्माची दीक्षा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधी स्वतः घेतली आणि नंतर लाखो अनुयायांना दिली. यामध्ये बाबासाहेबांबरोबरच अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या महार जातीच्या लोकांची संख्या सर्वात जास्त होती. धर्मांतरामुळे अस्पृश्य जातीचा स्वाभिमान जागृत झाला. त्यांच्यात संघटन निर्माण झाले. 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा' या बाबासाहेबांच्या उपदेशाने प्रभावित

होऊन लोक आचरण करू लागले. अंधश्रद्धा, कर्मकांड त्यातून अस्पृश्यांना मुक्ती मिळाली, त्यामुळे अस्पृश्य जातीच्या लोकांची प्रगती झाली त्यांच्यात वैचारिक, मानसिक व सामाजिक परिवर्तन मोठ्या प्रमाणात घडून अस्पृश्यतेच्या अमानुष प्रथेतून त्यांची सुटका झाली, माणूस म्हणून जगण्याची नवी उमेद त्यांच्यात निर्माण झाली परंतु केवळ अस्पृश्यता नष्ट करणे हाच धर्मांतराचा उद्देश नव्हता तर डॉ. बाबासाहेबांच्या मते तो अस्पृश्यतेला भौतिक व्यवस्थेचा आधार होता. ती एक आर्थिक व्यवस्था होती. अस्पृश्य जातीच्या लोकांना भौतिक साधन संपत्तीपासून अस्पृश्य ठेवणारी ही व्यवस्था होती. पिण्याच्या पाण्याचा हक्क, धार्मिक हक्क, जमिनीवरचा त्यांचा हक्क नाकारणारी ही व्यवस्था होती. या सर्वांवर इतरांप्रमाणेच अस्पृश्यांचा ही हक्क आहे ही समतावादी धारणा डॉ. बाबासाहेबांची होती. त्यासाठी त्यांचा वैचारिक, सांस्कृतिक व राजकीय लढा होता अस्पृश्य समाज व्यवस्थेचा भाग आहे. ती संपूर्ण समाजव्यवस्थाच नव्याने उभी रहावी ही त्यांची तळमळ होती त्यासाठी धर्मांतरण घडवून आणणे. डॉ. बाबासाहेबांना समतावादी समाज अपेक्षित होता ज्यामुळे यांची मूल्य जीवनप्रणाली लोकशाहीला अनुकूल असतील असा समूह जो संविधानातील मूल्यांप्रति अत्यंत जागरूक असेल, जो देशात समता बंधुता न्याय याचा प्रचार व प्रसार करेल, असा समूह धर्मांतरणातून निर्माण करता येईल, याची जाणीव त्यांना होती कारण बुद्ध धम्म हा समतावादी, विज्ञानवादी धम्म आहे याची खात्री त्यांना होती. नवीन आधुनिक मूल्यांशी सुसंगत वाटत असणारा बुद्ध धम्म त्यांनी स्वीकारला आणि ही धम्मक्रांती घडवून आणली. संसदीय शासन प्रणालीचे रक्षण, लोकशाहीचे रक्षण हे बौद्ध समाजात असलेली त्रिसूत्री त्यांचेच निर्देशक आहे. संविधानाच्या रक्षणासाठी, यशस्वीतेसाठी ही धम्मक्रांती किती महत्वाची आहे हे यावरून आढळून येते.

'व्यक्तीचा विकास हेच धम्माचे खरे ध्येय आहे', असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. पारंपारिक हिंदू धर्मात व्यक्तीला प्राधान्य नसल्याकारणाने तो धर्म मला मान्य होऊ शकत नाही. व्यक्तीच्या विकासाकरीता सहानुभूती, समता आणि स्वातंत्र्य या तीन गोष्टींची आवश्यकता आहे. हिंदू धर्मात या तीनही गोष्टी नाही, मनुष्याला जसे शरीर आहे तसेच मन आहे. जितकी शारीरिक स्वातंत्र्याची आवश्यकता आहे आहे, तितकीच मानसिक स्वातंत्र्याचीही आवश्यकता आहे. मानसिक स्वातंत्र्य हेच खरे स्वातंत्र्य आहे. ज्याचे मन स्वतंत्र नाही तो मोकळा नसून गुलाम आहे, असे ते मानत होते. माणूस धर्माकरिता नाही तर धर्म माणसाकरिता आहे. माणुसकी प्राप्त करून घ्यायची असेल तर धर्मांतरण करा, संघटित व्हायचे असेल तर धर्मांतरण करा, समता स्वातंत्र्य प्राप्त करून घ्यायचे असेल तर धर्मांतरण करा, जो धर्म अशिक्षितांना अशिक्षित राहा, गरिबांना गरीबच राहा अशी शिकवण देतो तो धर्म नसून ती एक शिक्षा आहे. गुलामांना गुलामगिरीची जाणीव करून द्यायची असेल तर बुद्ध धम्म किती महत्वाचा आहे हे डॉ. बाबासाहेबांनी वेळोवेळी आपल्या अनुयायांना समजावून सांगितले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातल्या सर्व धर्मांपैकी बुद्ध धम्माची निवड केली कारण बुद्ध धम्म सत्यावर, विज्ञानावर आधारित आहे. माझ्या समाजाला सर्व कर्मकांडातून बाहेर काढायचे

असेल तर बुद्ध धम्म हा एक प्रभावी धम्म आहे असे ते मानत होते. म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुद्ध धम्माचा अभ्यास केला होता. तथागत भगवान बुद्धांनी सांगितलेली तत्त्वे अजरामर आहेत काळानुसार बदल करण्याची व्यवस्था त्यात आहे. एवढी उदारता कोणत्याही धर्मात नाही. देव व आत्मा यांना बुद्ध धम्मात कोणतीही जागा नाही. दुःखी, पिडीत, गरीब, वंचित घटकातील माणसांना मुक्त करणे हे बुद्ध धम्माचे मुख्य कार्य आहे.

विज्ञानाच्या क्रांतीने झालेल्या भौतिक आणि बहुतेक बदल त्यांचे प्रतिबिंब जगभर पसरले आहे. खऱ्या अर्थाने विज्ञानवादी दृष्टिकोन आंबेडकरवादी चळवळीत दिसतो कारण इतर चळवळींना वैज्ञानिक दृष्टिकोन ओढून—ताणून आपल्या चळवळीत आणावा लागतो. वैज्ञानिक दृष्टिकोन आंबेडकरी चळवळीचा पाया आहे. म्हणूनच ही चळवळ पारंपरिक धर्मापासून वेगळी आहे. प्रत्येक पारंपारिक धर्माची जागा काल्पनिक ईश्वराने घेतली आहे. धम्मामध्ये ईश्वराऐवजी स्वतःच्या कर्तृत्वावर जास्त भर दिला आहे. स्वतःचे जीवन आपण स्वतः प्रकाशमय करू शकतो, अशी शिकवण बुद्ध धम्मात आहे. धर्माचे तत्त्वज्ञान पूर्णतः विज्ञानवादी आहे. तो प्रत्येक मानवाला मानवतावादी शिकवण देतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जगाचे मंगल व्हावे, प्रत्येक व्यक्तीने सन्मानिने चालावे या हेतूने व्यक्तीला स्वयंम प्रकाशित करणारा इ. स. पूर्व ५६३ मधील तथागत भगवान गौतम बुद्धाचा धम्म मानवी समूहाला देऊन जगाला नवी दिशा दिली. जगण्याचे विविध मार्ग खुले करून दिले. आजच्या आधुनिक काळात विज्ञानावर आधारित जीवन पद्धती फार महत्त्वाचा भाग आहे. मानवाच्या सुख—समृद्धीचा, मानवाच्या हिताचा आणि विकासाचा आहे. प्राचीन काळापासून जगाचा कर्ता—करविता ईश्वर आहे, त्याच्या मर्जीने हे जग चालते अशी समजूत आजही रूढ आहे. काल्पनिक कथा, देव स्वरचित प्रार्थना, यज्ञ, उपास—तापास, नवस, कर्मकांड यात सर्व मानव बुडून गेला आहे, भूत, स्वर्ग—नरक, काल्पनिक शक्ती यामुळे मानव भयभीत झाला, आणि उपासना करू लागला इतर प्रकारची पूजापाठ करून अंधकारमय जीवन जगत आहे. स्वार्थी प्रवृत्तीच्या धर्मपंडितांनी त्यांच्यापर्यंत विज्ञान पोहोचू दिले नाही. म्हणूनच आजही संपूर्ण मानवजातीवर काल्पनिक गोष्टींचा पगडा मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. या काल्पनिक गोष्टीमुळे मानव परावलंबी बनला आहे. बुद्ध धम्मात कोणत्याही प्रकारच्या काल्पनिक गोष्टींना महत्त्व देण्यात आले नाही. हा विज्ञानवादी धम्म डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लाखो अनुयायांना देऊन त्यांच्या जीवनात नव क्रांतीची ज्योत पेटवली. ज्यांना माणूस म्हणून जीवन जगायचे कोणतेच अधिकार

नव्हते ते आता आपला हक्क मागू लागले. आणि शिक्षण नाकारणाऱ्या धर्माची मूल्य नाकारून शिक्षण घेऊन आपले जीवन सुखी व समृद्ध करित आहे. आम्हाला स्वाभिमानाने जीवन जगायला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिकवले असे सांगू लागले. आज गरिबांपासून तर अबला असणाऱ्या स्त्रियांच्याही जीवनात आत्मविश्वासाची जोत खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मातरांच्या माध्यमातून निर्माण केली.

निष्कर्ष: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या देशातील शोषित, पीडित, वंचित, अस्पृश्य लोकांना धर्माच्या कर्मकांडाच्या गुलामगिरीतून बाहेर काढण्यासाठी बुद्ध धम्माचा स्वीकार केला. याचा परिणाम असा झाला की येथील तमाम अस्पृश्य जातीच्या लोकांमध्ये नव परिवर्तन, नवचैतन्य घडून आले. अनेक वर्षांपासून धर्माच्या गुलामगिरीत राहून पिढ्यान्पिढ्या गरिबीत, गुलामगिरीत जीवन जगणाऱ्या समाजाला धर्मातरणामुळे मानव मुक्तीचा मार्ग मिळाला. जो धर्म मानवाला मानव म्हणून जीवन जगू देत नाही तो धर्म नसून धर्माच्या नावावर एक अवडंबर आहे. बुद्ध धम्मात समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्याय आहे. कोणताही धर्म किंवा धर्म प्रेषित हा मोक्षदाता होऊ शकत नाही तर तो मार्गदाता होऊ शकतो. धम्मात जीवन मार्ग, जीवन वृत्ती, प्रवृत्ती, नीतिमत्ता, या सर्व गोष्टींना सर्वात जास्त महत्त्व आहे. हजारो वर्षांपासून चालत आलेली धार्मिक गुलामगिरीची परंपरा धर्मातरणामुळे खंडित झाली. धम्म मानवाला बुद्धाच्या मार्गाने जगण्यास भाग पाडतो. धर्मांतरण आणि अस्पृश्यांच्या जीवनात सोन्याची नवीन पहाट उगवली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतरणामुळे त्यांचे अनुयायी आपल्या समाज बांधवावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडून त्याला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतो. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण झाली असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

१. बुद्ध आणि त्याचा धम्म, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रकाशन सुगावा प्रकाशन पुणे.
२. जातीसंस्थेचे उच्चाटन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नाग नालंदा प्रकाशन.
३. बहुजनाचे दीपस्तंभ, डॉ. सुरेश तायडे, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे.
४. सामाजिक क्रांतीचे अध्वर्यू (जनक) तथागत भगवान गौतम बुद्ध, डॉ. आनंद तांबे, प्रकाशक डॉ. यशवंत गायकवाड माळगी नगर, नागपूर.
५. भारतातील सांप्रदायिक समाज, सुमन बेहेरे, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

भटक्यांच्या—विमुक्तांच्या साहित्यातील वेगळेपण

डॉ. आर. आर. दिपते, सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा. मो. ८३०८१०७३९९

सारांश: १९६० नंतर साहित्यात आशय, अभिव्यक्ती मोठा बदल, दलित आदिवासी साहित्य रचनेची नव्याने मांडणी केली. समाजजाणिवा, उणिवांचे, अन्याय, छळ, मिरवणुकीचे दर्शन, अस्मिता प्रश्न, सतत मुशाफिरी करणारा समाज (भटक्या व विमुक्त) यांचे प्रश्न, रोजगार, गाव व समाजात स्थान नसते. जीवन अस्थिर आजचे, रोजगाराचा, शिक्षणाचा, मतदानाचा प्रश्न, गुन्हेगार, जमाती म्हणून लागलेला शिक्का, पोलीस व समाजाचे नाकारलेपणाची भावना, जातपंचायतीचा जाच, पोटजातीतील प्रश्न, मानवी मूल्यांचे होणारे अवमूल्यन हे प्रश्न, जाब विचारणारे साहित्य, साहित्याचे वेगळेपणा, भाषा, संस्कृती, पेहराव, व्यवसाय, वेगळे याचे दर्शन.

बीजशब्द: विमुक्त—भटक्या जमाती, साहित्याचे वेगळेपण.

प्रस्तावना: मराठी साहित्यातील आशय अभिव्यक्तीमध्ये स्वातंत्रोत्तर काळात अनेक बदल झाले. विशेषतः १९६० नंतर समाजातील दुर्लक्षित आणि अनुल्लेखित केलेल्या अनेक समाजघटकांनी आपल्या जीवनातील भयाण वास्तव मराठी साहित्यातून मांडले. प्रामुख्याने साठोत्तरी वाङ्मय प्रवाहात दलित साहित्य, ग्रामीण स्त्री, आदिवासी साहित्य, या प्रवाहांनी विचार आणि क्रांतीबाबत आपआपल्या भूमिका मांडल्या. या चारही वाङ्मय प्रवाहामध्ये दलित साहित्याचा सामाजिक अभिसरणाचा केंद्रबिंदू म्हणून तसेच सामान्य मराठीजनांच्या विचारांचा व संवेदनांचा विकास करणारे माध्यम म्हणून मोठा प्रभाव राहिला. कारण दलित साहित्य हे पर्यायी सामाजिक आणि सांस्कृतिक रचनेची नव्याने मांडणी करणारे साहित्य होते.

दलित साहित्यातील आत्मकथनाची भारतीय समाजातील जातवर्गीय वास्तव, मोठ्या जोमाने पुढे आणले. त्यापूर्वी मराठी साहित्यविश्व हे केवळ प्रस्थापित अभिजनांच्या अनुभवावर आधारलेले होते. भारतीय गावगाड्यांमध्ये सामाजिक आंतरसंबंध जातीव्यवस्थेच्या एका विषारी यंत्रणेने कसे पोखरून टाकले आहे व व्यक्तीची प्रतिष्ठा पिढ्यान्पिढ्या पासून कशा प्रकारे नाकारली गेली आहे, याचे थेट नियत ४ जिवंत अनुभवाच्या माध्यमातून करण्यात आले. बलुत (दया पवार), तराळ—अंतराळ (शंकरराव खरात), आठवणींचे पक्षी (प्र. इ. सोनकांबळे) अशा काही दलित आत्मकथनांनी गावगाड्यातील जातीव्यवस्थेला विविध अनुभवाचा पोत समाजासमोर आला. या आत्मकथनांपैकी उपरां (लक्ष्मण भावे), उपल्या (लक्ष्मण गायकवाड), तीन दगडांची पूल (विमल मोरे), मरण—काळ (जनाबाई गिन्हे) अशा अनेक भटक्या विमुक्त जाती—जमातीतून आलेल्या आत्मकथनांनी दलित साहित्य समृद्ध झाले. म्हणजेच दलित साहित्यात मोठ्या प्रमाणात सामाजिकतेची चर्चा घडवून आणणारी आत्मकथने ही भटक्या—विमुक्तांची होती. दलित साहित्याचा एकंदर विचार करताना मात्र जातिव्यवस्थेमुळे मिळणाऱ्या अनुभवांचे सामाजिकीकरण करण्यात आले. वास्तविक पाहता अशा प्रकारचे आकलन हे अपुरे वाटते. त्यामुळे जातीप्रथात, समाज रचनेत निरनिराळ्या समाज घटकांचे जीवनपद्धतीनुसार, श्रमविभागणीनुसार व संस्कृतीनुसार निरनिराळे विश्लेषण व्हावे असे अपेक्षित असते. भारतातील गावगाडा या दोन प्रकारे विभागला जातो. साधारणपणे जमिनीचे काळी—पांढरी असे दोन भाग मानले जातात. काळी जमीन शेतीसाठी तर पांढरी जमीन गाव उभारणीसाठी वापरली गेली आहे. ग्रामरचनेत राहणाऱ्या

निरनिराळ्या जातीतील लोकांचे सुद्धा अलुतेदार आणि बलुतेदार असे वर्गीकरण केलेले आहे. साधारणपणे बारा बलुतेदार व अठरा अलुतेदार जातींनी मिळून गावगाडा तयार होतो. यातील बलुतेदारांकडे खेड्यांच्या श्रमविभागणीत स्पष्टपणे दिसणारे व माफक मोबदला मिळणारे श्रम वाटवाला आले आहे. बलुतेदारांकडून होणाऱ्या श्रमातून वस्तू व सेवांची निर्मिती केली जायची. ज्या वस्तू व सेवा गावातील प्रत्येकाच्या प्राथमिक गरजा म्हणून गणल्या जायच्या. उदा. कुंभार, लोहार, कुणबी, सुतार इत्यादी एका अर्थाने जीवनातील एक अंग बलुतेदारातील प्रत्येक जातीवर अवलंबून होते.

गावातील अलुतेदारांकडे काही वस्तू व सेवा निर्मितीचे काम जरी असले तरी त्यांची समाजाला गरज दुय्यम पातळीवर होती. म्हणजे आलुतेदारांच्या निर्मितीक्षम कामावर गावगाडा पूर्णपणे अवलंबून न राहता जीवनातील वरकड गरजा त्यातून पूर्ण व्हायच्या. उदा. गोंधळी, वासुदेव, पिंगळा, जोशी, कुडमुडे जोशी इत्यादी जाती—जातींना जातिव्यवस्थेने व गावगाड्यांना नेमून दिलेले काम हे करमणुकीच्या व कुलाचाराच्या पातळीवरचे होते. म्हणूनच त्यांच्या मोबदला सुद्धा मोठा, न मिळता जगण्यापुरते हे उत्पन्न असायचे. थोडक्यात या जातींकडून समाजाने स्वतःच्या दुय्यम गरजा पुरवून घेतल्यामुळे उत्पादन व्यवस्थेत त्यांना दखलपात्र महत्त्व मिळाले नाही. त्यामुळे बलुतेदारांच्या तुलनेत अलुतेदारांची उत्पादन क्षमता व राहणीमान हे सामान्य राहिले. या व्यतिरिक्त गावगाड्याच्या संपूर्णपणे बाहेर असलेला सतत मुशाफिरी करणारा आपला संपूर्ण संसार पाठीवर सोबत घेऊन गावोगाव भटकती करणाऱ्या अनेक जाती—जमात होत्या. ज्यांना स्वतःचा मुळ गाव, मुळ घर, शेती व गावगाड्यातील निश्चित काम उपलब्ध नव्हते. अश्या विमुक्त—भटक्या वर्गाचे अनुभवविश्व गावगाड्यातील प्रत्येक जाती जमातींच्या अनुभवविश्वापेक्षा निराळे होते. म्हणूनच जगण्याची पद्धत आणि संस्कृती सुद्धा वेगळी होती. सांस्कृतिक भिन्नता आणि जीवनशैली वेगळी असल्याने त्यांच्या साहित्यातील अनुभवांची मांडणी सुद्धा मराठी साहित्यविश्वाला अपरिचित अशी होती. दलित साहित्यातील बहुतांश लेखकांचे अनुभव हे गावगाड्यातील भेदभाव, शोषण व श्रमविभागणी संदर्भात होते. परंतु भटक्या—विमुक्तांचा प्रश्न हे मुळात गावगाड्यात नसते. निश्चित उत्पादन कार्य नसते, त्यामुळे होणाऱ्या शोषणासंबंधी होती. म्हणून भटक्या—विमुक्तांच्या साहित्यातील वेगळेपण हा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय ठरतो.

भटक्या जाती—जमातीतील साहित्याचे वेगळेपण समजून घ्यायचे असेल तर त्याच्या रीती—रिवाज, परंपरा, व्यवसाय, पेहराव, समजुती, गैरसमजुती, संस्कृती, भाषा, सभ्यता, नीतिमत्ता समजणे अगत्याचे ठरेल. कारण साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. ज्यावेळी एखाद्या साहित्याची निर्मिती होते. त्यावेळी त्या जीवनाचे प्रतिनिधीत्व साहित्य करित असते. कोल्हाटी, वडार, मांगा, पारधी, फासेपारधी, कुडमुडे जोशी, कैकाडी, बंजारा, धनगर, डोंबारी, लोणारी, गोंधळी, दारुडी, मांग दारुडी इत्यादी जाती महाराष्ट्रात असून भटक्या—विमुक्त जमातीमध्ये जागृती निर्माण करते. आपल्या वाटचाला आलेले दुःख, दारिद्री, लाचारी हा देवधर्माचा शाप नसून ही जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली मानवनिर्मित समाजरचना होती. आपल्या अज्ञानाच्या अगतिकतेचा फायदा घेऊन ही व्यवस्था आपले शोषण करित आहे. या संघर्षाला जाणिवेला उपयुक्त ठरेल अशा साहित्याची निर्मिती १९६० नंतरच्या काळात सुरू झाली होती. साहित्य आणि चळवळ परस्परांना पूरक ठरेल. यातून साहित्य व समाजाचा विकास साधता येईल. यातून ही वाङ्मयीन चळवळ आकारास आली.

व्यवस्थेने गावगाड्याने आपल्याला नाकारले. गावात आपले अस्तित्व नसणे. “भटक्या जमातीला गावगाड्याने फारसे जवळ केले नाही. विशेष म्हणजे गावापासून त्यांना वंचित ठेवण्यात आले.”^{१९} हे वंचिताचे जीवन जगण्याच्या दुःखातून साहित्याची निर्मिती झाली. स्वातंत्र्याच्या एवढ्या वर्षांनंतर आपल्याला माणूस म्हणून नाकारले जाते. ह्या नाकारलेपणाच्या भावनेतून ह्या भटक्यांच्या साहित्याची निर्मिती झालेली होती. भटक्या विमुक्त जातीच्या पलीकडे जाऊन मानवी मनाचा शोध घेणे हे या साहित्याचे वेगळेपण ठरते.” जन्मगाव नसणे ही वंचना अतिशय केविलवाणी तेवढीच पीडादायक म्हणावी लागेल तर व्यवस्थेमुळे त्यांच्या वाटचाला आलेली आहे.”^{२०} माणसाच्या कल्याणाचा विचार साहित्यातून आला पाहिजे. असंख्य वर्षांच्या वेदना, पीडा, दुःख त्यातून बदलतात कालमानानुसार शिक्षणाच्या स्पर्शाने विमुक्त—भटक्यांतील तरुणांमध्ये आत्मभान आले. आजच्या स्थितीला जबाबदार कोण? या देशात आपले नेमके स्थान काय आहे? आपण का भिकारी गुन्हेगार बनलो? आपली भूमी कोणती? देशातील समाजव्यवस्थेशी आपली नाळ काय? अशा विविध प्रश्नांनी या नवसाहित्यिकांना अस्वस्थ केले. आपले हे पशुतुल्य, लाचार, अगतिक जीवन शब्द करावे. आपल्या व्यथा, वेदना, आपली अवहेलना, आपली कुचंबना व्यक्त करावी ही भूमिका या साहित्यामागे दिसून येते. अस्मीता जागृत करणे, भटक्या व विमुक्त जमातीतील माणसांवर येथील विषमतापूर्ण समाजव्यवस्थेने भिकारी, गुन्हेगार, चोर असल्याचे शेकडो वर्षे बिंबवले होते. लहानपणी माध्यावर मारलेला हा शिकका पुसलेला जात नाही. या मानसिकतेतून बाहेर काढण्यासाठी हे साहित्य मानवतेची प्रतिष्ठा, त्यांची अस्मिता जागृत करते, अस्मितेच्या शोध घेत ही या साहित्याचे मुलभूत प्रयोजन आहे. तसेच या पिढ्यान्पिढ्या भटक्या प्रवृत्तीला विरोध करणे या प्रवृत्तीविरुद्ध हे साहित्य ठामपणे उभे राहते. भटके प्रवृत्ती ही त्यांच्या विकासातील सर्वात मोठा अडथळा ठरते. भटक्या प्रवृत्तीमुळे आलेली अगतिकता, अमानुषता, असहाय्यता या साहित्यात दिसून येते. अशा प्रवृत्तीमधून या

जमातीतील माणसांना बाहेर काढण्याची बांधिलकी हे साहित्य मानते. भटक्या व विमुक्त जमातीतील प्रत्येक जमातीमध्ये पोटजाती आहेत. या पोटजाती परस्परांना एकमेकांपेक्षा श्रेष्ठ—कनिष्ठ मानतात. त्यांच्यामध्ये रोटी—वेटी व्यवहार होत नाही. त्यामुळे त्यांची परस्परांपासूनच नव्हे तर पोटजातीपासूनही नाळ तोडलेली आहे. अशा या उच्च—निचतेच्या मानसिकतेवर प्रहार करणारा विचार या साहित्यातून येतो. समतेचे तत्व स्वीकारून या साहित्याचे लेखन होते. समतेचे तत्व स्वीकारून या साहित्याचे लेख होते. एवढेच नव्हे तर या जमातीतील जात पंचायत ही अमानवीय, अशास्त्रीय व अमानुष अशी आहे. ही ज्यात पंचायत राज्यघटनेने दंडसंहितेनुसार निर्णय देते. जमातीतून बहि कृत होण्याच्या भितीने या जमातीतील माणसं मुकाट्याने ही शिक्षा मोजतात. अशा अमानुष, अमानवी व रानटी परंपरा जोपासण्याचा जातपंचायतीविरुद्ध हे साहित्य बंड कविता असते. विमुक्त जमातींना गुन्हेगार ठरविले जात असतांना समाजाच्या त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन ‘गुन्हेगारी’ असाच आहे. ही मानवतेला काळीमा फासणारी, माणसाचे अवमूल्यन, अवहेलना करणारी मानसिकता समाजात दृढ झालेली आहे. अशा मानसिकतेविरुद्ध हे साहित्य प्रखर हल्ला चढविते. माणसाला प्रतिष्ठेने सन्मानाने, स्वाभिमानाने जगता आले पाहिजे याचा पुरस्कार करणे. तसेच अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेल्या समाजाला यातून बाहेर काढण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न हे साहित्य करते. त्यांच्यातील दैववाद व अंधश्रद्धा यांच्याविरुद्ध या जमातीतील माणसांची मानसिकता याचे दर्शन या साहित्यातून दिसून येते. तसेच नागर वस्तीतील लोकांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. खेड्यात पारंपारिक उदरनिर्वाहाची साधने जगण्यासाठी अपुरे ठरल्यावर शहरात व त्यांची गळचेपी होते. शहरात भीक मागणे, कचरा जमा करणे, तिकिट्यांचा काळाबाजार करणे यासारखी हीन गुन्हेगारी स्वरूपाची कामे त्यांना करावी लागतात. शिवाय झोपडपट्टीच्या संस्कृतीने आणखी नवे प्रश्न निर्माण केले आहे. याचा विचार हे साहित्य करते. या लेखनामुळे भटक्या—विमुक्त जमातीच्या समस्यांवर प्रकाश पडलेला असून महाराष्ट्रातील आदिम रानटी अवस्थेत जीवन जगणाऱ्या जमातीची जाणीव मराठी वाचकांना झाली असून कथा, कादंबरी, आत्मकथन, कविता, आत्मचरित्र इत्यादींच्या माध्यमातून १९६० नंतर अधिक जोरकसपणे हे साहित्य प्रवाह पुढे आल्याचे दिसून येते या साहित्यामागे ‘स्वानुभव’ असून त्यामुळे लेखकांच्या शब्दांना विचारांना वेगळी धार असल्याचे दिसून येते. जाती, धर्म, परंपरावादी कल्पनांना छेद देणे, अन्यायाची त्यांना जाणीव करून देणे हे या साहित्याचे वेगळेपण ठरते.

समारोप: स्वातंत्र्योत्तर काळात उदयास आलेल्या अनेक प्रवाहापैकीच भटक्या—विमुक्तांच्या साहित्याच्या प्रवाह मानला जात आहे. त्या साहित्यावर अनेक संशोधनपर लेखन झालेले आहे. या साहित्याच्या वेगळेपणाच्या बाबतीत सांगायचे झाल्यास या साहित्य प्रवाहाने मराठी साहित्याला नवे संदर्भ दिलेले आहे. एक नवा चेहरा दिला हे नाकारता येत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाच्या स्पर्शाने आलेले आत्मभान, अन्याय, अत्याचार, पिढवणूक याविरुद्ध लढण्यासाठी प्रेरक ठरले आहे? त्यातून अस्तित्वभान, स्व ची शोध घेण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. भटक्यांची कविता,

कथा, आत्मचरित्र, स्वकथन इतरांच्या जगण्यामागील प्रेरणा बनल्या. यातून दीन—दलित वंचितांना प्रकाश वाटण्याची भाषा जिभेवर येऊ लागली. भटक्या—विमुक्त साहित्यावर फुले, आंबेडकरी विचारांचे संस्कार असल्याने त्यांनी आपल्या साहित्यातून स्वतंत्र, समता, बंधुता आणि मुक्तीचा मार्ग स्वीकारलेला आहे. यातना, दुःख, वेदना आणि काळोखात पिढ्यान्पिढ्या गावकुसाबाहेरील भटकते जीवनाच्या यातना समाजासमोर आणण्याचे काम या साहित्याने केलेले आहे. हा संघर्ष माणसाच्या जगण्यातील मूलभूत अधिकारासाठीचा आहे. ही जाण त्यांनी यातून करून दिलेली आहे.

निष्कर्ष: १) १९६०नंतर समाजातील अनेक घटकांनी आपल्यावर झालेला अन्याय, अत्याचार, छळ, पिळवणूक याचा जाब विचारण्याचे धाडस करणाऱ्या साहित्याची निर्मिती होऊ लागलेली होती. २) यातून समाजातील जातवर्गीय वास्तव, दलित व आदिवासी हयापेक्षा वेगळी जीवनशैली व प्रश्न असणाऱ्या समाजाचे वास्तवदर्शी दर्शन समसजाला होवू लागले होते. ३)

समाजातील विमुक्त—भटक्या जमातीचे जगण्या—मरण्याचा प्रश्न, त्यांच्या अनिष्ट रूढी, परंपरा, जातपंचायत यामुळे जीवनाचे झालेले अवमूल्यन हा त्यांच्या साहित्य विषय ठरला. ४) कथा, कादंबरी, आत्मकथन, आत्मचरित्राद्वारे या समाजाच्या व्यथा लेखकांनी आत्मानुभावाच्या बळावर अधिक जोरकसपणे पुढे आणलेल्या दिसतात.

संदर्भ :

१. कुलकर्णी अ. र., खरे ग. ह. (संपा), 'मराठ्यांचा इतीहास', खंड दुसरा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८४ पृ. २९१-२९२.
२. 'विमुक्तांचे स्वातंत्र्य', संपादक विनायक ल. कर, नारायण भोसले, प्रज्ञा दया पवार, प्रकाशक अभयकांता, प्र. आ. जानेवारी २०१८ पृ. ९१.
३. आत्रे त्रि. ना., 'गावगाडा', वरदा प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती १९८९, पृ. ८१.
४. प्रभाकर मांडे, 'लोक गायकांची परंपरा', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती २०११, पृ. ३०४.

डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचे महत्व आणि उपयुक्तता

डॉ.रमेश एम धोनमोडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नूतन आदर्श महाविद्यालय, उमरेड जि. नागपूर मो. ९४२१८०३२२७

सारांश: डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक अष्टपैलू व्यक्तीमत्त्व होते. बाल्यावस्थेपासून मुल्यव्यवस्थेत त्यांना चांगले वळण लागले. त्यांनी चांगले शिक्षण घ्यावे. समाजासाठी कार्य करावे अशी भूमिका त्यांच्या वडीलांची रामजी सपकाळ यांची होती. मॅट्रीक पास झाल्यानंतर केळूसकर गुरुजींच्या हस्ते त्यांचा सत्कार करण्यात आला. त्यांना केळूसकर गुरुजींनी बुध्दाचे चरित्र असलेले पुस्तक भेट दिले.या ग्रंथाचे वाचन केल्यावर त्यांच्यात वेगळेच चैतन्य निर्माण झाले. आणी आतापर्यंत केलेल्या वाचनापेक्षा बुध्दांचे विचार वेगळेच आहेत. त्यामध्ये भेदभावाला वर्णव्यवस्थेला, जातीव्यवस्थेला मुळीच थारा नाही. तर स्वातंत्र्य,समता आणि बंधुता या तत्वावर आधारलेले विचार आहेत. म्हणून डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर म्हणतात, मला कोणी मित्र नव्हता. माझ्या सारख्या बहीस्कृत झालेल्या माणसाला या थोर ग्रंथानीच आधार दिला. ग्रंथावर माझी निंतात श्रद्धा आहे. पुस्तके हिच माझी शक्ती आहे.पुस्तकाच्या संगनिमध्ये दिवस कसे निघून जातात कळत नाही. म्हणून देशासाठी माणसाच्या कल्याणासाठी, विषम परिस्थितीमध्ये जीवन जगून सर्वांच्या कल्याणासाठी वृध्दांचा धम्म दिला. सर्वांना एका सुत्रात बांधण्यासाठी राज्यघटना लिहली. असे त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, आणि शैक्षणिक विचारांचे महत्त्व व उपयुक्तता वर्तमान परिस्थितीत सुध्दा दिसून येते व भविष्यात सुध्दा राहिल.

मुख्य शब्द: समता, बंधुता, मानवता.

प्रस्तावना: डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर हे आमच्या मंत्रिमंडळातील एक रत्न होते. अशा प्रकारचे उद्गार भारतीय माजी पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी डॉ. आंबेडकरांचे अत्यंतदर्शन घेतांना एका दिवशी पाहुण्याजवळ काढले. प.नेहरूंचे हे उद्गार आजच्या परिस्थितीत किती सार्थ ठरले आहेत याची साक्ष आज घडोघडी दिसून येते. डॉ. आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व हे अष्टपैलू होते. बहुधा कोणतेही विद्वान हा एका विशिष्ट विषयातच तज्ञ असतो. परंतु डॉ. आंबेडकरांच्या तेजाचा प्रभाव आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक इ. क्षेत्रात पडलेला आढळून येतो. दुदैवाने जातीयतेच्या रोगाने पिडीत असलेल्या संशोधकांनी डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराकडे दुर्लक्ष केलेले आढळून येते. डॉ. आंबेडकर हे उत्तम वक्ते होते. एवढे म्हटल्यानेच त्यांच्या वक्तृत्वाचे पैलू लक्षात येणार नाहीत. सार्वजनिक सभामधून वक्तृत्व गाजविणे ही वेगळी गोष्ट परंतु विधिमंडळात सर्व पक्षावर व सदस्यावर आपल्या वक्तृत्वाची मोहिनी घालण्याची जादू

भारतीय विधीमंडळात ज्या थोड्या फार वक्त्यात होती त्यामध्ये डॉ.आंबेडकरांचे स्थान शिरोमणी होते. डॉ. वेक्टरने कनकोल्स यांनी असे म्हटले आहे की,डॉ.आंबेडकरांच्या तोंडून बाहेर पडणारे शब्द म्हणजेच पिस्तूलातून उडणारे बार आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नवसमाज निर्मातीसाठी विषमतेवर आधारलेली चातुर्वर्ण समाजव्यवस्था बदलून समतेवर आधारित नवी समाजरचना निर्माण करणे, जे जे जूने व टाकऊ आहे त्या त्याग करणे,समता, बंधुत्व आणि सु—संस्कृत नवा विज्ञानवादी मानव निर्माण होण्यासाठी तसे सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम आखले गेले पाहिजेत असे मूलगामी विचार डॉ. आंबेडकरांनी मांडले होते. देवधर्माच्या नावावर दलितांना आपले गुलाम बनवून त्यांना अमानुष वागणुक देणाऱ्या हिंदुधर्माच्या प्रस्थापित विषम वर्ण व्यवस्थेच्या आणि उच्च—निच जातीयवादी परंपरेच्या विरुध्द डॉ.आंबेडकरांनी बंड उभारले. भारतातील साऱ्या दलितांना त्यांच्या इतिहासाची ,अस्तीत्वाची अस्मितेची आणि

कर्तव्याची जाणीव करून दिली व स्वाभिमानी बनविले. एवढेच नव्हे तर न्याय हक्कासाठी अन्याय विरुद्ध लढण्यास प्रवृत्त केले. हेच आजच्या काळात डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा व कार्याचा विजय होय.

अशाप्रकारे मूलमंत्रामुळे साऱ्या भारतात समतेचे वारे वाहू लागलेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हया विचारांचे महत्व भारतासारख्या विविध जातीधर्माच्या व विषमतेवर आधारलेल्या देशाला वाटणे स्वाभाविकच आहे. नव्हे ती गरजच आहे. म. फुल्यांनी उभारलेल्या सामाजिक समतेच्या बंडाचे निशाण स्वतःच्या खांद्यावर घेऊन डॉ.आंबेडकरांनी महाडच्या मुक्ती संग्रामाद्वारे सिध्द केले. आजच्या परिस्थितीचे मुल्यापन केल्यास स्वातंत्र्यानंतरच्या पन्धत्तर वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडात खरोखर सामाजिक समता प्रस्थापित झाली का? तर या प्रश्नाचे उत्तर नकारार्थीच मिळेल. आजही देशामध्ये सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमता फार मोठ्या प्रमाणात आपले अस्तित्व टिकवून आहे ही आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक ई.पातळीवर अजूनही कायमचे स्थान ठेवण्यासाठी काही राजकीय पक्ष व धार्मिक-सामाजिक संघटना प्रयत्न करीत आहेत.त्यामुळे आजही भारतातील बहुसंख्याकार साडे तीन टक्केवाल्याचेच राज्य निर्माण झाले आहे. आजच्या परिस्थितीत समतेचे विचार नवभारताच्या राष्ट्र उभारणी व राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणारे आहे. या देशातील वर्षानुवर्ष अनेक शतके अधारात चाचपडणाऱ्या तमाम दलिताना नवा प्रकाश दिला. त्यांना आत्मोद्धाराचा मार्ग दाखविला आणि साऱ्या दलिताना शिका! संघटिक व्हा!! संघर्ष करा!!! असा संदेश दिला. डॉ. आंबेडकरांनी चळवळ व विचार ही प्रायःधर्म व समाज सुधारणेसाठी आहे व सामाजिक समता हा तीचा प्रधान हेतू आहे.

व्यक्तीपुजेस डॉ. आंबेडकरांचा विरोध: व्यक्तीपुजेसंबंधीचे विचार मांडताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, व्यक्ती विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये विचार स्वातंत्र ही बाब फार महत्वाची आहे. परंतु व्यक्तीपुजेमुळे बुध्दीतील विचार प्रक्रिया संपते ती अशी की, एखादया प्रिय व्यक्तित्ने सांगितलेली तत्वे त्या व्यक्तीवरील श्रध्देमुळे आपण बिनशर्त मानतो. त्या व्यक्तीवरील श्रध्देमुळेच त्यांनी सांगितलेल्या तत्वाची सत्यता तपासून घेता येत नाही. म्हणजेच एक प्रकारे या व्यक्तीपुजेमुळे विचार प्रक्रिया संपते. अर्थात व्यक्तीपुजा हा विचार वैयक्तिक स्वातंत्रावर हल्ला करते अशा प्रकारचे विचार व भूमिका डॉ.आंबेडकरांची होती. या संबंधी डॉ.आंबेडकर म्हणाले होते की, गांधी व जीना मला आवडत नाही कारण माझे या देशावर जास्त प्रेम आहे. या त्यांच्या विचारांचे हेच सिध्द होते की, व्यक्तीपेक्षा देश श्रेष्ठ आहे. देशापेक्षा कोणतीही व्यक्ती श्रेष्ठ नाही. असे डॉ.आंबेडकरांचे तत्वज्ञान होते. आजच्या सद्यस्थितीकडे हया भूमिकेचा व तत्वज्ञानाच्या आढावा घेतल्यास आजही आपल्या देशामध्ये व्यक्तीलाच श्रेष्ठ मानले जात आहे. देशापेक्षा गांधी-नेहरू मोठे म्हणणारे काँग्रेस जन या देशात होते व आजही आहेत ही गोष्ट भारतीय लोकशाहीला घातक ठरणारीच आहे असे मला वाटे.

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजवादी अर्थव्यवस्था व संसदीय लोकशाही एकत्र कशा येतील या दृष्टीने एक योजना भारतीय नेत्यांच्या विचारार्थ पुढे मांडली

होती. या दोन्ही बाबींच्या राज्यघटनेत समावेश झाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. भारतीय अर्थव्यवस्था समाजवादी (State Socialism) आणि दुसरे हे की, ही अर्थव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे काम विधीमंडळाच्या द्वारे निश्चित करावे. त्यामुळे ही अर्थव्यवस्था विधिमंडळ किंवा कार्यकारी मंडळ यांना कोणताही कायदा करून बदलता येणार नाही.

डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या लोकशाहीची कल्पना केवळ राजकीय नाही तर ती आर्थिक ही आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीने भारतीय लोकशाहीमुळे पाहिल्यास खाजगी उद्योग धंद्यावर उभ्या असणाऱ्या समाजाची अर्थव्यवस्था लोकशाहीची मूलतत्वे खरोखर वास्तवात येतील का? याचे उत्तरही स्वातंत्र्याच्या प्रदीर्घ कालखंडानंतर नकारार्थीच मिळाले आहे. खाजगी उद्योगधंद्यावर उभ्या असलेल्या अर्थ व्यवस्थेचा स्विकार करतो त्यावेळी मिळविण्यासाठी स्वतःच्या घटनात्मक अधिकाराच्या त्याग करावा लागतो आणि लक्षावधिना, भांडवलदाराचे दास्य स्वेच्छेने स्विकारल्याशिवाय गत्यंतर राहिले नाही. हा आजपर्यंत गोरगरीब जनतेला मिळालेला दाखलाच आहे. आजही देशामध्ये खाजगीकरणाचे वारे वाहू लागले आहेत. या खाजगीकरणामुळे देशातील बहुजन समाजाच्या आर्थिक विकासाला खिळ बसली होती. तेव्हा आजच्या परिस्थितीत डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार जनतेनी समजून घेणे अगत्याचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे थोर आंतरराष्ट्रीय अर्थतज्ञ व गाढे अभ्यासक असल्यामुळे त्यांनी भारतीय रूपयाची समस्या ;जिम चतवइसमउ व लिनचममेद्ध हा मौलिक अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ लिहून भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिशा दाखविली. आज भारतीय अर्थव्यवस्थेला मजबुत करायचे असेल, आर्थिक सामाजिक लोकशाही बळकट करायची असेल तर आंबेडकरांचे आर्थिक विचारच प्रेरक ठरतील असे माझे स्पष्ट मत आहे. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशाला डॉ. आंबेडकरांचे 'Small Holding in India' हा त्यांचा प्रबंध शेतीविषयक अर्थ व्यवस्थेला लागलेले ग्रहण दुर करण्यासाठी उपाय ठरू शकेल. आजच्या प्रसंगी दलित-बहुजन जनतेनेही आर्थिक बाबतीत दिलेला संदेश विसरून चालणार नाही. आजच्या सु-शिक्षित समजला जाणारा दलित वर्ग लग्न, वाढदिवस, नामकरण विधी इ. बाबींवर अनाटायी खर्च करीत आहेत. हे डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांच्या दृष्टीने योग्य आहे असे मला वाटत नाही.

डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय विचार: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार समजून घेणे हे आजच्या काळाची खरी गरज आहे. डॉ. आंबेडकर ही व्यक्ती नसून एक विचार बनला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रत्यक्ष राजकीय चळवळीत सहभागी होऊन देशाचे स्वातंत्र प्राप्त करून घेण्यासाठी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढावेसे वाटत असतानाही सामाजिक व आर्थिक समतेसाठी देशांतर्गत स्वजनाविरुद्ध लढा उभारण्याची अपरिहार्यता अधिकाधिक वाटू लागली. वरील प्रकारचे उपरोक्त विचार स्वातंत्र्याच्या पंचाहत्तराव्या वर्षी भारतीय जनतेने समजून घेणे जरूरीचे आहे. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, जातीचा संपुर्ण उच्छेद झाला पाहिजे. जातीविरहीत एकजिनसी समजा हे त्यांचे स्वप्न होते. सामाजिक ऐक्याला जात ही फार अडसर आहे. म्हणून सर्व

जाती नष्ट करून एक नवीन समाजरचना व्हायला हवी असा प्रगत विचार त्यांनी भारतीय जनतेला दिला. अलिकडच्या काळात डॉ. आंबेडकरांचे विचार भारतीय जनतेला पटू लागले आहेत.

स्वतंत्रता प्राप्तीनंतर सामाजिक समतेच्या प्रश्नाकडे ज्या अग्रक्रमाने लक्ष द्यावयास पाहिजे होते तसे काही झाले नाही. या कारणास्तव आजही देश जातीय वर्तुळाच्या वादळात फिरत आहे. कामगारासमोर भाषण करतांना डॉ. आंबेडकरानी याची स्पष्ट जाणीव करून दिली. या देशाचे दोन मुख्य शत्रु आहेत. एक ब्राम्हणशाही आणि दुसरी भांडवलशाही. या दोन्ही प्रवृत्तीच्या लोकांनी हातात हात घालून जातीय आधारावर दलित शोषणाची प्रक्रिया अवलंबली आहे. म्हणूनच स्वातंत्र्याची ७५ वर्षांची पहाट उजाडली असतानाही काही मुठभरांची प्रगती आणि बहुसंख्याकांची अधोगती असे या देशाचे चित्र आहे. आज देशात प्रचंड प्रमाणावर आर्थिक भ्रष्टाचार व राजकीय पक्षाचे पुढारी करीत आहेत. सध्या सत्ताधारी व विरोधी पक्षातील राजकीय लोकांनी अर्थव्यवस्थेवर डाका टाकला, असे म्हटल्यास चुक ठरणार नाही. हे आजच्या काळात भ्रष्टाचार एवढा वाढला की संपुर्ण देशातच सर्वच पक्षाचे लोक भ्रष्टाचारात अडकले असतानासुद्धा सरकार कासवगतीने पावले उचलित आहे. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, देशाच्या स्वातंत्र्य रक्षणाची जबाबदारी केवळ बहुसंख्याकाचीच नाही. तर ती अल्पसंख्याकाचीसुद्धा आहे.

भारतीय स्वातंत्र्यासाठी अल्पसंख्याकांनी आपल्या प्रमाणेच बलीदान दिले. त्यांचे विस्मरण कुणालाही करता येणार नाही. दि. ०४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटना सभेत जे भाषण केले त्यात स्पष्ट केले होते की? हिंदुस्थानातील अल्पसंख्याक लोकांनी आपल्या भवितव्याची दोरी बहुसंख्याच्या हातात देणारे धोरण स्वीकारलेले आहे. आजच्या परिस्थितीत डॉ. आंबेडकरांचे विचार एकसंध राष्ट्र निर्मितीसाठी निश्चीतच उपयुक्त ठरणारे आहेत. अल्पसंख्याकांनी व बहुसंख्याकांनी हातात हात घालून राष्ट्रीय प्रवाहात सामील व्हायला पाहिजे तरच डॉ. आंबेडकरांचे स्वप्न साकार होईल. परंतु काही हिंदुत्ववादी विचारवंत मंडळी व गर्व बाळगणाऱ्या व्यक्ती डॉ. आंबेडकरांच्या नव बौध्द समाजाला या राष्ट्रीय प्रवाहापासून अलग आणि फटकून राहत असल्याचा खोटा आरोप करीत आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार: डॉ. आंबेडकर हे भारतीय शिक्षणप्रणाली व पाश्चिमात्य शिक्षण प्रणालीत शिकलेले त्यांच्या शिक्षण क्षेत्रातील अनुभव सखोल आहे. शिक्षण म्हणजेच त्यांचे एक अविभाज्य अंग बनलेले होते. मुंबई सारख्या शहरात पुस्तकासाठी एवढा प्रेम करणारा विद्वान सापडणे अशक्यच! शिक्षणाला कल समाजाची स्थितीशिलता कायाम ठेवण्याकडे असतो हे मान्य करतात. ते पुढे असेही म्हणतात की, स्वभाव व मत तयार करण्याची शिक्षणाची शक्ती फारच मोठी असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरही शिक्षणाच्या याच पैलुवर भर देतात. कारण शिक्षण हे सामाजिक दोषाची जाणीव करून देते व त्याद्वारेच देशात क्रांती घडून येते. म.फुल्यांचाही या देशात सर्वप्रथम शिक्षणालाच अग्रक्रम दिला होता. जगातील कुठल्याही देशातील मागासलेल्या समाजाची मुक्ती ही प्रामुख्याने त्यांच्या शिक्षणाच्या एकंदर स्वरूपावर अवलंबून असते. डॉ. आंबेडकरांच्या

मताप्रमाणे, 'शिक्षण हे प्रत्येक मागासलेल्या समाजाच्या मुक्तीचे, मानवी स्वातंत्र्याचे महान शस्त्र आहे. शिक्षणाशिवाय जगातील कुठल्याही मागासलेला समाज आपली स्थायी स्वरूपाची मुक्ती करून येऊ शकत नाही'. यापुढे डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, जगातील प्रत्येक क्रांतीमध्ये शिक्षणाची महत्त्ववाची भूमिका होती, शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे फार मोठे मूलभूत शस्त्र असल्याने म.फुल्यांचा वारसा जपण्यासाठीच भारतामध्ये हिंदू कोड बिल तयार केले. दुदैवाने ते जशाच्या तसे पास झाले नाही. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय सविधानाद्वारे मात्र सार्वजनिक प्राथमिक शिक्षण व स्त्रीशिक्षण मोफत व सक्तीचे केले आहे. आजच्या प्रसंगी डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणाविषयक विचारांचे महत्त्व दिपस्तभासारखे प्रेरणादायी ठरले आहेत.

लोकसंख्या वाढ व निरक्षरता हे लोकशाहीस मारक: लोकसंख्यावाढ, निरक्षरता, महाग झालेले उच्च शिक्षण हे भारतीय लोकशाहीस मारक ठरणारी असल्याने डॉ.आंबेडकरांचे विचार अशा परिस्थितीत उपयुक्त ठरणारे आहेत. आजच्या सरकारच्या राष्ट्रीय धोरणाने सिध्द झालेले आहे. सद्यपरिस्थितीचे अवलोकन करता भारतामध्ये एकुण लोकसंख्येच्या तुलनेत फक्त साठ टक्के साक्षरतेचे प्रमाण स्वातंत्र्याच्या प्रदिर्घ कालखंडात असल्याचे २०११ च्या जनगणनेनुसार दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनौपचारिक शिक्षा विषयक विचारांचे व लोकसंख्याविषयीचे महत्त्व लक्षात घेऊन भारत सरकारनी एकविसाव्या शतकातील साक्षर भारत निर्माण करण्याचा दृढ संकल्प जाहीर केला. हा संकल्प पुर्ण करण्यासाठीच गाव पातळीपासून तर शहरी विभागापर्यंत सर्वच स्तरावरून शिक्षणाच्या चळवळी व लोकसंख्येला मर्यादा घालण्यासाठी लोकशिक्षण झोपडीपर्यंत पोहचविले जात आहे. या निरक्षरतेच्या भस्मासुरामुळेच देशात अज्ञान, अंधश्रध्दा, दैववाद जोपासला जाऊन देशात अवास्त लोकसंख्या वाढ झालेली आहे. त्यामुळे बेकारी, दारिद्र्य व विकासाचे सारे प्रयत्न निष्फळ ठरत असल्याचे सिध्द झाले आहे. लोकसंख्यावाढ ही लोकशाहीस मारक आहे कारण दुसरी माणसे ही भावंडे वाटण्याऐवजी दावेदार वाटण्याचे भय त्यात आहे. हे विचार लक्षात घेवुन भारत सरकारने या वाढीला आळा घालण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांच्या लोकसंख्याविषयक धोरणाचा अवलंब केला आहे.

संदर्भ सुची:

१. महाराष्ट्र शासन, डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार, लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई २०६६.
२. जाधव नरेंद्र, डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय लेखन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई,
३. सदाशिवन, डी. एन., डॉ. आंबेडकर यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान व कार्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई पृष्ठ क्र. ४११ ते ४१८.
४. राव, सौदामिनी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि कुटूंब नियोजन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. ११४ ते १२२.
५. देते, भिमसेन, डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचे महत्त्व आणि उपयुक्तता, बौध्दमित्र संदेश धम्मचक्र विशेषांक: १९९६. पृष्ठ क्र. ५१ ते ५४.

ज्येष्ठ नागरीक आणि वृद्धापकाळाचे व्यवस्थापन

डॉ. अंजली जोशी-टेंभुर्णीकर, प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर. मो. ७३५०३२७९६६

प्रस्तावना: जगभरात वृद्धांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत. त्यावर उत्तर शोधण्यासाठी अनेक संस्था देशविदेशात कार्यरत आहेत. परंतु त्यांचे कार्य सर्वत्र पोहोचलेले नाही. वृद्धांची संख्या किंवा समस्यांची तिब्रता यांच्या तुलनेत वृद्धांसाठी काम करणाऱ्या संस्था व त्यांचे कार्य तुटपूजे आहे.

वृद्धावस्था हा मानवी प्राण्यांच्या आयुष्याचा शेवटचा कालखंड असतो. साधारणपणे ६० वर्षांपासून पुढे वय असणाऱ्या व्यक्तींना वृद्ध म्हणून संबोधले जाते. शरिराच्या इतर अवस्थांप्रमाणेच वृद्धावस्थेची सुरुवात होण्याचे वय, स्थळ—काळ सामाजिक स्थितीनुसार बदलते. वृद्धावस्था हीच खरंतर अनेकांसाठी समस्या बनलेली असते. वृद्धापकाळ सुरक्षित, सहज आणि आनंददायी होण्यासाठी व्यवस्थापन करणे ही काळाची गरज बनली आहे.

मुख्य दुवे: वृद्ध, वृद्धापकाळ, शारिरीक—आर्थिक—मानसिक व्याधी, व्यवस्थापन, सक्षमीकरण.

अभ्यासाचा उद्देश: १. वृद्धांच्या समस्या समजून घेणे. २. वृद्धापकाळ आणि वृद्ध यांचे व्यवस्थापन करण्याची गरज ओळखणे.

गृहीतके: १. शारिरीक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, अशा विविध समस्या वृद्धापकाळात निर्माण होतात. २. या समस्या पूर्णपणे दूर करणे अशक्य असले तरी व्यवस्थापनाने समस्या कमी करता येऊ शकतात. ३. वृद्धापकाळासाठी आर्थिक—कौटुंबिक व मानसिक व्यवस्थापन करता येऊ शकते.

अभ्यास पद्धती: हा संशोधन पेपर पुर्णपणे दुय्यम तथ्यांवर आधारित आहे. इंटरनेटवर उपलब्ध असणारे लेख, माहिती, पुस्तके यातील माहितीचा वापर करून वृद्धांच्या समस्या सोडवतांना व्यवस्थापन करता येईल का? किंवा त्यातून वृद्धांच्या समस्या कमी होऊ शकतील का याचा मागोवा घेण्यात आला आहे.

वृद्धापकाळाकडे पहाण्याचा प्रत्येकाचा स्वतंत्र दृष्टीकोन असू शकतो. वृद्धपणा म्हणजे परीपक्वता, अनुभवाची समृद्ध शिंदोरी असेही म्हणता येते. किंवा वृद्धापकाळ म्हणजे पिकलेले पान गळून पडण्याचा काळ, रोगांचे माहेरघर, असेही म्हणता येते. वयाची अनेक वर्षे (किमान ६० ते ६५) व्यक्ती वेगवेगळे अनुभव घेत समृद्ध होते, शिकत जाते. विचारांची, अनुभवांची मोठी साठवणूक वृद्धांजवळ असते. पण ती पेलणारी शरीरयंत्रणा मात्र कमकुवत होत जात असते. वाढत्या वयानुसार शरीर व मन थकत जाते. हा थकवा वृद्ध व्यक्तींना अस्वस्थ करत असतो. 'सुखी म्हातारपण' ही संकल्पना स्वप्नातीत वाटते. वृद्धापकाळामुळे शारिरीक क्षमता क्षीण होऊ लागतात. उमेद कमी होऊ लागते. इच्छाशक्तीची जागा भिती घ्यायला लागते. आपण काळाबरोबर चालू शकत नाही याची जाणिव मन विषण्ण करित असते. आयुष्याची संध्याकाळ सुरु झाल्याची ती जाणिव असते. मन वृद्धत्वाचा द्रेष करू लागते.

शरीराला येणारा वृद्धपणा हा मनाने स्विकारायला हवा आणि वृद्धापकाळ सहज कसा जाईल याचे नियोजन करायला हवे. आपल्याला आलेल्या वृद्धपणामुळे आपल्या शारिरीक शक्ती

पूर्वीसारख्या कार्यक्षम राहणार नाहीत याची जाणिव ठेवून वागणे अपेक्षित असते. जीवनभर आपण जे अनुभव घेतले त्यातून भविष्य सुधारण्याचे धडे शिकले पाहिजेत. हे सर्व जमणे वाटते तितके सोपे निश्चित नसते, त्यात मानवी भावभावना, गुंतागुंत निर्माण करत असतात. आपल्या अवतीभवतीची नाती, त्यातील स्वार्थ, मत्सर, राग, प्रेम, अहंकार आणि त्यातून निर्माण होणारी अशांतता याचा वृद्धांच्या जीवनावर खोलवर परीणाम होत असतो. म्हणून आयुष्याची संध्याकाळ हसरी—आनंदी करण्यासाठी वृद्धापकाळाचे नियोजन असणे आवश्यक आहे.

सद्यस्थिती: युनायटेड नेशन्स पॉप्युलेशन फंड (UNFPA) च्या २०१७ च्या अहवालानुसार इ.स. २०३० पर्यंत १२.५ टक्के भारतीय लोकसंख्या ६० वर्ष किंवा त्याहून अधिक वयोगटाची असेल. हा आकडा २०५० पर्यंत एकूण लोकसंख्येच्या एक पंचमांश होणार आहे. मृत्यूदरातील घट, उतारवयापर्यंत वाढलेले वयोमान यामुळे वृद्धांचे वाढते प्रमाण राहणार आहे. या बदलाकडे समाजाचे होत असणारे दूर्लक्ष म्हणजे वृद्ध व्यक्तींच्या काळजीसाठी खास पायाभूत सुविधा उभारण्याच्या गरजेकडे केलेले दुर्लक्ष आहे. वृद्धांसाठीच्या आरोग्य सेवांकडे आणि सामाजिक मदतीकडे केलेले दूर्लक्ष आहे. यांचे गंभीर परीणाम समाज स्वास्थ्यावर होऊ शकतात.

भारतात १९९९ साली नेशनल पॉलीसी ऑन ओल्डर पर्सनस (NPOP) तयार केली गेली. यामुळे अर्थ आणि अन्नसुरक्षा, आरोग्य सेवा, निवारा आणि वृद्ध व्यक्तींच्या इतर गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्यसरकारने पुढाकार घेतला आहे. 'पालक व ज्येष्ठ नागरीकांच्या विधेयकाची अंमलबजावणी व कल्याण, २००२' या कायद्यामुळे ज्येष्ठ नागरीकांची काळजी घेणे मुलांसाठी बंधनकारक झाले आहे. याबाबत सरकारी पातळीवर मात्र उदासिनता दिसते. वाढत्या वृद्धांच्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी आपली आरोग्ययंत्रणा सक्षम नाही. वृद्ध व्यक्तींच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबरच केवळ त्यांचे शारिरीक आजार वाढणार नसून नैराश्य, स्मृतीग्रंभंश, अल्झायमर अशा मानसिक आजारांचे प्रमाणही वाढणार आहे. त्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी जी सज्जता आवश्यक आहे ती आपल्या देशात नाही. वृद्धांची काळजी घेण्यासाठी स्वतंत्र बॉर्ड देखील आपल्या देशात नाहीत.

यूएनएलपीए च्या अहवालानुसार भारतातील एकूण वृद्धांपैकी एक तृतीयांश वृद्ध पुरुष आणि स्त्रियांना पेन्शन मिळते. पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार समितीच्या अध्यक्षांनी देशातील ज्येष्ठ नागरीकांच्या जीवनमानाच्या दर्जाच्या निर्देशांकाची आकडेवारी दिली आहे. त्यातून ज्येष्ठांच्या अनेक समस्या अधोरेखित होतात. निर्देशांकाच्या चौकटीत चार मुख्य स्तंभाचा समावेश आहे.

१. आर्थिक स्थैर्य
२. सामाजिक स्वास्थ्य
३. आरोग्य यंत्रणा
४. उत्पन्नाच्या स्रोतांची सुरक्षितता

तसेच यात आठ उपस्तंभांचा समावेश आहे – १. आर्थिक सशक्तीकरण, २. रोजगार, ३. शैक्षणिक अर्हता, ४. सामाजिक दर्जा, ५. शारिरीक सुरक्षितता, ६. मुलभूत आरोग्य, ७. मानसिक स्वास्थ्य, ८. सामाजिक न्याय्य श्रेणीकरणद्वारे सुरक्षा आणि सक्षमता प्रदान करणारे पर्यावरण.

जारी करण्यात आलेली आकडेवारी राज्यराज्यातील निरोगी स्पर्थेला प्रोत्साहन देते आणि त्यांना कोणत्या घटकांमध्ये आणि सूचकांकामध्ये सुधारणेला वाव आहे हे अधोरेखित करते. या निर्देशांकाचा साधन म्हणून वापर करून राज्य सरकारांना त्यांच्या राज्यातील वयस्कर पिढीला आरामदायक जीवनशैली देण्यासाठी कोणत्या क्षेत्रामध्ये काय करणे आवश्यक आहे. ते निश्चित करता येऊ शकेल असे आंतरराष्ट्रीय महामंडळाचे अध्यक्षांनी नमुद केले आहे. या अहवालानुसार अखिल भारतीय पातळीवर आरोग्य यंत्रणाविषयक निर्देशांक ६६.९७ ही सर्वात अधिक राष्ट्रीय सरासरी दर्शवतो. त्याखालोखाल सामाजिक स्वास्थ्य ६२.३४ वर आहे. आर्थिक स्थैर्याला ४४.७ असे गुणांकन मिळाले आहे. ते २१ राज्यातील शैक्षणिक अर्हता आणि रोजगार या क्षेत्रातील कुमकुवत कामगिरीमुळे इतके कमी असून त्यात सुधारणेला वाव आहे असे दिसते. विविध राज्यांची उत्पन्न स्रोतांच्या सुरक्षिततेबाबत अत्यंत वाईट कामगिरी दिसते. बहुतांश राज्यांनी या बाबत ३३.३ या राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी गुण मिळवले आहेत. वृद्ध आणि तुलनेने कमी वृद्ध राज्यांमध्ये अनुक्रमे राजस्थान आणि हिमाचल प्रदेश यांनी सर्वात वरचे स्थान प्राप्त केले आहे. यात वृद्ध राज्ये म्हणजे ज्या राज्यात ५० लाखाहून अधिक नागरीक वृद्ध आहेत. तुलनेने कमी वृद्ध राज्ये म्हणजे वयस्कर नागरिकांची संख्या ५० लाखाहून कमी आहे अशी राज्ये.

राज्य	गुण (Scores)	Overall Ranking
राज्यस्थान	५४.६१	१
महाराष्ट्र	५३.३१	२
बिहार	५१.८२	३
तमिळनाडू	४७.९३	४
मध्यप्रदेश	४७.११	५
कर्नाटक	४६.९२	६
उत्तर प्रदेश	४६.८०	७
आंध्र प्रदेश	४४.३७	८
पश्चिम बंगाल	४१.०१	९
तेलंगणा	३८.१९	१०

भारत सरकारने जानेवारी १९९९ मध्ये वृद्धांसंबंधीचे राष्ट्रीय धोरण स्विकारले त्यानुसार वृद्ध म्हणजे ६० वर्ष आणि त्याहून अधिक वयाच्या व्यक्तींना भावनिक आधाराची गरज असते त्यांना सहानुभूती, काळजी, प्रेम, विश्वास, आदर, चिंता आणि त्यांचे म्हणण ऐकण यांची अधिक गरज आहे.

२०१९ च्या सुधारणा विधेयकानुसार मुलांच्या व्याख्येचा विस्तार करण्यात आला आहे. यात दत्तक मुले, जैविक मुले, मुली, सून, नातवंडे आणि अल्पवयीन मुलांचे कायदेशीर पालक यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

आज अनेक केसेसमध्ये मुले आपल्या वृद्ध पालकांचा सांभाळ करत नाहीत, किंवा प्रॉपर्टीसाठी आईवडिलांचा छळ करतात.

त्यामुळे काहीवेळा आर्थिक बाजू चांगली असणाऱ्या वृद्धांनाही भयंकर मानहानी सहन करावी लागते. आर्थिक सक्षम नसलेल्या वृद्धांचे हाल तर कोणीच विचारत नाहीत. अशावेळी वृद्धांचे शारिरीक—मानसिक—आर्थिक शोषण केले जाते. आपल्याच मुलांकडून दिल्या जाणाऱ्या वेदना वृद्धांना सहन कराव्या लागतात. पॅन इंडियाच्या सवेक्षणानुसार ३० टक्के ज्येष्ठ नागरीकांना छळ किंवा अपमानास्पद वागणूकीला सामोरे जावे लागते. आणि दर सहा छळाच्या घटनांपैकी एक घटना उजेडात येते. सामाजिक प्रतिष्ठा, हतबलता, परावलंबित्व यामुळे वृद्ध आपल्या समस्या कोणापुढे मांडू शकत नाहीत. हेल्पेज (Helpej) इंडियाच्या सर्वेक्षणानुसार ४७.३ टक्के मुले आपल्या पालकांचा छळ करण्यात आघाडीवर आहेत. जोडीदाराकडून होणाऱ्या छळाचे प्रमाण वृद्धांमध्ये १९.३ टक्के आहे. जवळच्या इतर नातेवाईकांकडून होणाऱ्या छळाचे प्रमाण ८.८ टक्के आहे. आपल्याच नातवंडाकडून छळले जाण्याचे प्रमाण ८.६ टक्के आहे. कौटुंबिक वादाला कंटाळून स्वेच्छेने वृद्धांश्रमात दाखल होणारे वृद्ध ३७ टक्के आहेत. त्यामध्ये कमकुवत आर्थिक घटकाबरोबरच डॉक्टर, प्राध्यापक म्हणून सेवा बजावलेल्या वृद्धांचेही प्रमाण वाढते आहे. वृद्धांश्रम हे आधुनिक जीवनशैलीचे अविभाज्य अंग बनत आहे.

दर १००० वृद्धांमध्ये रोगग्रस्त वृद्धांचे प्रमाण ४४३—४५५ इतके आहे. (नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशन) राष्ट्रीय सांख्यिकी विभागाच्या आकडेवारीनुसार सध्या देशातील ज्येष्ठ नागरीकांची संख्या १३७.९ लाख आहे. पुढील १० वर्षात ती १९३.८ लाख एवढी होणार आहे. त्यातही नागरी आणि ग्रामीण वृद्धांच्या समस्या वेगळ्या आहेत.

या सर्व सर्वेक्षणांवरून भारतातील ज्येष्ठ नागरीकांच्या समस्या लक्षात येतात. आधीच परावलंबित्व, त्यात दौर्बल्य, आजार, एकटेपणा, दारिद्र्य यांची भर पडून वृद्धांच्या समस्या वाढत जातात. त्यात एकाकी वृद्धांची हत्या करण्याचे प्रमाण वाढते आहे. पैशांसाठी वृद्धांचा छळ करणाऱ्यांमध्ये नातेवाईकांबरोबरच नौकरांचाही समावेश आहे. ज्येष्ठ नागरीक अशा लोकांसाठी सॉफ्ट टारगेट ठरतात.

अशा सर्व ज्येष्ठ नागरिकांना कायदेशीर संरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. आपल्या देशातील जवळपास ५० टक्के वृद्ध हे आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरोधात काहीच अॅक्शन घेण्यास राजी नसल्याचे चित्र आहे. कारण आपल्यावर अत्याचार होत आहे याची त्यांना जाणिव नाही. आणि त्यांनी अॅक्शन घेतली तरी त्यातून काही निष्पन्न होणार नाही ही भिती वाटते. तसेच समाज काय म्हणेल? याची भिती आणि भविष्यात आणखी अत्याचार सहन करावे लागतील याचीही भिती असते.

भारतात तीन पंचमांश वृद्धांचे मासिक उत्पन्न १०,००० रु. पेक्षा कमी आहे. ५७ टक्के पेक्षा अधिक वृद्ध हे आर्थिक बाबतीत आपल्या मुलांवर अवलंबून आहेत. एक चतुर्थांश वृद्ध आपल्या जोडीदारावर अवलंबून आहेत. वृद्धांविषयीचे कायदे, योजना, कल्याण कार्यक्रम तसेच मदत करणाऱ्या संघटना, त्याची भूमिका, कार्य याविषयी वृद्धांमध्ये जागरूकतेचे प्रमाण तुलनेने खूप कमी आहे. (जेमतेम ३३ टक्के) वृद्धांना पुढीलप्रकारची मदत संघटनांकडून मिळण्याची अपेक्षा असते.

अ) घरी येऊन भेट देणे.

ब) सुरक्षा पुरवणे.

क) पोलीसांनी मुलांकडून मेटेनॅस मिळण्यासाठी मदत करणे.

प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या आयुष्यात येणाऱ्या वृद्धापकाळाचे नियोजन केले तर येणारी संकटे कमी होऊ शकतात. कायदेशीर किंवा आर्थिक बाबतीत सावधानता बाळगणे तसेच आपल्या आरोग्याची योग्य काळजी घेऊन वृद्धांनी स्वतःला कमीत कमी परावलंबी करणे आवश्यक असते. आपल्या प्रॉपर्टीच्या बाबतीत योग्य निर्णय घेण्यासाठी वेळेपूर्वीच कायदेशीर सल्ला घेणे आवश्यक आहे.

वृद्धावस्थेचे व्यवस्थापन: वृद्धापकाळात होणारे आजार, त्यासाठी लागणारी आर्थिक क्षमता, शारीरिक क्षमता, आनंदी जीवनासाठी आवश्यक असणाऱ्या सामाजिक बाबी याबाबत प्रत्येक व्यक्तीने तरुण वयातच जागृत होणे आवश्यक असते. वृद्धापकाळातील समस्या अचानक उद्भवलेल्या समस्या नसतात. अपरीहार्यपणे या समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे या समस्यांकडे दुर्लक्ष करणे हितावह नसते. भविष्यातील वृद्धापकाळाला सहज आणि आनंददायी करावयाचे असेल तर प्रत्येक व्यक्तीने पुढील बाबींवर लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे.

१) सर्वप्रथम शारीरिक क्षमता वाढवणे. नियमित व्यायाम आणि आहार याविषयी माहिती घेऊन शरीर तंदरुस्त ठेवणे आवश्यक आहे. वृद्धापकाळात कमजोर होणारे अवयव कान, डोळे, दात यांची विशेष काळजी घेणे, समतोल आणि सकस आहार घेऊन शरीराला आजारांपासून दूर ठेवणे महत्वाचे असते तरुणवयात आहार आणि व्यायामाचे कोणतेही नियम न पाळल्याने वृद्धापकाळात याचे दुष्परीणाम दिसून येतात.

२) प्रत्येक व्यक्तीने मानसिक दृष्टीने कणखर असायला हवे. भावनेच्या भरात निर्णय न घेता विचारपूर्वक कृती सुधारायला हवी, व्यवहारीक बाबी काळजीपूर्वक हातळण्यासाठी योग्य काळजी घ्यायला हवी. दुःख, त्रास, वेदना सहन करत राहण्यापेक्षा वेळीच योग्य निर्णय घेऊन स्वतःचे नुकसान होणार नाही याचीही काळजी घेणे आवश्यक आहे. अनेक वृद्धांना मानसिक खच्चीकरणाने जास्त त्रास भोगावा लागतो. वृद्धापकाळात येऊ घातलेल्या मानसिक त्रासांचा आधीच विचार करून त्यापासून मुक्त होण्याचे मार्ग शोधता येतात. उदा. मुलबाळ नसणारे वृद्ध म्हातारपणात आपली काळजी कोण करेल या विचंचनेत रहातात. कोणत्यातरी नात्यातील मुलगा आपला मानतात. तोच पुढे मानसिक त्रासाचे कारण ठरू शकतो. त्यामुळे वेळीच अशा बाबी घडू नये याची काळजी घ्यावी.

३) आपण कमावलेल्या आर्थिक बाबींचे योग्य नियोजन करून लिखित स्वरूपात जवळ ठेवावे. प्रसंगी वकिलांचा सल्ला घ्यावा. मित्रमंडळींना माहिती द्यावी. कायद्याच्या कचाट्यात अडकून सर्व गमवावे लागणार नाही किंवा मुले हडप करणार नाही याची तरतूद करावी.

४) आपल्यावर अन्याय होत असेल तर प्रतिष्ठा गमावण्याची भिती न बाळगता त्याची माहिती ईतरांना द्यावी, पोलीस, स्वयंसेवी संघटना यांची मदत घ्यावी. अशा सर्व बाबींची कायदेशीर माहिती घेऊन ठेवणे अत्यंत आवश्यक असते. विनाकारण मुले, सुना, नातवंडे यांचा छळ सहन करू नये.

५) एकटे राहणाऱ्या वृद्धांनी स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने केयरटेकरची मदत घेऊन स्वावलंबी जीवन जगावे.

६) उतार वयात जोडीदार नसणाऱ्या वृद्धांनी योग्य जोडीदार मिळाल्यास एकत्र राहण्यासाठी 'लोक काय म्हणतील' याचा विचार करू नये. सहजीवनाची सुरुवात जीवनाच्या कोणत्याही टप्प्यात करता येते. स्त्री-पुरुष एकटेपणाने जगत असतील तर एकत्र येऊन एकमेकांना आधार देण्यासाठी प्रयत्नशील रहावयास हरकत नाही.

७) उतारवयासाठी मित्रमंडळ जमवणे, नातेवाईक-स्नेही यांच्याशी सद्दृढ संबंध जोपासणे, सेवानिवृत्त लोकांचे संघटन उभे करणे, सहली आयोजित करणे, हास्य क्लब-योगाक्लब-भजनी मंडळ यांची स्थापना करणे वृद्धापकाळाची नितांत गरज आहे. याची सुरुवात तरुण किंवा प्रौढ वयापासूनच करावी.

८) कोणत्याही परीस्थितीत आपली संध्याकाळ आनंदी कशी होईल या दृष्टीने पाऊले वेळीच उचलली तर वृद्धापकाळाचे व्यवस्थापन करता येईल.

९) वृद्धांचे संरक्षण आणि कल्याण यासाठी शासनाने दिलेल्या कल्याणकारी योजनांची माहिती प्रत्येकाने घेणे आवश्यक आहे. योग्यवेळी त्याचा लाभ घेता येतो.

तसेच ज्येष्ठ नागरीकांच्या संघटनांचे सक्षमीकरण करण्यात यावे. जेणेकरून ज्येष्ठांच्या हक्कांचे संरक्षण होऊ शकेल. वृद्धांसाठीच्या पेंशन योजना शासनाने अधिक कार्यक्षम बनवणे आवश्यक आहे.

सकारात्मक विचार हा जीवनाचा पाया आहे. तो साध्य करण्याचे प्रशिक्षण द्यावे. सेवानिवृत्ती म्हणजे आयुष्य संपल्याची जाणिव नव्हे. तर दुसरी इनिंग खेळण्याची सुरुवात आहे असे समजून नविन जीवनशैलीला सामोरे जायला सज्ज असायला हवे. आपल्या जीवनात आनंद निर्माण करण्यासाठी तंदरुस्त वृद्धांनी कोणत्याही आवडीच्या अथवा सामाजिक कामात मन रमवायला हवे. स्वाभिमान, स्वावलंबन तसेच सहकार्य यातून आयुष्याची संध्याकाळ ही सोनेरी बनवता येईल.

संदर्भ:

१. <http://lib-unipune-acin> स्मृतीकालीन वानप्रस्थाश्रम व्यवस्था व आजचे वृद्धाश्रम- एक तुलनात्मक अभ्यास.
२. <http://maharashtratimes-com> वृद्धांच्या सन्मानावावट हवी जनजागृती.
३. <https://www-thehealthsite-com>
४. <https://javjyot-net>
५. <http://www-esaka-com> 22 oct- 2021
६. वृद्धांच्या समस्या: चिंता आणि चिंतन, डॉ दिलीप खैरनार, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
७. आनंदस्वर ज्येष्ठांसाठी, रोहिणी पटवर्धन, रोहन प्रकाशन

लोकसंख्या वाढ : एक सामाजिक समस्या

डॉ. राजेंद्र यादवराव बारसागडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एफ. ई. एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर. मो. ९६६५४९३८२८

सारांश: लोकसंख्या ही राष्ट्राची संपत्ती असते. लोकसंख्या म्हणजे देशातील मनुष्यबळ आणि मनुष्यबळाचा विकास झाला की राष्ट्राचा विकास होतो. देशातील वाढती लोकसंख्या देशाच्या दृष्टिकोनातून एक सामाजिक समस्या ठरत आहे. देशातील लोकसंख्या वाढीकरीता देशातील लोकांमध्ये असलेले प्रचलीत विचारसरणी, वैद्यकीय क्षेत्रात झालेली प्रगती व त्यातून मृत्यु दरात झालेली घट, कुटूंब नियोजनाप्रति लोकांमध्ये असलेली उदासिनता, अज्ञान व निरक्षरता, धार्मिक कारण, बालविवाह, समाजाचा मुलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यामुळे देशाची लोकसंख्या वाढते आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे मनुष्यबळाचा योग्य विकास घडवून आणणे अवघड आहे. लोकसंख्या वाढीचा दर हा दिवसेंदिवस वाढत आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा मानकरी ठरला आहे. भारतीय लोकसंख्येने मर्यादा पार केल्याने देशात लोकसंख्या विस्फोट झाला आहे असे म्हटले जाते. लोकसंख्या विस्फोटाचा परिणाम देशाच्या सामाजिक व आर्थिक घटकावर पडल्याने देशात दारिद्र्य, बेरोजगारी, गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, भिक्षवृत्ती, गलीच्छवस्त्या, व्यसनाधिनता, वेश्यावृत्ती, प्रदुषण यासारख्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. लोकसंख्येच्या वाढत्या प्रमाणाने देशाची अर्थव्यवस्था ढासळली आहे. सरकार लोकसंख्या प्रतिबंध व नियंत्रणाच्या दृष्टिकोनातून विविध उपाय योजना करित आहे. तरी देशाची लोकसंख्या कमी होण्याचे नाव घेत नाही. त्यामुळे उद्भवनाऱ्या समस्या उग्र रूप धारण करित आहेत. देशात लोकसंख्या वाढ ही अनेक समस्यांचे उगमस्थान समजले जाते.

मुख्य शब्द: लोकसंख्यावाढ, सामाजिक समस्या, देशाच्या सामाजिक व अर्थव्यवस्थेच्या विकासात बाधा, लोकसंख्यावाढ सरकार पुढील एक सामाजिक समस्या व आव्हान.

प्रस्तावना: मानवी समाजाच्या इतिहासाचे अवलोकन केले असता लोकसंख्येशिवाय समाजाची कल्पनाच करता येत नाही. प्राचीन काळापासूनच लोकसंख्या व तिचे वैशिष्ट्ये याबाबत उत्सुकता लोकांच्या मनात असल्याचे काही दाखले आपणास इतिहासात दिसून येतात ज्यामध्ये ३२१ ते २६९ या ख्रिस्तपूर्व काळात कौटिल्याने लिहलेल्या अर्थशास्त्र या भारतीय ग्रंथात, आईन-इ-अकबरी या ग्रंथात लोकसंख्या विषयी विवेचन केले आहे. १६२०-७४ या कालावधीत लोकसंख्येचा शास्त्रशुद्ध अभ्यासाचा पाया रचण्याचे श्रेय ब्रिटिश संशोधक जॉन ग्रॅट यांना जाते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात माल्थसवादाचा पगडा जगातील विचारवंतांवर होता. त्यामुळे देशातील वाढती लोकसंख्याचे एक कारण गरीबी हे मानले जात होते. परंतु १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मात्र हे कारण संयुक्तिक ठरले नाही.

मानवी समाजाच्या दृष्टिकोनातून लोकसंख्या ही एक अनिवार्य बाब मानली जाते. लोकसंख्या त्या-त्या देशाची एक संपत्ती मानली जाते. भारतीय लोकसंख्येचा विचार करता स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी भारताची लोकसंख्या केवळ ३५ कोटी होती तर आज १३५ कोटीच्यावर लोकसंख्या आहे व लोकसंख्या ही दिवसेंदिवस गुणोत्तर पध्दतीने वाढत असल्याने या वाढत्या लोकसंख्येचा परिणाम समाजाला भोगावे लागत आहे. देशाची वाढती लोकसंख्या आज संपत्ती ठरण्याऐवजी एक आपत्तीच ठरत आहे. त्यामुळे देशाची अतिरिक्त लोकसंख्या एक समस्या मानली जाते. देशाची लोकसंख्या कमी व जास्त असता कामा नये तर लोकसंख्या देशाच्या साधन संपत्तीच्या समप्रमाणात असावी तरच लोकसंख्या समस्या ठरणार नाही. देशातील नैसर्गिक साधन संपत्ती, बालके, स्त्री, पुरुष यांचा समावेश देशाची संपत्ती म्हणून केला जाते. परंतु देशात सशक्त, कार्यक्षम, व निरोगी लोकसंख्या असेल तर देशाचा विकास होईल पण देशात अपंग, आजारी, अकार्यक्षम व दुर्बल लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक असेल

तर देशाचा विकास होणार नाही. तर देशापुढे लोकसंख्या ही सामाजिक समस्या ठरेल. देशाच्या लोकसंख्येचा विचार करता आज लोकसंख्या शिग्रगतीने वाढत असल्याने देशात लोकसंख्येने सरासरीची सिमा ओलांडली त्याचा परिणाम समाजावर पडला.

आज लोकसंख्येच्या आकडेवारीचा विचार करता देशाची लोकसंख्या जगाच्या मानाने क्रमांक दोनवर आहे त्यामानाने देशात रोजगाराची साधने उपलब्ध नाही. देशात आज मोठया प्रमाणात बेकारीचा प्रश्न भेडसावत आहे. त्या सोबतच युवकांच्या हाताला काम नसल्याने आज युवक हा विविध व्यसनाच्या आहारी गेलेला आहे. देशातील वाढत्या लोकसंख्येला नियंत्रित व प्रतिबंध लावण्याच्या दृष्टिकोनातून विकसनशील देशांनी कुटूंब नियोजन कार्यक्रम हाती घेतले व या उपक्रमात भारत व पाकिस्तान हे देश अग्रेसर होते. १९५१ ते १९५३ या काळात कुटूंब नियोजनाला सुरुवात झाली. १९६० नंतर विकसनशील देशांनी प्रजनन नियंत्रक धोरण स्वीकारले व १९७४ पर्यंत कुटूंब नियोजन हेच लोकसंख्या नियंत्रण करण्याचा एकमेव मार्ग मानले जात होते. १९७४ मध्ये बुकारेस्ट मध्ये भरलेल्या जागतिक लोकसंख्या परिषदेने या विचाराला मात्र छेद दिला व कुटूंब नियोजन नाही तर देशाचा आर्थिक विकास हेच सतंती नियमनाचे साधन आहे या विचारावर अनेक देशांनी सहमती दर्शवली

लोकसंख्या म्हणजे काय?: लोकसंख्या म्हणजे त्या-त्या देशातील राज्य व राज्यात मोडणारे महानगरे, शहरे, जिल्हा, तालुके व गावात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांच्या एकुण संख्येला त्या देशाची लोकसंख्या म्हटले जाते.

लोकसंख्या वाढ म्हणजे काय?: लोकसंख्या वाढीचा विचार करता आपणास असे म्हणता येते की जेव्हा देशातील मृत्यु दर कमी होते व जन्मदर हा वाढत असते तेव्हा त्या स्थितीला लोकसंख्या वाढ असे म्हणतात किंवा कोणत्याही देशातील शहर

आणि विविध क्षेत्रातील लोकसंख्या वाढण्याच्या प्रकाराला लोकसंख्या वाढ असे म्हणतात

अध्ययनाची उद्दिष्टे: १. लोकसंख्या वाढीच्या कारणांचा अभ्यास करणे. २. वाढत्या लोकसंख्येचे समाजावर होणाऱ्या दुष्परिणामांचा अभ्यास करून त्यावर उपाय सुचविणे.

गृहितके : १. लोकसंख्यावाढीकरीता अनेक कारणे जबाबदार आहेत. २. लोकसंख्या वाढीमुळे देशात विविध सामाजिक समस्या निर्माण होत आहेत, करिता समाजात जनजागृती व शासनस्तरावर उपाय करणे आवश्यक आहे.

अध्ययन पध्दती: प्रस्तुत अध्ययनासाठी दुर्घम साधनांचा वापर केलेला आहे. ज्यात विविध संदर्भ पुस्तके, लेख, सामाजिक माध्यमे इत्यादी द्वारे माहिती गोळा करून त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

लोकसंख्या वाढीची कारणे: १. २१ व्या शतकातही देशात अनेकलोक परंपरेला व रूढींना महत्व देतात धार्मिकवृत्तीचे लोक शासनाच्या कुटूंब नियोजन कार्यक्रमास विरोध करतात. यातूनच एक प्रकारे लोकसंख्या वाढली प्रतिबंध घालता येत नाही व देशाची लोकसंख्या वाढते. २. देशाने २१व्या शतकात खुप प्रगती केलेली आहे परंतु आज ही शिक्षणाच्या सोई सुविधा काही भागात उपलब्ध होवू शकल्या नाही व वाढत्या शैक्षणिक शुल्कामुळे बहुतांश लोक शिक्षण घेऊ शकत नाही. आजही भारताच्या एकूण लोकसंख्येत निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. निरक्षर व अज्ञानी लोकांना वाढत्या लोकसंख्येच्या परिणामांशी देणे घेणे नसते. तसेच मुले ही देवा घरची फुले आहे, देवाची देण आहे ही भावना अज्ञानी व निरक्षर लोकांमध्ये मोठया प्रमाणात असल्याने व लोकांना कुटूंब नियोजनाचे योग्य ज्ञान नसल्याने हे लोक २ पेशा अधिक मुलांना जन्म देतात ज्यामुळे देशात लोकसंख्येचे प्रमाण वाढते. ३. देशातील लोकांमधील अज्ञान व निरक्षरतेमुळेच लोकसंख्या वाढत नाही, तर शिकलेल्या लोकांमध्ये सुध्दा मुले ही ईश्वराची देण आहे असा समज असल्याने पाळना थांबविण्याऐवजी हालत ठेवत असल्याने लोकसंख्यावाढीस चालना मिळते. ४. वर्तमानकाळात वैद्यकीय क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीमुळे रोगांवरील औषधी व्यापक प्रमाणात आज उपलब्ध झाल्या आहेत. या औषधींच्या उपयोगामुळे आपल्या देशात १००० लोकांमध्ये जन्मदर २७.५ आहे व मृत्यूदर ०.५ आहे. यामुळे मृत्यू दरात झपाटयाने घट झालेली आहे तर जन्मदरात मोठया प्रमाणात वाढ होत आहे, परिणामस्वरूप देशाची लोकसंख्या वाढते. ५. कायद्याने आज बालविवाह करणे अपराध आहे परंतु आजही देशाच्या काही राज्यात बालविवाह होत आहेत. बालविवाहामुळे प्रजोत्पादनास चालना अधिक मिळत असल्याने देशाची एकूण लोकसंख्या वाढते. ६. लोकसंख्या प्रतिबंध करण्याच्या दृष्टिकोनातून कुटूंब नियोजनाचा पुरस्कार केला गेलेला आहे परंतु समाजात आजही कुटूंब नियोजनाप्रति उदासिनता असल्याने लोक पाळणा थांबविण्या ऐवजी हलवत ठेवण्यास प्राधान्य देतात. यातूनच एक प्रकारे देशाची लोकसंख्या वाढते. ७. आजच्या समाजाचा विचार करता आजही समाजात मुलीपेक्षा मुलांना अधिक महत्व दिले जाते. मुलांकडे वशांचा दिवा व म्हातारपणाची काठी, मरतांना पाणी पाजण्यास व मेल्यावर व अग्नी देण्यास व इस्टेटीला वारसदार हवाच या भावनेने कुटूंबात

मुलाला जन्मदेणे आवश्यक मानले जाते. यातूनच लोकसंख्या वाढली चालना मिळते. ८. भारतातील हवामान हे उष्ण कटीबंधीय असल्याने मुलं—मुली लवकर वयात येतात. त्यामुळे मुलीचा विवाह लवकर करून दिला जातो. यामुळे प्रजोत्पादनास चालना मिळते व देशाची लोकसंख्या वाढत असते. ९. धनवान लोकांना त्यांची संपत्ती सांभाळण्याकरीता अधिक वारसदारांची गरज असते त्यामुळे अधिक मुले जन्माला घातली जातात.

लोकसंख्यावाढीचे दृष्परिणाम: १. देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर पडतो व देशाचा आर्थिक विकास हा मदावतो. २. आपल्या देशात लोकसंख्याही गुणोत्तर पध्दतीने वाढते परंतु त्यामानाने साधन संपत्तीत वाढ व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाही त्यामुळे देशात अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात. ३. वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होत नाही करीता अनेक लोक रोजगाराकरीता शहरी भागाकडे स्थलांतरीत होतात. लोकांच्या स्थलांतरणामुळे शहरी भागाची लोकसंख्या वाढते त्यामुळे शहरात गलीच्छ वस्त्यांचा प्रश्न निर्माण होतो. ४. कुटूंबातील लोकसंख्यावाढीमुळे व्यक्तीला रोजगाराअभावी आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करता येत नाही. तर देशातील सामान्य लोकांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, यासारख्या मुलभूत गरजा देखील पूर्ण होत नसल्याने त्यांच्या वाटयाला गरीबी येते व अशा लोकांना आयुष्यभर दारिद्र्यातच जीवन जगावे लागते. ५. लोकसंख्यावाढीमुळे सर्वांना रोजगार मिळत नाही त्यामुळे अनेक युवकांना रोजगारापासून वंचित राहावे लागते. परिणामतः देशात बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण होतो. ६. देशात भिक्षावृत्ती व गुन्हेगारी या सामाजिक समस्या लोकसंख्या वाढीतूनच निर्माण झालेल्या आहे. ७. लोकसंख्या वाढीमुळे देशातील आरोग्य सुविधा अपुऱ्या पडतात त्याचा प्रभाव समाजातील लोकांवर पडतो. ८. लोकसंख्यावाढीचा परिणाम पुर्णतः सजीव सृष्टीवरही पडलेला आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे झाडांची कतल केली जात आहे. त्यामुळे जैवविविधता नष्ट होत आहे व निर्सगाचा समतोल बिगडत आहे. ९. देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशातील नैसर्गिक साधन संपत्ती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. १०. जगात भारताची ओळख ही कृषीप्रधान देश आहे परंतु देशात लोकसंख्या वाढीचा वेग हा अधिक असल्याने देशातील अनेक लोकांना दोन वेळेचे पोटभर अन्न मिळत नाही व आपले पुर्ण शरीर झाकण्याकरिता पुरेसे वस्त्र मिळत नाही. ११. कुटूंबात सदस्यसंख्या अधिक असल्याने व कर्त्या व्यक्तीस रोजगार नसल्याने कुटूंबाच्या माध्यमातून मुलांच्या गरजा पूर्ण होत नाही त्यामुळे बालके समाज प्रचलित नियमाचे उल्लंघन करून गरजा पूर्ण करित असतात. परिणामतः देशात बालगुन्हेगारीची समस्या मोठया प्रमाणात निर्माण झालेली आहे. १२. लोकसंख्येच्या वाढत्या प्रमाणामुळे रोजगार अभावी व्यक्तीच्या राहणीमानावर परिणाम पडत असल्याने व्यक्तीचा आर्थिक दर्जा खालवतो. १३. लोकसंख्या वाढ ही सामाजिक विकासात बाधा ठरते. १४. देशात वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्ना अभावी कुपोषण, उपासमार, बालमृत्यू व यासारख्या अनेक समस्या निर्माण होतात. १५. देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे शासनाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या

सामाजिक सेवा कमी पडतात. १६. वाढत्या लोकसंख्येमुळे निवाऱ्याचा प्रश्न निर्माण होतो. त्याकरीता मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड करून वसाहती निर्माण केल्या जातात त्यामुळे पर्यावरण प्रदूषण, जागतिक तापमान वृद्धी, ओझोन कवच क्षय, हरितगृह परिणाम, भु-जल पातळी कमी होणे यासारख्या जागतिक पर्यावरणीय समस्या उद्भवल्या आहेत.

लोकसंख्या नियंत्रणाचे उपाय: १. देशाच्या लोकसंख्येत होणारी वाढ आजचा चिंताजनक विषय आहे. करिता वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्याच्या दृष्टिकोनातून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणणे आवश्यक आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने प्रत्येक देशाला आव्हान केले की आपापल्या देशाची नैसर्गिक साधनसंपदा आणि भु-तलावरील स्रोतांचा विचार करून लोकांनी कुटूंब नियोजनाला प्राधान्य द्यावे, गरीबी आणि अज्ञानाचे निर्मूलन करून आरोग्य शिक्षणाचा प्रसार करावा. याबाबत संयुक्त राष्ट्रसंघाकडून अधोरेखित करण्यात आले. या घटकांचा अवलंब केल्यास देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येला आळा बसेल. २. लोकसंख्या वाढ हे देशाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून बाधक ठरत असल्याने या वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी समाजामध्ये प्रबोधन करावे. ३. देशाची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे त्याचा परिणाम सर्वसामान्यांना भोगावा लागत आहे करिता लोकसंख्या नियंत्रण ठेवण्याकरिता सरकारने कठोर पावले उचलावे. ४. सरकारने छोटे कुटूंब, सुखी कुटूंब, कुटूंब लहान सुख महान हा मंत्र जनमानसात रूजवावा. ५. लोकसंख्या वाढ कमी करण्याकरीता प्रत्येक व्यक्तीने आपले कर्तव्य समजून सरकारने जे लोकसंख्या नियंत्रणाबाबत कायदे केलेले आहे त्या कायदांचे व नियमांचे जबाबदारीपूर्वक पालन करावे. ६. कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाच्या कार्यान्वयासाठी एकीकृत प्रयत्न करणे त्यामुळे कुटूंब कल्याण हा एक लोककेन्द्रीत कार्यक्रम बनेल. ७. देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येस बालविवाह कारणीभूत मानले जात असल्याने जे लोक आपल्या मुला मुलींचा विवाह अल्पवयात करित असतात त्या व्यक्तीस कठोर शिक्षा व दंड देण्यात यावा. व जे व्यक्ती कायदाचे उल्लंघन करून बालविवाह करित आहेत अशा व्यक्तीवर कठोर कारवाई करावी. ८. लोकसंख्या नियंत्रणाच्या दृष्टिकोनातून सर्वात महत्वाचा पर्याय म्हणजे लोकांनी कुटूंब

नियोजन करावे. जेणेकरून पाळणा थांबणार व देशात लोकसंख्या वाढणार नाही. ९. लोकांना पाळणा लांबविण्याच्या उद्देशाने संतती प्रतिबंध साधनांचा वापर करण्यास प्रवृत्त करावे जेणे करून लोकसंख्या नियंत्रित होईल. १०. आधुनिक काळात स्त्री शिक्षणास चालना मिळाली असली तरी मात्र पुरुषांच्या मानाने स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण समाजात कमी आहे. करिता स्त्री शिक्षणास चालना दिल्यास स्त्रीला स्वतःच्या कुटूंबाचा आकार मर्यादित ठेवण्यास प्रवृत्त करता येईल. ११. लोकसंख्यावाढीचा परिणाम समाजावर पडत असल्याने समाजामध्ये कुटूंब मर्यादित ठेवण्याबाबत जनजागृती करावी. १२. लोकांनी आपल्या कामवासनेवर नियंत्रण ठेवून ब्रम्हचर्याचे पालन करावे. १३. देशात लोकसंख्येची आकडेवारी ही सतत वाढत असल्याने ज्या देशात लोकसंख्या कमी आहे व ज्या देशात रोजगाराच्या संधी अधिक आहे, अशा देशात लोकसंख्येचे स्थलांतरण सरकारने आपल्या स्तरावर करावे. १४. पाश्चिमात्य देशातील मुला मुलींचे विवाहाचे वय हे अधिक आहे परंतु आपल्या देशातील मुला मुलींचे विवाहाचे वय त्या मानाने कमी आहे, करिता सरकारने मुला मुलींच्या विवाहाची वयोमर्यादा वाढवावी. १५. आजचा बालक हा उद्याचा नागरिक व देशाचा आधारस्तंभ असल्याने शाळा, महाविद्यालयातून लोकसंख्या वाढीच्या परिणामांची जाणीव लोकसंख्या शिक्षणाच्या माध्यमातून करून द्यावी. १६. देशाची बेसुमार लोकसंख्या वाढीला आळा घालण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने देशाचे व समाजाचे हित लक्षात घेऊन लोकसंख्या विषयक धोरण आखावे.

संदर्भ

१. आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या, आगलावे प्रदिप, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९७.
२. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, बी. एम. क-हाडे, पिंपळपुरे अँड क. पब्लिशर्स, नागपूर, २०१३.
३. लोकसंख्या वाढीमुळे ढासळते पर्यावरण, वाघमारे विनोद, महाराष्ट्र टाईम्स ई. पेपर, ११ जुलै, २०१७.
४. <https://vikaspedia.in/health/health-campaigns/important-days/world-population-day>
५. <https://maharashtratimes.com/maharashtra/world-population-growth/articleshow/64922049.cmswww.maharashtratime.s.com>

अन्न सुरक्षा योजना

डॉ. निशा अशोक कळंबे, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला, वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेरुवर, जि नागपूर.

सारांश: अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. पण यामध्ये अन्नाशिवाय मानवाच्या अस्तित्वाचा विचार करणेदेखील अशक्य आहे. प्राचीन कालखंडापासून मानव अन्नासाठी संघर्ष करीत आलेला आहे. मानवी उत्क्रांतीच्या प्रत्येक टप्प्यावर मानवाने आपल्या बुद्धीमत्तेच्या प्रगतीचे पाऊन पुढे टाकले असले तरी भुकेला अजूनही पर्याय शोधता आला नाही. जागतिक स्तरावर भुकेबळी समाप्त करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या खाद्य व कृषी संघटन यंत्रणेद्वारे सतत प्रयत्न केले जातात. भारताची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढतांना दिसून येते. मनुष्याच्या प्रमुख गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा या असणाऱ्या मनुष्यांची सर्वात प्राथमिक गरज ही अन्नाची आहे. अन्नाची गरज पूर्ण न झाल्यास कोणताही देश आपला विकास करू शकत नाही. पुरेशा आणि पर्याप्त अन्नाशिवाय अनेक लोक उपाशी राहतात. भारतामध्ये मृत्यूदराचे कमी होत चाललेले प्रमाण, आरोग्यविषयक सोयीमध्ये वाढ, प्रजनन क्षमता अधिक अशा विभिन्न कारणामुळे भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढली आहे. वर्तमान काळात शेतीक्षेत्रात आमुलाग्र बदल झाले. नविन तंत्रज्ञानाचा वापर, संकरित वि विद्याणे, रासायनिक खते, सिंचनाच्या सुविधा या विविध बाबींमुळे शेतीतील उत्पादन आणि उत्पादकता यात वाढ झालेली आहे. तरीसुद्धा भारताच्या दृष्टीकोनातून अन्न सुरक्षेतील आत्मनिर्भरता महत्वाची आहे.

मुख्य शब्द: अन्न सुरक्षा योजना.

प्रस्तावना: सर्व नागरिकांना पुरेसे, वेळेवर आणि सर्वकाळ म्हणजेच बाराही महिने चांगल्या दर्जाचे अन्न मिळणे म्हणजे अन्न सुरक्षा असे ढोबळ मानाने म्हणता येते. असे अन्न मिळणे हा प्रत्येकाचा मूलभूत मानवी अधिकार आहे. सर्व लोकांना पुरेशा प्रमाणात अन्नाची गरज असतांना वाजवी किंमतीला अन्न मिळणे यालाच 'अन्न सुरक्षा' असे म्हटले जाते. अन्न सुरक्षा या संकल्पनेत देशातील जनतेला सर्व कालखंडांत मूलभूत आणि सकस अन्नधान्याची उपलब्धता करून देणे आवश्यक असते. सामाजिक दृष्ट्या मान्य मार्गांनी असे अन्न मिळविण्याची लोकांमध्ये क्षमता असणे व त्यांच्यात क्रयशक्ती निर्माण करणे हे देखील गरजेचे असते. वाढत्या अन्नधान्याचा विचार गुणात्मक व संख्यात्मक दृष्टिकोनातून होणे गरजेचे आहे. दुष्काळ आणि भूकबळी या दोन्ही बाबींची मुळे अन्न सुरक्षिततेत आहेत. अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन यांच्या मते, 'दुष्काळामध्ये अनेक लोकांचे भूकबळी पडतात. याचे कारण अन्नधान्याची कमतरता असते असे नाही, तर जनतेकडे ते खरेदी करण्याची आर्थिक क्षमता नसते', अन्न सुरक्षा ही तात्पुरती अथवा मूलगामी असू शकते. त्यामुळे त्यावरील उपाय योजना तिच्या स्वरूपानुसार ठरवावी लागते.

जगामध्ये दारिद्र्यामुळे सुमारे २५ कोटी लोक भूकेले असून अनिश्चित उत्पन्नामुळे सुमारे २०० कोटी लोकांना अन्न सुरक्षा नाही. तसेच पुरेसे व सकस अन्नाअभावी जगामध्ये रोज सुमारे १७ हजार आणि दरवर्षी सुमारे ६० लाख बालके मरण पावतात. अन्नासाठी जगभरात निदर्शने, दंगे, आंदोलने होत असतात. आशियाई मानवाधिकार आयोगाने कुपोषण संदर्भातील अहवालात असे नमूद केले की, भारतात दरवर्षी १० लाख बालकांचा कुपोषणाने बालकांचा मृत्यू होत असून त्यातही मुलींचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. महाराष्ट्र राज्य आरोग्य संचालकाने २०१०-११ मध्ये ३५ जिल्ह्यांच्या प्रत्यक्ष महाराष्ट्रातील दैन्यांतर्गत राज्यातील ४३००० बालकांचा कुपोषणाने मृत्यू झाल्याचे अहवालात नमूद केले आहे. युनिसेफच्या २०११ च्या अहवालानुसार १० टक्के मुलींमध्ये रक्ताची कमतरता तर ४७ टक्के मुलींचे वजन कमी असल्याचे आढळून आले आहे.

अलीकडेच जर्मनी स्थित इंटरनॅशनल फुड पॉलीसी रिसर्च संस्थेद्वारा जाहीर करण्यात आलेल्या आकडेवारीनुसार 'ग्लोबल हंगर इंडेक्स' मध्ये भूकबळी समस्येने ग्रासलेल्या ८८ विकसनशील देशांच्या यादीत भारताचा ६६ वा क्रमांक लागतो. यानुसार भारतातील २२ टक्के लोकांना पुरेसे जेवण मिळत नाही तर पाच वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या ४३.५ टक्के मुलांचे वजन कमी आहे. भारतात सुरेश तेंडुलकर समितीने केलेल्या शिफारशिनुसार २१ टक्के लोक आजही दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहेत. एवढे भयाण वास्तव्य पाहिल्यानंतर भारतातील जनतेला अजूनही पर्याप्त व सकस आहार मिळत नाही हेच यावरून सिद्ध होते. २००३ साली सर्वोच्च न्यायालयाने सर्वाना अन्न अधिकार मिळावा यासाठी सर्वाना पुरेसे अन्न उपलब्ध करून देणे ही शासनाची जबाबदारी असल्याने निकालात नमूद केले आहे. सरकारने देखील या संदर्भात अनेक कार्यक्रम घोषित केले. काही योजना आखल्यात त्यापैकीच एक म्हणजे १२ सप्टेंबर २०१३ रोजी संमत झालेली 'अन्न सुरक्षा विधेयक' हे आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे: १. अन्न सुरक्षा विधेयकाची आवश्यकता जाणून घेणे. २. भारताची लोकसंख्या वाढ व अन्नधान्य उत्पादन व उपलब्धता पहाणे. ३. अन्न सुरक्षा संकल्पना समजून घेणे. ४. अन्न सुरक्षा कायद्यातील तरतूदीचा आढावा घेणे. ५. अन्न सुरक्षा विधेयकाचा विचारात घेणे.

अभ्यास पद्धती: प्रस्तुत शोध निबंध हा द्वितीय तथ्य संकलनावर आधारित असून यामध्ये इंटरनेट वरील माहिती, विविध मासिके, वार्षिक अहवाल, वर्तमानपत्रातील लेख, संबंधित पुस्तके, इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

भारताचे अन्न सुरक्षा विधेयक: भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ मध्ये प्रत्येक भारतीयांना अन्नाचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्याची पूर्तता करण्यासाठी देशातील ८२ कोटी नागरिकांना स्वस्तात धान्य देण्याचा केंद्र सरकारच्या अत्यंत महत्वाकांक्षी 'अन्न सुरक्षा' विधेयकाला ऑगस्ट २०१३ रोजी राज्यसभेनेदेखील मंजूरी दिली तर २ सप्टेंबर २०१३ रोजी लोकसभेने देखील मंजूरीची मोहर उमटवली आणि राष्ट्रपती मा. श्री. प्रणव मुखर्जी यांनी १२

सप्टेंबर २०१३ रोजी विधेयकावर स्वाक्षरी करून विधेयक अंमलात आणले. कर्नाटकासह काही राज्यांनी १९ नोव्हेंबर पासून म्हणजे माजी पंतप्रधान स्वर्गीय इंदिरा गांधी यांच्या जन्म दिनांकापासून या योजनेचा शुभारंभ केला. महाराष्ट्रात ही योजना डिसेंबर २०१३ पासून लागू करण्यात आली. या विधेयकाचा फायदा राज्यातील ६२ टक्के जनतेला होणार आहे. ग्रामीण भागातील ७६ टक्के, आणि शहरी भागातील ४५ टक्के जनतेला याचा फायदा होणार आहे. यासाठी दर महिन्याला ३ लाख ८८ मेट्रिक टन धान्य लागणार असून सुमारे ९०० कोटी रूपये खर्च होणार आहे. या कायद्यामुळे पिवळे, पांढरे रेशन कार्ड रद्द होणार असून या कायद्यांतर्गत येणाऱ्या लोकांनाच यापुढे धान्य मिळेल.

अन्न सुरक्षा: व्याख्या व अर्थ: जागतिक अन्न व कृषी संघटना (१९८३), 'सर्व लोकांना सदासर्वदा अन्नसाठी भौतिक व आर्थिक उपलब्धता करून देणे म्हणजे अन्न सुरक्षा होय'. जागतिक विकास अहवाल (१९६६) नुसार, 'सक्रिय व स्वस्थ आयुष्यासाठी सर्वांना पुरेसे अन्नधान्य, उपलब्ध करून देणे म्हणजे अन्न सुरक्षा होय'. दि वल्ड समीट (१९९६) नुसार, 'अन्न सुरक्षा म्हणजे जेव्हा सर्व लोकांना प्रत्येक वेळी समाधानकारक, सुरक्षित, सकस अन्न मिळेल त्यावेळी ते आरोग्यदायी व उत्साही जीवन जगतील'. २००८ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या १८१ सदस्यांची केवळ भूक या विषयावर जागतिक परिषद झाली. त्या परिषदेत अधोरेखित झालेले वास्तव म्हणजे 'जगातील सर्वाधिक लोक भारतात अर्धपोटी राहतात' असे होते. म्हणून देशातील जनतेला भुक्कमुक्त करण्यासाठी केंद्र सरकारने टाकलेले ऐतिहासिक पाऊल म्हणजे 'अन्न सुरक्षा विधेयक २०१३' होय. अन्नसुरक्षेला वैधानिक हक्क प्राप्त करून देण्याचा भारत हा पहिला देश होय.

अन्न सुरक्षेच्या अवस्था: १. पहिल्या अवस्थेत मानवी जीवन जगण्यासाठी जगातील सर्वांना पर्याप्त संख्येत अन्नधान्य उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. २. दुसऱ्या अवस्थेत आहाराच्या दृष्टीकोनातून प्रोटीन युक्त घटक असणारी अन्नधान्य आणि डाळीचे पर्याप्त प्रमाण उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. ३. तिसऱ्या अवस्थेत अन्नधान्य आणि डाळीबरोबरच दुध आणि दुग्धजन्य पदार्थ पर्याप्त उपलब्ध होतील अशी व्यवस्था असावी. ४. चौथ्या विकासाच्या अवस्थेत अन्नधान्य, डाळी, दुग्धजन्य पदार्थ, फळे व भाजीपाला, मास, मांसे, अंडी इ. आहारात समावेश केला जातो.

अन्न सुरक्षा विधेयकातील महत्वाच्या तरतुदी: १. या योजनेतील लाभधारक हे अती गरीब, दारिद्र्य रेषेखालचे व दारिद्र्य रेषेवरील अशा तीन प्रकारचे लाभधारक असतील. २. या योजनेत ७५ टक्के ग्रामीण जनता व ५० टक्के शहरी भागातील नागरिकांचा समावेश होतो. ३. प्रतिव्यक्ती प्रतिमाह ५ किलो धान्य पुरविले जाईल. तांदूळ ३ रू. प्रतिकिलो गहू २ रू. प्रतिकिलो व ज्वारी बाजरी १ रू. प्रतिकिलो प्रमाणे उपलब्ध राहणार आहे. ४. प्रत्येक गर्भवती महिलेला आणि स्तनदा महिलेला अंगणवाडीच्या माध्यमातून बाळ जन्माला आल्यानंतर ६ महिन्यापर्यंत मोफत पौष्टिक जेवण मिळणार आहे. ५. ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक मुलाला रोज एकदा मोफत पौष्टिक गरम जेवणाचा लाभ मिळणार आहे. ६. १८ वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या कुटुंबातील सर्वात

ज्येष्ठ महिलेला कुटुंब प्रमुख मानले जाऊन तिच्या नावे रेशनकार्ड दिले जाईल. ७. अन्नधान्याची पूर्तता ही कुटुंब आधारित नव्हे तर व्यक्तीनुसार केली जाईल. ८. ही योजना सार्वजनिक वितरण यंत्रणेमार्फत राबविली जाणार आहे. त्यासाठी रेशनच्या दुकानाची पुनर्स्थापना केली जाणार आहे. ९. या कायद्याखाली धान्य पूर्ततेसाठी विविध राज्य सरकारांनी पुरेशा धान्याची तजवीज अन्य स्रोतातून खरेदी करून करावी. १०. राज्य, जिल्हा आणि तालुका स्तरावर धान्य साठवणुकीसाठी गोदामांच्या उभारणीवर सरकारकडून लक्ष दिले जाईल. ११. प्रत्येक लोक वस्तीपासून ३ किलो मिटरच्या परिघात या योजनेत धान्य वितरणासाठी स्वस्त धान्य दुकानाची स्थापना होईल याची राज्य सरकारने व्यवस्था करावी. १२. केंद्राच्या साठ्यात अन्नधान्याचा तुटवडा भासल्यास किंवा पुर-दुष्काळ यासारख्या आपत्तीमुळे सवलतीतील धान्याची पूर्तता करण्यात न आल्यास लाभार्थ्यांची आर्थिक रूपात भरपाई केली जाईल. अशावेळेस अन्न सुरक्षा निधी देणे राज्यांना बंधनकारक आहे. त्यासाठी ही योजना Direct Cash Transfer या योजनेशी जोडण्यात येईल.

समारोप: अन्न सुरक्षा विधेयकात अनेक तरतुदींचा समावेश केला असता तरी अन्नाचा अधिकार फक्त अन्न पुरवठा, उत्पादन, वितरण यांच्याशीच फक्त संबंधीत नसून त्यामध्ये तृणधान्य, पाणी, सफाई यंत्रणा आणि अन्नाच्या अनियंत्रित निर्यातीवर बंदी घालणे या सर्व बाबींचा समावेश आहे. पुरेसे आणि सकस अन्न मिळणे हा प्रत्येकाचा मुलभूत मानवी अधिकार आहे. प्रत्येक व्यक्तीला नुसते खायला अन्न मिळावे असे नसून त्याला सकस आणि पुरेसे अन्न मिळावे याशिवाय कुणीही उपाशी पोटी राहता कामा नये, ही बाब आंतरराष्ट्रीय मानवी अधिकार कायद्याच्या कक्षेत येते. यासर्व बाबी विचारात घेता भारताच्या अन्न सुरक्षा विधेयकातील तरतुदींची पूर्तता करतांना देशांतर्गत अनेक समस्या निर्माण होतील व त्यासाठी अनेक आव्हाने सरकारला पेलावी लागतील. तेव्हा मुळ उपाय अगोदर करणे आवश्यक आहे. तो म्हणजे सर्वप्रथम शेतीत आवश्यक ते बदल करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी राष्ट्रीय शेतकरी आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन यांनी दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज स्पष्ट केली. यामध्ये सिंचनाच्या सोयी-सुविधांमध्ये वाढ, स्वस्त कृषी आदानांचा पुरवठा, विजेचा अखंडित पुरवठा, अधिक उत्पादन देणाऱ्या बियाणांचा जास्त वापर, अन्न धान्याची दरडोई उपलब्धता शेतमालाला योग्य किंमत, वरील सर्व बाबींवर देखरेख करणारी कार्यक्षम यंत्रणा वाढविणे, अन्नधान्य साठवणुकीसाठी गोदामांची उपलब्धता, सार्वजनिक वितरण प्रणाली कार्यक्षम करणे, भाववाढीवर नियंत्रण, अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत विभागीय विषमता कमी करणे इत्यादी गोष्टींकडे प्रामुख्याने लक्ष देण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची

१. गोविलकर, वि.म., अर्थ जिज्ञासा, पुणे, २०१५.
२. बीबीसी न्यूज, अन्न सुरक्षा योजना म्हणजे काय, १४ एप्रिल २०२१.
३. काकडे विष्णु, विकिपिडीया, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा.
४. महाराष्ट्र टाईम्स, अन्न सुरक्षा कायदा, २४ ऑगस्ट २०११.
पाटील संजय, अन्न सुरक्षा, ६ मे २०१९.

रेशीम उद्योगाचा इतिहास व आदिवासी लोकांचा टसर रेशीम उद्योग: एक ओळख

डॉ. राजेंद्र बी. कापसे, सहयोगी प्राध्यापक, अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अडयाळ, त.पवनी, जि. भंडारा

सारांश: प्रस्तुत शोध निबंध हा रेशीमचा उगम कुठे झाला, हे दर्शवितो. या शोध निबंधाद्वारे टसर रेशीम उद्योग कोण करतो तसेच विशिष्ट जमात जी हा उद्योग करते तिची सर्वांना ओळख पटवी याकरिता शोध निबंध प्रस्तुत आहे. आदिवासी लोकांना टसर रेशीम उत्पादन नैसर्गिक वनांमार्फत घेण्याचे त्यांचे आधीपासून चाललेले कार्य जे की त्यांची एक परंपरा आहे. त्याला या लेखात प्रतिबिंबित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. महाराष्ट्रातील उष्ण कटिबंधीय क्षेत्रात होणारे टसर रेशीम जे आदिवासी लोकांची परंपरा म्हणून त्या कार्यात ते तरबेज आहेत हे याद्वारे प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

मुख्य शब्द: रेशीम उद्योग, आदिवासी.

प्रस्तावना: भारतात पुरातन काळापासून रेशीमला महत्वाचे व मानाचे स्थान आहे. वस्त्रातील सर्वोच्च स्थान रेशीम कापडाला देण्यात येते. या रेशीम कापडाला तयार करण्याकरिता एक नाजूक अळी ती स्वतःचे संरक्षक कवच बनवते. या आवरणाद्वारेच रेशीम तयार होते व त्यांचेच प्रक्रिया करून रेशीम कापडात त्याचे रूपांतर केले जाते. रेशीम मध्ये विभिन्न प्रकारच्या जाती आढळतात. या जातीपैकी भारतात तुती, टसर, मुंगा व ऐरी अशा चारही जाती दिसून येतात. रेशीमच्या चार जातीपैकी एक जात म्हणजे टसर ही तर वनांवर आधारित रेशीम आहे. ज्यात नैसर्गिक वनांचा उपयोग करून टसर रेशीम अळीचे पालन करून त्यापासून उत्पादन घेतले जाते. या टसर रेशीमचे उत्पादन करणारी आदिवासी जमात ही प्रख्यात आहे. जी वनांवर नैसर्गिकरित्या रेशीमचे उत्पादन घेत असते व आपल्या कुटूंबीयांचे पालनपोषण करीत असते. टसर उद्योग आदिवासी लोकांना निसर्गाचे वरदान आहे. टसर रेशीम उद्योग पर्यावरणपूरक असा आहे. महिलांना या उद्योगात समान संधी देण्यात आली आलेली आहे. या उद्योगाचा विकास व विस्तार होण्याकरिता केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध योजना अंमलात आणल्या जातात. याद्वारे केंद्र व राज्य सरकार लाभार्थींना आदिवासी लोकांना ८० टक्के पर्यंत अनुदान दिले जात आहे.

उद्दिष्टे: रेशीम उद्योग जो की सर्वसामान्य लोकांना माहिती नाही याची ओळख करून देणे सर्वांपर्यंत पोहचविणे तसेच याविषयी सर्वांना माहिती या लेखाद्वारे पुरविणे हा उद्देश समोर ठेवण्यात आलेला आहे. विशिष्ट आदिवासी जमातीची ओळख सर्वांना व्हावी की जे नैसर्गिक वनांवर टसर रेशीम उत्पादन घेतात. टसर रेशीम जगविख्यात असे आहे. टसर रेशीम तयार करण्याकरिता या आदिवासी लोकांचा मोलाचा वाटा आहे. हे या शोध निबंधाद्वारे प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

क्षेत्र: क्षेत्र निवडतांना भंडारा जिल्हयातील टसर रेशीम उत्पादन घेणाऱ्या वनक्षेत्राचाच भाग घेण्यात आलेला आहे. वनक्षेत्रामधील टसर रेशीम उत्पादन घेणारे लाभार्थी यात घेतलेले आहेत. निष्ठी हे वन क्षेत्रात येत असल्यामुळे याही क्षेत्राचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

रेशीम उद्योगाचा इतिहास: सुमारे ५००० वर्षांपासून मानवाला रेशीमची माहिती आहे. चीन, जपान, थायलंड, फिलीपाईन्स, इंडोनेशिया, हिमालय पर्वतरांगा, भारत, अफगाणिस्तान, पाकिस्तान अशा मुळ स्थानांत प्राचीन काळापासून नैसर्गिक स्वरूपात रेशीमच्या जाती आढळलेल्या दिसतात. दंतकथा व परीकथा मधून

ही माहिती प्राप्त झालेली दिसून येते. काहीच्या मते भारतात याची सुरवात झाली, असे संबोधण्यात येते. तर काहीच्या मते याची प्रथम सुरवात चीनमध्ये करण्यात आली असे समजते. त्यामुळे रेशीमच्या किड्यांचे संगोपन व रेशीम निर्मिती इतिहासपूर्व काळात सुरू झाली असे मानतात. यावरून असे आढळते की, रेशीमचा शोध नक्की कोणी व केंव्हा लावला हे सांगता येत नाही.

चीनी सम्राट राजा चौकींग (Chouking) याने आपली पत्नी सी लिंग शी (Xi Ling Shi) हिला बागेतील तुती झाडांचे नुकसान कोण करीत आहे. हे शोधण्यास सांगितले. साम्राज्ञीला पांढरे किडे तुतीच्या बागेचे नुकसान करीत आहेत व स्वतःभोवती चमकदार कोशावरण तयार करतांना आढळले. कोशावरणाला गरम पाण्यात टाकले व त्याच्याशी खेळत बसली. त्याच्यापासून धाग्याची गुंतवळ तिने बाहेर काढली. त्यातून नाजूक बारीक तंतू उलगडला. अशा तऱ्हेने रेशीमचा शोध लावला, असे म्हणतात. या साम्राज्ञीने बागेत हजारो किडे वाढविण्याचे ठरविले. कोशावरणापासून रेशीम सुत तयार केले व त्यापासून कापड विणण्याचा पहिला मार्गही तिनेच तयार केलेला आहे, असे चीनी संशोधकांचा दावा आहे. या गोष्टीत तथ्य किती हे सांगता येणार नाही. इ.स. पू. १०२७ ते इ.स. १५२३ शांग घराण्याचा कारकिर्दीत रेशीम उद्योगाची चीनमध्ये चांगली भरभराट झाली हे नक्की. रेशीमपासून सुंदर व टिकाऊ वस्त्र विणता येतात हे पाहून राजघराण्यातील व इतर घरदाज लोक ही कामे करू लागली. चीनच्या मुळ स्वभावाप्रमाणे रेशीम निर्मितीबाबत गुप्तता पाळण्यात येत होती. गुप्ततेचा भंग करणाऱ्याला मृत्युदंडालाही सामोरे जावे लागायचे. चीनने जवळजवळ ३००० वर्षे रेशीम निर्मिती बाबतीत गुप्तता पाळली. त्यामुळे रेशीम उद्योगात त्यांची मक्तेदारी टिकून राहिली.

भारतात रेशीम उद्योगाविषयीचा उल्लेख प्राचीन संस्कृत वाङ्मयातून होतांना दिसतो. पुढे वाटचाल करतांना गंगा, ब्रम्हपूत्रा नदीच्या खोऱ्यात तसेच पर्शिया, अरबस्तान, तुर्कस्तान, स्पेन, सिसिली (इटली) आफ्रिकेचा किनारा, जपानी-कोरियन हस्तकारांमार्फत जपानमध्ये ही कला चोरून आणली. बायबलच्या जुन्या करारात रेशीमचा दोनदा उल्लेख केलेला आहे. पर्शियन व्यापाऱ्यांमार्फत दमास्कला तेथून रोमन साम्राज्यात गेले. इंग्लंडमध्ये चौदाव्या शतकात रेशीम निर्मितीला सुरवात झाली. १९८०-९० या दशकात जपान, चीन, भारत, रशिया व द.कोरिया कच्चा रेशीमचे मुख्य निर्यातदार देश असून जपान, अमेरिका, इटली, भारत, चीन, फ्रान्स, द.कोरिया, स्वित्झरलंड, प.जर्मनी व ब्रिटन

या देशात कच्च्या रेशमाचा वापर केला जातो. अमेरिकेत १८१० साली पहिली रेशीम कापडाची गिरणी सुरू झाली. रेशीम रासायनिक प्रक्रिया करण्यास इतर धाग्याच्या तुलनेत सुलभ आहे. तसेच लवचिकता, रंग देण्याची सुलभता, तान क्षमता टिकारूपणा या सर्व बाबतीत वरचढ आहे. त्यामुळे वस्त्रोद्योगात धाग्याची राणी असा मान रेशीम ने पटकावला आहे. रेशीम वस्त्र हे प्रतिष्ठेचे व मानाचे प्रतिक म्हणून जग विख्यात आहे. सर्वच लोकांची या कापडाला पसंती आहे.

भारतातील रेशीम शेती उद्योग: टसर, मुंगा, ऐरी आणि तुती या चार जाती रेशमाच्या आहेत. जगात या चार जाती मुख्यत्वे आढळतात. ऋतुमानानुसार रेशीमचे प्रकार प्रत्येक प्रांतात भिन्न भिन्न आढळतात. भारतात या चारही जातीचे उत्पादन घेतले जाते. रेशीम किटक नाजूक व प्रतिकूल अवस्थेत स्वरक्षक कवच बनविण्याकरीता शरीरातील विशिष्ट ग्रंथीचा उपयोग करतो. ग्रंथीच्या स्रावाने स्वतःभोवती वेष्टन तयार करून हवेशी संपर्क आला की तो धागा बनतो. अशाप्रकारे स्वतःभोवती संरक्षक कवच तयार करतो. यालाच रेशीम कोष म्हणतात. जगामध्ये ८० जाती अशा आहेत की, ज्याच्या कोषाचा उपयोग निर्मिती करिता करण्यात येतो. भारत देशात रेशीम उद्योगाचा परिचय प्राचीन काळातील ग्रंथात आढळतो. महाराष्ट्रातील पैठणी, औरंगाबादची हिमरूशाल, येवल्यांचा पितांबर, बंगाल, काश्मिर, कांजीवरम, म्हैसूर, बनारस या सर्व ठिकाणांच्या साडया व रेशमी वस्त्र प्राचीन काळापासून प्रसिध्द आहेत. पारंपारिक व नगदी पिकांचे स्वरूप रेशीम उत्पादनाला प्राप्त झाले आहे.

भारतात रेशीम निर्मितीचे मुळे अनेक शतकापूर्वीची रूजली आहेत. ख्रिस्त पूर्व काळात भारतासह काही देशांमध्ये रेशीम व्यापार चालत असे. १८७५ पर्यंत या देशामध्ये रेशीमची निर्यात मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर भारतात रेशीम उत्पादनाला उर्जित अवस्था प्राप्त झाली. दूसऱ्या महायुद्धानंतर देशातील रेशीम उद्योगाला पुन्हा मोठी चालना मिळाली. ब्रिटीश सरकारने १९४५ मध्ये देशात रेशीम विकास संचालनालयाची स्थापना केली. भारत देश स्वतंत्र झाल्यावर ९ एप्रिल, १९४९ रोजी राष्ट्रीय स्तरावर केंद्रीय रेशीम मंडळाची स्थापना झाली. या मंडळाद्वारे विविध योजना व सर्व बाबींवर देशातील सर्व राज्यात रेशीम निर्मितीवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य केले जाते. महाराष्ट्रात रेशीम उद्योगाला प्राथमिक गती महाराष्ट्र राज्य खादी ग्रामोद्योग मंडळ यांच्या प्रयत्नाने मिळाली. तदनंतर महाराष्ट्र शासनाने रेशीम उत्पादनाला असलेला मोठा वाव विचारात घेता १९९७ साली स्वतंत्र रेशीम संचालनालयाची स्थापना नागपूर येथे केली. राज्यात ११००० एकर तुतीची लागवड असून १६०० मे. टन पेशा जास्त

कोशाचे उत्पादन घेतले जाते. टसर रेशीम उद्योग वनावर आधारित असल्यामुळे महाराष्ट्रातील गडचिरोली, भंडारा, चंद्रपूर व गोंदिया या उष्ण कटिबंधीय भागात टसर रेशीम उत्पादन घेतले जाते. भंडारा जिल्हयाचे खास वैशिष्ट्ये असे आहे की, संपूर्ण जगात भंडारा जिल्हयातील टसर रेशीम कापड व साडया उत्पादनाचे प्रयोगही महाराष्ट्राच्या धर्तीवर करण्यात येत आहे. त्यालाही यश संपादन होईल. भारतातील निर्यात प्रोत्साहन मंडळामध्ये The Indian silk Export Promotion Council यांचाही समावेश आहे.

रेशीमच्या नैसर्गिक गुणधर्मांमुळे वस्त्रप्रारणात आगळेवेगळे स्थान प्राप्त झालेले आहे. 'Silk is a Queen of all natural fibers' असे रेशीमला संबोधले जाते. रेशीमचा फॅशन, क्लोरीन (कारपेट) गृह सजावट, धार्मिक कार्य व वैद्यकीय या क्षेत्रात उपयोग दिसून येते.

भंडारा जिल्हयातील टसर रेशीम: भंडारा जिल्हयाची निर्मिती ब्रिटीश शासनाद्वारे १८५ वर्षापूर्वी करण्यात आली. भंडारा जिल्हयात १७०० ते १८०० हेक्टर वनक्षेत्रात नैसर्गिकरित्या ऐन व अर्जुन वृक्ष मोठ्या प्रमाणात आहेत. भंडारा जिल्हयाचे सरासरी पर्जन्यमान १३३० मि.मि. असून अधिकतम तापमान ४५ अंश सेल्सीयस व न्यूनतम तापमान ८ अंश सेल्सीयस आहे. हा भाग उष्ण कटिबंधीय प्रदेश म्हणून ओळखण्यात येतो. या भागात सुमारे ३०० वर्षांपासून पारंपारिक पध्दतीने आदिवासी जमातीचे लोक टसर रेशीम उत्पादन करतात. हे आदिवासी लोकांना लाभलेले निसर्गाचे वरदान आहे. लाभलेल्या वनक्षेत्रापैकी ९०० हेक्टर वनक्षेत्र लाभार्थी टसर रेशीम कोसा उत्पादन करतात. रेशीम विभागाने लाभार्थ्यांनी मागणी केल्यानुसार १५६१ हेक्टर वनक्षेत्र टसर किटक संगोपनासाठी पवनी, मोहाडी, साकोली, लाखनी इत्यादी तालुक्यातील वनक्षेत्राची मागणी वनविभागाकडे केलेली आहे. वस्त्रोद्योग विभागाच्या शासन निर्णयानुसार भंडारा येथे जिल्हा रेशीम कार्यालयाद्वारे भंडारा व गोंदिया जिल्हयातील टसर रेशीम उद्योगाचा विकास व विस्तार कार्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. या कार्यालया अंतर्गत पुढील मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत – टसर फार्म, टसर विस्तार केंद्र, टसर रेशीम केंद्र निष्ठी, कोश खरेदी केंद्र, रिलींग केंद्र, अंडीपूज निर्मिती केंद्र, टसर मुलभूत सुविधा, जमनी रिलींग व प्रशिक्षण केंद्र इ. या सर्व केंद्रा अंतर्गत टसर रेशीम उद्योगाचा विस्तार विकास घडवून आणल्या जात आहे. आदिवासी लोकांची परंपरा समजला जाणारा टसर रेशीम उद्योग याद्वारे टिकवून ठेवून त्यांच्या विकासाला हातभार लावत आहे. भंडारा जिल्हयातील प्रगतीचा आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

अनु.क्र.	तपशील	एकक	१५-१६	१६-१७	१७-१८	१८-१९
१	उपलब्ध मातृवृक्ष ऐनक्षेत्र	हेक्टर	४९०	९०७	५८५	११९१
२	लाभार्थी	संख्या	२४५	२९८	२८२	३५३
३	अंडीपूज पुरवठा संख्या	लक्ष	१.१४	०.९९	१.१४	१.३०
४	कोश उत्पादन	लक्ष	४४.८१	८.६	२८.३८	३४.००
५	सूत उत्पादन	मे.टन	१७९	०.३४	१.१३	१.३६
६	रोजगार निर्मिती	संख्या	२६८८६०	५१६००	१६९५००	२०४०००

(एक किलो कच्चे सुत उत्पादनासाठी १५० मनुष्य दिवस लागतात)

टसर रेशीम उद्योगाच्या सर्वांगीण विकासासाठी राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध योजना राबविण्यात येतात. या योजनेद्वारे आदिवासी लोकांना, खाजगी उद्योजकांना विविध सवलती उपलब्ध करून दिल्या जातात. जिल्हास्तरीय योजनांमध्ये लाभार्थ्यांना, आदिवासी लोकांना अंडीपूज पुरवठा करणे, प्रशिक्षण देणे व शैक्षणिक सहल याकरिता अनुदान देण्यात येते. केंद्र शासनाच्या योजनांतर्गत टसर खाजगी ग्रेन्युअर्सला अनुदान बिजकोश उत्पादकांना सहाय्य, टसर उत्पादकांना सहाय्य, टसर झाडाचे जतन करणे, लाभार्थी सक्षमीकरण योजना रिलींग कम व्स्टिंग मशीन पुरवठा, टसर स्पिनींग मशीन पुरवठा, अंडीपूज निर्मितीकरीता उभारण्यात आलेल्या मूलभूत सुविधांना बळकटीकरण, इत्यादी सहाय्य केंद्र व राज्य शासनांतर्गत ८० टक्के पर्यंत अनुदान देण्यात येते. केंद्र व राज्य शासनाद्वारे अनुदान देण्यामागचा उद्देश असा आहे की, पारंपारिक पध्दतीने लाभलेला हा टसर उद्योग याचे जतन होणे, विकास होणे व विस्तार करणे याकरिता लाभार्थी म्हणजेच आदिवासी लोकांना या सुविधा पुरविण्यात येतात. स्वयंरोजगाराची हमी दिली जाते. महिला बचत गटाच्या पुढाकाराने केंद्र व राज्य सरकारच्या साहाय्याने टसर रेशीम उद्योग हा करण्याकरिता प्रोत्साहन दिले जात आहे. टसर रेशीम उद्योग हा पर्यावरणपुरक असा व्यवसाय आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचे जतन करून हा उद्योग करण्यात येतो. त्याचप्रमाणे दुष्काळी भागातही हा उद्योग रोजगार मिळवून देणारा आहे.

आदिवासी जमातीची परंपरा: टसर रेशीम कोश उत्पादन भारतात उष्ण कटिबंधीय क्षेत्रात घेण्यात येते. टसर कोश उत्पादनकरिता खाद्य झाडे ऐन व अर्जुन ही आहेत. ही झाडे नैसर्गिक वनामध्ये आढळतात. महाराष्ट्र राज्यामध्ये टसर रेशीम उत्पादन करणारे आदिवासी ढिवर समाज २५० ते ३०० वर्षांपासून आढळतात. टसर रेशीम उत्पादनात भारताचा दुसरा क्रमांक आहे. महाराष्ट्रातील पूर्व भागात गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा व गोंदिया या जिल्ह्यात सुमारे ३०० वर्षांपासून पारंपारिक पध्दतीने टसर रेशीम उत्पादन घेतले जात आहेत. मुख्यतः आदिवासी समाजातील ढिवर जमातीचे लोक जंगलातील ऐन व अर्जुन झाडांवर टसर रेशीम कोश उत्पादन करत आहेत व आपला उदरनिर्वाह करीत आहेत. आदिवासी जामतीचा टसर रेशीम कोश उत्पादन करणे हा

उद्योग नसून ती एक परंपरा म्हणून ते पाळत आहेत. या परंपरेला कायम टिकवून ठेवण्याकरिता सन १९५९-६० ते १७/०२/६७ पर्यंत शासनाच्या उद्योग खात्यापर्यंत त्यानंतर महाराष्ट्र राज्य खादी ग्रामोद्योग मंडळामार्फत टसर रेशीम उद्योग राबविला जात होता. १९८३-८४ पासून विदर्भ विकास महामंडळ व दिनांक ०९ सप्टेंबर, १९९७ पासून रेशीम संचालनालय महाराष्ट्र शासन यांच्या मार्फत टसर रेशीम विकास योजना राबविली जात आहे. या योजना राबविण्यामागचा उद्देश असा आहे की, याद्वारे आदिवासी जमातीची ही परंपरा टिकून राहावी व टसर रेशीम उत्पादन वाढावे व आदिवासी लोकांना मिळालेले निसर्गाचे वरदान स्वयंरोजगार मिळवून देण्याकरिता लाभकारक व्हावे.

भंडारा जिल्ह्यात सद्यःस्थितीत पाच गावांत १७२ लाभार्थी टसर किटक संगोपनाचे कार्य करीत आहेत. दिवसेंदिवस जंगल तोड मोठया प्रमाणात होत आहे. यामुळे वनक्षेत्रात घट झालेली आहे. याद्वारे टसर किटक संगोपन क्षेत्रही कमी होत चालले आहे. ही परंपरा टिकून राहावी याकरिता वनक्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक आहे. वनक्षेत्र उपलब्ध करून दिल्यास नविन लाभार्थी टसर किटक संगोपन करतील याद्वारे नैसर्गिक वनक्षेत्रावर टसर कोश उत्पादन वाढेल रोजगार निर्मिती ही होईल व ३०० वर्षांपासून चाललेली आदिवासी लोकांची परंपराही टिकून राहील.

संदर्भ ग्रंथ :

१. हिवरे चंद्रशेखर वन्य 'टसर' रेशीम जिल्हा रेशीम कार्यालय भंडारा, (जमनी), रेशीम संचालनालय, नागपूर २०१२-१३,
२. कलंत्री ए.बी. 'रेशीम उद्योगाची सद्यःस्थिती' शेतकरी दिनदर्शिका, वसुंधरा प्रकाशन, शिवसदन, रिंग रोड, नागपूर २००७,
३. टसर रेशीम उद्योग-आदिवासी लोकांना निसर्गाचे वरदान स्वयं रोजगाराची मार्गदर्शिका, रेशीम विकास अधिकारी, जिल्हा रेशीम कार्यालय, भंडारा (जमनी).
४. महाराष्ट्र टाईम्स, २६ ऑगस्ट, २०१४, रेशीम उद्योग पर्यावरणपुरक,
५. महाराष्ट्र टाईम्स, १८ नोव्हेंबर, २०१३, दुष्काळी भागात रेशीम देणार रोजगार.
६. सकाळ, दिनांक १२ जानेवारी, २०१२, भंडाराच्या 'कोसा' ला मिळणार संरक्षण,
७. सकाळ, २० एप्रिल, २०११, 'तरुण महिलांसाठी आता रेशीम संधी'
८. सकाळ, २३ मे, २०११, 'रेशीम शेतीची वाट लावण्याचे प्रयत्न',
९. जिल्हा रेशीम कार्यालय, भंडारा टिपणी.

विदर्भातील आदिवासी चळवळी

डॉ. रामु हिरामणजी उईके, शरदचंद्र कला, वाणिज्य महाविद्यालय, बुटीबोरी, जि. नागपूर

प्रस्तावना: माणसाची भ्रमती संपल्यानंतर तो स्थिर होऊ लागला. निश्चित अशी उदरनिर्वाहाची साधने लाभल्यानंतर मानवाच्या आयुष्याला स्थिरता लाभली. जगाच्या कोणत्या तरी भुभागावर त्याने आपले पाय रोवले. काहीनी निसर्गाचे वरदान लाभलेल्या मोजक्या लोकवस्तीची खेडी पसंत केली. तर काहीनी उद्योगधंद्यामुळे शहरे पसंत केली. आणि काही भूमीपुत्रांनी या सर्व लोकवस्तीपासून दुर व दुर्गम असलेल्या डोंगरकपाऱ्यात नद्या-नाल्यात कडेकपाऱ्यात तळ ठोकला. धरतीची लेकरे म्हणून ज्यांचा सर्वार्थाने उल्लेख करता येईल अशा आदिवासी समाजाने निसर्ग सानिध्यात आपली दुनिया थाटली. नैसर्गिक पर्यावरणात राहणाऱ्या आदिवासींना कोणी जंगलचे राजे म्हणतात, तर कोणी त्यांना भूमीपुत्र मानतात. आणि भारतीय राज्यघटनेत त्यांचा उल्लेख अनुसूचित जमात असा केला आहे. आदिवासी समाज हा भारतीय सामान्य जनजीवनापासून प्रादेशिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या अलिप्त व वेगळा आहे. अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, दारिद्र्य, बेकारी, अस्वच्छता, रोगराई, कर्जबाजारीपणा आणि शोषणाच्या चक्रात हा समाज भरडून निघाला आहे. आदिवासींना भूमिपुत्र मानले जात असले तरी अर्ध्याहून आदिवासी समाज भूमिहिन आहेत. या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अतिअल्प प्रमाणात असल्यामुळे त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन अनेक सुशिक्षित लोकांनी त्यांच्या शेतजमिनी वळविल्या आहेत. वनाधिकारी सावकार, ठेकेदार, उद्योगपती, अधिकारी, उच्चवर्णिय इत्यादी लोक आदिवासींवर अन्याय अत्याचार करतात. त्यामुळे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात अनेक प्रकारच्या समस्यांनी आदिवासी ग्रासले आहेत. अशा विविध समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी अन्याय व शोषणाविरुद्धची जाणीवजागृती चळवळीच्या माध्यमाने करण्यात आले.

अलिकडच्या काळात आदिवासी हा शब्द खऱ्या अर्थाने विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या विशिष्ट जीवन पध्दतीने व परंपरेने नटलेल्या आणि शेकडो वर्षे जंगलात पहाडात जीवन जगत असतांना आपली धार्मिक व सांस्कृतिक मुल्ये जोपासणाऱ्या मानव समुहाची ओळख करून देण्यासाठी वापरला जातो आणि फार मोठ्या प्रमाणावर त्यांच्या सामाजिक दुःखावर, उध्वस्त प्रपंचावर हळहळही व्यक्त केल्या जाते. कधी अर्धनग्न राहून, कधी लंगोटे राहून शिकार करण्यासाठी रानेमाळ वनवन भटकल्यामुळे त्यांना वनववासी किंवा वन्य जाती म्हणून ओळखल्या जाते. कोणी त्यांना उपहासाने अरण्यक किंवा लंगोटे म्हणून संबोधतात. कोणी त्यांना सहानुभूतीने 'धरतीची लेकरे' म्हणतात. कोणी त्यांना गिरिजन, आदीपुत्र किंवा वनपुत्र किंवा जंगलचे अनभिस्त राजे म्हणूनही त्यांचा उल्लेख केला जातो. काही मानवशास्त्रज्ञ या जमाती फार प्राचीन काळापासून वास्तव्याला आहेत यासाठी आदिम (Primitive) या शब्दाचा उपयोग करतात, तर पुर्वीपासून या देशात वास करणारे लोक म्हणून 'आदिवासी' हा शब्द उपयोगात आणला जातो. काही पाश्चात्य विचारवंतांनी त्यांना Aboriginal म्हटले

आहे. डॉ. धुर्येसारख्या जागतिक किर्तीच्या संशोधकाने व पंडीताने त्यांना So Called Aborigines (तथाकथीत मुळे निवासी) असे म्हटले आहे. तसेच Backward Hindus (मागासलेले हिंदु) म्हणून संबोधले आहे. आदिवासींचे कैवरी ठक्करबाप्पा यांनी त्यांना मुळनिवासी म्हटले आहे. डॉ. गोविंद गारे यांनी 'आदिम' हा शब्द वापरला आहे. 'आदिवासी' हा शब्द इंग्रजीमधील Aborigines या शब्दाचा रुढ मराठी पर्यायी शब्द समजल्या जातो.

वरील प्रमाणे अनेक विचारवंतांनी अनेक नावांनी या आदिवासी जमातींना संबोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. या सर्व नावावरून आदिवासी हे अतिप्राचीन काळापासून ह्या देशाचे रहिवासी असून आद्यमानव होत हे स्पष्ट होते. भारतीय राज्यघटनेत त्यांचा 'अनुसूचित जमाती' (Scheduled Tribe) असा उल्लेख केला आहे. विदर्भात नागपूर व अमरावती असे दोन महसुल विभाग पडतात. नागपूर हा महसुल विभाग विदर्भाच्या पुर्व भागात असून यात नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, यवतमाळ व अमरावती या पांच जिल्हयांचा अंतर्भाव होतो. असे विदर्भात एकूण अकरा जिल्हे आहेत. भारतीय घटनेप्रमाणे भारतातील विभिन्न घटकराज्यातून जवळ जवळ २१२ आदिवासी समुहाचा अनुसूचित जमातीच्या यादीत समावेश आहे. विदर्भात कोलाम, वारली, गोंड, कोरकू, भिल्ल इत्यादी आदिवासी समुहाची संख्या जास्त आहे. इ. स. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात आदिवासी लोकसंख्या ४७. २० लाख इतकी आहे. विदर्भातील सातपुडा पर्वतमय प्रदेशात पारधी, भिल्ल, कोरकू, गोंड इत्यादी जमातीचे वास्तव्य आहे.

विदर्भातील आदिवासी चळवळी: Anthropological Survey of India यांनी केलेल्या १९७६ च्या अभ्यासानुसार भारतात एकूण ३६ आदिवासी चळवळी झाल्या. त्यातील काही चळवळी उत्तर भारतात तर काही पुर्व भारतात झाल्या. तर काही महाराष्ट्रातील विदर्भात झाल्या. त्यातील काही चळवळी सामाजिक होत्या. काही चळवळी राजकीय होत्या. मध्यभारतात भगत चळवळ व गोंड आदिवासी चळवळ झाली. पश्चिम भारतात भिल्लांची भगत चळवळ उभी राहिली. तसेच आदिवासी शेतकरी चळवळ व स्वायत्तेसाठी राजकीय चळवळी उभ्या राहिल्या. सन १७८८ ते १८७१ या काळात ७१ चळवळी झाल्यात. हे Man in India च्या जर्नल विशेषांक १९४५ संपादकीय लेखात लिहिले आहे.

आदिवासींचा स्वातंत्र्य लढा: देशाच्या स्वातंत्र्य लढयातही आदिवासींचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागेल. सर्वच दृष्टिने हिन लेखलेल्या, पिटाळून लावलेल्या आदिम समाजाने भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत लढा उभारून प्राणाची आहुती दिली. क्रांतीचे महामेरु शंकर शहा व रघुनाथ शहा यांनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी पहिली स्वातंत्र्याची चळवळ उभारली. ते गोंड जमातीचे होते. त्यांनी अनेक किल्ले बांधले व गोंडी राज्याचा विस्तार दुरवर केला. विदर्भातील शिरपूर, चंद्रपूर, बल्लारशहा, गडमंडला, देवगड आणि नागपूर येथे असलेल्या किल्ल्यांचे अवशेष आणि शिल्पे आजही आदिवासींच्या वैभवाची आणि समृद्ध संस्कृतीची साक्ष देतात.

इंग्रजाविरुद्ध आदिवासी राज्यांनी चळवळी उभारल्या. आंदोलने केली. सर्वप्रथम इंग्रजाविरुद्ध आदिवासींनी शस्त्र उचलेले होते. व स्वातंत्र्याच्या चळवळीत आदिवासींनी फार मोठा लढा केला होता. संधाल व मुंडा आदिवासींनी सन १८५५-५६ मध्ये ब्रिटीश वसाहतवादाविरुद्ध रक्त सांडविले होते. १८३२ मध्ये गंगा नारायण संधाल यांच्या नेतृत्वाखाली 'भुमजी मुळमेट' या नावाने प्रसिद्ध असलेली आदिवासींच्या हक्कांसाठीची चळवळ सुरु झाली. आदिवासींचे जमीनदार आणि व्यापारी यांचेकडून जे शोषण होत होते त्यांच्या विरुद्ध असलेली ही चळवळ गंगा नारायणानंतर कुंडू व सिध्दा संधाल यांनी १८५० पर्यंत १८ वर्षे खंबीरपणे चालविली. विदर्भातील शंकरशहा व रघुनाथ शहा यांनी १८५७ मध्ये भारतीय स्वातंत्र्यासाठी जी चळवळ उभारली त्याला एक इतिहास आहे. शंकर शहा याने आपला मुलगा रघुनाथ शहा याला इंग्रज सैन्यात भरती करून स्वतः आदिवासींचे नेतृत्व करीत होता. रघुनाथ शहा इंग्रजाविरुद्ध गोडी भाषेत वडीलांना समाचार कळवित होता. ते गोडी भाषेत कविता लिहून आदिवासींची मने पेटवित होते. याची भनक लागताच इंग्रजांनी दोघांही बापलेकांना तोफेच्या तोंडी बांधून उडवून दिले. ई. स. १८५७ मध्ये गडचिरोली जिल्हयातील घोटचे वीर बापुराव शेडमाके यांनी सुध्दा इंग्रजांच्या विरुद्ध उठाव करून स्वातंत्र्याची चळवळ उभारली. त्यांना इंग्रजांनी चंद्रपुरच्या गोंड राज्याचा किल्ला असलेल्या परिसरात पिंपळाच्या झाडाला लटकवून फाशी दिली. हे झाड अजूनही आदिवासींच्या हुतात्म्याला मानाचा मुजरा करीत आहे.

आदिवासींच्या चळवळीत भिल्लांचे नाव सुध्दा महत्वाचे आहे. ज्या महाभागांनी या चळवळीमध्ये सहभाग घेतला त्यात 'उमेद वसाबा' हा भिल्लसुध्दा सर्वश्रुत आहे. १८७३ ते १८८२ या काळात त्यांनी आदिवासी चळवळ उभी केली. एवढेच नव्हे तर १८५७ च्या स्वातंत्र्य युध्दात अनेक भिल्लांनी तात्या टोपेंना मदत केल्याचा इतिहास आहे. आदिवासींच्या काही प्रमुख चळवळी पुढील प्रमाणे आहेत.

विदर्भातील संधालची चळवळ: सन १८५५-५६ मध्ये ब्रिटीश व वसाहतवादाविरुद्ध संधाल व मुंडा आदिवासींनी आपले रक्त सांडविले त्याचे कारण असे की, जंगलात स्थायी वस्ती करून शतकानुशतके राहणाऱ्या व शेती करणाऱ्या आदिवासींना जमिनीवरून हटविण्याचे अधिकार ब्रिटीशांनी जमिनदाराला दिले. त्यांच्याविरुद्ध हा उठाव होता जी शेतजमिन आदिवासी करीत होते तिला व्यक्तिगत स्वामीत्व देण्याच्या विरुद्ध ही चळवळ होती. ही जमिनदार, व्यापारी, सावकार आणि मध्यस्थी दलाल यांच्या विरुद्ध होती. संधाल आदिवासींनी केलेली चळवळ एवढी प्रचंड होती की ब्रिटीश सरकार काही काळ हादरून गेले होते. या चळवळीच्या मुळाशी छोटा नागपूर मधल्या भगनाडी गावातील सिंधु, कांडू, चेष्टु व भैरव या युवकांवर होणारा अन्याय, अत्याचार याची पार्श्वभूमी आहे. भूमिहिन संधाल आणि ज्यांची जमिन होती त्यांना तिच्यावरून हाकलून देणे हे या चळवळीचे कारण होते. परंपरागत पध्दतीने आदिवासी शेती करीत असत. परंतु इंग्रजांनी जंगल ही राष्ट्रीय संपत्ती मानल्याने आदिवासींच्या हक्कांवर गदा आली. तेव्हा वेठबिगारी प्रथा सुरु झाली. आदिवासींचे मोठया प्रमाणात आर्थिक शोषण होत होते त्यामुळे संधालमध्ये विद्रोह निर्माण झाला.

सन १८५५ च्या दरम्यान विरभुम, बंकुश, छोटा नागपूर आणि हजारीबाग या परिसरातील सात हजार संधाल एकत्र आले. महेशलाल दरोगा याने केलेल्या अन्यायाविरुद्ध व महाजनांच्या कर्ज व्याजाच्या जाचाविरुद्ध आंदोलने सुरु झाले. परिसरातील संपूर्ण संधाल 'भगनाडी' च्या आदिवासी गावात एकत्र जमले व ३० जून १८५५ रोजी १०,००० संधाल संघटित होवून जमिनदाराच्या विरोधात चळवळीचे रणशिंग फुंकले. पण ब्रिटीश शासनाने त्यांच्यावर बंडखोर म्हणून कार्यवाही केली. कांडू व इतर संधाल नेत्यांना जेल मध्ये टाकले. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासी क्षेत्रात जावून त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्याचे कार्य अनेक सामाजिक कार्यकर्त्याने केले आहे. त्यात विदर्भ देखील अपवाद नाही. विदर्भात झालेल्या प्रमुख चळवळी पुढील प्रमाणे आहेत.

देवी चळवळ: १९२० च्या दरम्यान महाराष्ट्र व विदर्भात देवी चळवळ उद्भवली. आदिवासीमध्ये काही स्त्रियांच्या अंगात देवी आल्याचे दिसून आले. अशा अंगात आलेल्या स्त्रियांनी मांसाहार बंद करा, दारू पिऊ नका, असे सांगितले. अशा प्रकारच्या चळवळीला सकारात्मक व आदर्शात्मक स्वरूप प्राप्त झाले.

भगत चळवळ: विसाव्या शतकात सुधारणावादी चळवळ ही गोविंदगिरी या भगताने सुरु केली. ख्रिश्चन मिशनरी आदिवासींना बळजबरीने धर्मपरिवर्तन करण्यासाठी बाध्य करीत होते. यासाठी गोविंदगिरी या भगताने मिशनऱ्यांच्या कृत्याविरुद्ध आंदोलन केले. पशुपक्षावर दया करणे, मुर्तीपुजेला विरोध, अहिंसात्मक जीवन, सत्य बोलणे, व्यभिचार न करणे असे उपदेश आंदोलनातून देत असत.

कृषी व जंगलावर आधारित चळवळी: आदिवासी जंगलांना आपल्या उपजिवीकेचे प्रथम साधन म्हणतात. पण भारत सरकारने १९५२ ला वननिती जाहीर केली. तेव्हा आदिवासींना जंगलचा वापर उपजिवीकेसाठी करण्याला बंदी घातल्या गेली. जंगलविषयक कायद्याने आदिवासींची नाळ जंगलापासून तोडल्या गेली. यासाठी चळवळी करण्यात आल्या.

नक्षलवादी चळवळ: सद्यस्थितीत आदिवासी क्षेत्रात जंगल आणि जमिनीच्या संदर्भात एक मोठी हिंसक चळवळ चालू आहे. तिलाच नक्षलवादी चळवळ असे म्हणतात. या चळवळीचा मुख्य शिल्पकार कानु संन्याल हा आदिवासी युवक आहे. इ.स. १९५१ पासून ही चळवळ संघटनात्मक कार्ये करीत आहे. ही चळवळ हिंसक वळण घेण्याला एक महत्वपूर्ण घटना घडली. ती म्हणजे बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्हयातील नक्षलबारी येथील विगल केसन हा आदिवासी युवक २ मार्च १९६७ रोजी न्यायालयाचा आदेश घेऊन आपली जमीन करण्यासाठी शेतात गेला असता तेथील स्थानिक जमीनदाराने गुंडाव्दारे त्याच्यावर हल्ला केला. त्यातून झालेल्या दंगलीमध्ये आदिवासींनी एका पोलिस निरीक्षकांची हत्या केली आणि एक आदिवासी ठार झाला. यातूनच नक्षलवादी चळवळीने हिंसक वळण घेतले. नंतर देशाच्या इतर भागात ही चळवळ वणव्यांसारखी पसरली. विदर्भात विशेषतः चंद्रपूर, गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा, आलापल्ली, एटापल्ली, भामरागड, सिरोंचा, घोट या क्षेत्रात ही चळवळ सक्रिय आहे.

जबरनजोत चळवळ: विदर्भात कृषी व जंगलावर आधारित चळवळ आदिवासी जमातीच्या संदर्भात जेव्हा कोणतीही चर्चा करण्यात येते तेव्हा त्यांच्या अर्थव्यवस्थेला दोन भागात विभाजित करतात. पहिला भाग जंगल व दुसरा भाग कृषी होय. भूमी व जंगल यावरील आपला अधिकार परत घेण्यासाठी आदिवासी बहुल क्षेत्रात लहान-मोठ्या चळवळी झाल्या. चंद्रपुर व गडचिरोली जिल्ह्यात नारायणसिंह उईके या आदिवासी नेत्याच्या नेतृत्वाखाली १९५२ ते १९७२ या काळात आदिवासी लोकांमध्ये जाणीवजागृती निर्माण करून आंदोलने उभी करण्यात आली. गडचिरोली जिल्ह्यात कुरखेडा, धानोरा या भागात जबरनजोत चळवळ सुरु केली. जे आदिवासी शेतकरी २५-३० वर्षांपासून शेती करीत होत परंतु त्यांचा मालकी हक्क नव्हता त्यांच्यासाठी चळवळ सुरु करण्यात आली होती. परिणामी हजारो आदिवासींना मालकी हक्क प्राप्त झाले. श्री. नारायणसिंहाच्या मृत्यूनंतर ही चळवळ सुखदेव बापू उईके यांनी चालविली. ते राज्य विधानसभेचे सदस्य होते. त्यांनी चंद्रपूर गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी कार्यकर्त्यांचे अधिवेशन भरविले. त्यात जागृत आदिवासी संघटना स्थापन करण्यात आली. ही संघटना आदिवासी जमातींमध्ये जागृती करण्याचे विधायक कार्य करते.

‘मावा नाटे मावा राज’ चळवळ (आमच्या गावात आमचे राज): ‘मावा नाटे मावा राज’ याचा अर्थ असा की आमच्या गावात आमचे राज असा होतो. सन १९८५ च्या सुमारात गडचिरोली जिल्ह्यातील धानोरा तालुक्यात लेखा मेंढा या गावातील आदिवासी लोकांवर होणारे अन्याय-अत्याचारांपासून मुक्ती व स्थानिक विकासासाठी आदिवासींनी चळवळ उभारली. त्याचे नेतृत्व श्री. देवाजी तोफा या स्थानिक आदिवासी नेत्याने केले. त्यांना संघटित होवून आंदोलन उभारण्याची प्रेरणा श्री. मोहन हरीभाऊ हिरालाल यांच्याकडून मिळाली. जंगल, जमिन व उत्पादन यावर आदिवासींचे हक्क, विविध आदिवासी योजना, जंगलविषयक कायद्यात सुधारणा, गावात अधिवेशन घेवून आदिवासींनी गावात येऊन समस्याची जाणीव करून घेण्यात यावी. आदिवासींना सरकारी कार्यालयात चकरा मारावयाची वेळ येवू नये म्हणून आमच्या गावात आमचे राज्य यासाठी चळवळ उभी झाली. जल, जमिन, जंगल ही आदिवासींची सामुहिक संपत्ती असून तिचे व्यवस्थापन ग्रामसभेकडेच असावे असे देवाजी तोफा यांचे मत होते. यावरून चळवळींच्या माध्यमातून आदिवासींमध्ये जाणीव जागृती होत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष: एकदरित उपरोक्त आदिवासी चळवळीचा मागोवा घेतल्यास आपल्या लक्षात येते की, आदिवासींच्या चळवळींची अनेक कारणे आहेत त्याचे होत असलेले आर्थिक शोषण, जमिनीचे पट्टे मिळण्याबाबत वेठबिगारी यातून मुक्तता मिळविणे, विविध प्रकल्पांमुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासींच्या चळवळी म्हणूनच जास्तीत जास्त चळवळी बाहय संस्कृतीच्या घटकांकडून होणारे अन्याय, त्यांच्या जंगलावर केलेले अतिक्रमण, जंगलतोड, पर्यावरण संतुलन, परिसरातील फिरते व्यापारी सावकार, जमिनदार, ठेकेदार यांनी त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून त्यांना लुबाडले. आजही परिस्थिती तशीच आहे. आदिवासी लोकांना ठेकेदार, सावकार, जमिनदार त्यांना वेठबिगारीने ठेवतात, कमी मजुरी देवून त्यांच्याकडून जास्त काम करवून घेतात, त्यांचे आर्थिक शोषण करतात. आदिवासींच्या जमिनी गैरआदिवासींनी हडपलेल्या आहेत. आदिवासी भागात शासनाच्या योजना राबविल्या जातात. पण त्याचा काहीअंशीच लाभ आदिवासींना होतो. सरकारी अधिकारी पटवारी, जंगल कर्मचारी, ग्रामसेवक, पोलीस इत्यादी आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून त्यांचे सर्व प्रकारचे शोषण करतात. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आदिवासींकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेमध्ये तरतुद करून राखीव जागा दिल्यात. त्या आदिवासींच्या राखीव जागेवर नकली आदिवासींचे प्रमाणपत्र मिळवून गैरआदिवासींनी आक्रमण केले आहे. या संधीचा परिणाम म्हणून आदिवासींमध्ये असंतोष खदखदु लागला. यातूनच भारतात, महाराष्ट्रात व महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भात आदिवासी चळवळी जन्माला आल्यात असे म्हणावे लागेल. या चळवळींच्या माध्यमातून आज आदिवासींमध्ये जाणीव-जागृती निर्माण झाली आहे असे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. गोदावरी परळकर, जेव्हा माणूस जागा होतो, मौज प्रकाशन, गिरगाव
२. कर्हाडे, बी.एम., सामाजिक चळवळींचे समाजशास्त्र, पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर
३. गुरुनाथ नाडगोंडे, सामाजिक आंदोलने, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे.
४. बोबडे पी.एस., कोलाज, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
५. आगलावे प्रदिप, समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
६. लोटे रा.ज., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर
७. गणेश राऊत व प्रा. ज्योती राऊत, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
८. संपादक, डॉ. जाधव मा. मा., अक्षरगाथा, बडीवंश प्रकाशन, नांदेड

महिलांवरील हिंसाचार, संरक्षण देणारे कायदे आणि जाणीवजागृती

डॉ. विणा शा. काकडे (चौखुंडे), सहाय्यक प्राध्यापिका, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, चिमूर, जि.चंद्रपूर मो. ९४०३१९५१४७

प्रस्तावना: संपूर्ण जगभरातील महिलांवरील हिंसा थांबविण्यासाठी २५ नोव्हेंबर हा आंतरराष्ट्रीय महिला हिंसा निर्मूलन दिन साजरा केला जातो. १९९९ पासून दरवर्षी २५ नोव्हेंबर रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे हा दिवस साजरा केला जातो. सामाजिक कार्यकर्ता मेरबाल बहिणीच्या हत्येच्या निषेधार्थ डोमिनिकन तानाशाही राफेल त्रजिलो यांनी हा दिवस साजरा केला. १९६० मध्ये त्यांची हत्या झाली होती. युनायटेड नेशन्सनुसार, महिलांवरील हिंसा मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे आणि महिलांशी भेदभाव हे यामागील कारण आहे.

महिलांच्या शिक्षण, गरीबी याविषयापेक्षाही महिलांच्या शांती व सुरक्षेचा प्रश्न अधिक महत्वाचा आहे. या हेतूने महिला हिंसा निर्मूलन दिन साजरा केला जातो. महिलांवरील हिंसाचार म्हणजे मानवी हक्काचे उल्लंघन आहे. तसेच स्त्री-पुरुष असमानतेमुळे अनेक भागातल्या प्रगतीवर परिणाम झाला आणि अडचण निर्माण झाली आहे. या परिस्थितीला आळा घालण्याच्या उद्देशाने पावले उचलण्यासाठी सरकारांना प्रोत्साहन देणे, हे आंतरराष्ट्रीय महिला अत्याचार निर्मूलन दिन साजरा करण्यामागचे मुख्य कारण आहे. वर्ल्ड बँकेच्या एका अहवालानुसार महिला सबलीकरणासाठी विविध कार्यक्रम राबविण्यात येत असले, तरी प्रत्यक्षात महिलांवर होणारे अत्याचार रोखण्यास अपयश येत आहे. समाजातील महिलांची चिंताजनक स्थिती आणि त्यामुळे मानसिक आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम समोर आणण्यासाठी महिला गट आणि संघटना रॅली, चर्चासत्रे, पोस्टर स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, सामूहिक मेजवानी इत्यादींचे आयोजन करतात.

जगभरातील सुमारे ३५ टक्के महिलांनी त्यांच्या आयुष्यात कधीतरी शारीरिक किंवा लैंगिक हिंसाचाराचा सामना केला आहे. कौटुंबिक हिंसाचारासोबतच महिलांना बाहेरही काही वेळा शारीरिक आणि मानसिक छळाचा सामना करावा लागतो. हा भेदभाव दूर करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने २००९ मध्ये दर महिन्याच्या २५ तारखेला 'ऑरेंज डे' आणि २५ नोव्हेंबर हा आंतरराष्ट्रीय महिला हिंसाचार निर्मूलन दिन म्हणून घोषित केला. आपल्याबरोबर असणारी स्त्री ही आपली आई, बायको, मुलगी, बहीण, मैत्रीण, सहकारी किंवा अजून कोणी असू शकते, तिच्याकडे या सगळ्या नात्यांच्या पलीकडे जाऊन तिला माणूस म्हणून स्वीकारले जाण्याची गरज आहे. २५ नोव्हेंबर १९६० रोजी, डोमिनिकन राजवटीचा राजकीय कार्यकर्ता राफेल त्रजिलोच्या आदेशानुसार, ३ बहिणी – पॅट्रिया मर्सिडीज मिराबेल, मारिया अर्जेन्टिना मिनव्हा मिराबेल आणि अँटोनिया मारिया तेरेसा मिराबेल यांची निघृण हत्या करण्यात आली. वास्तविक या तीन बहिणींनी त्रजिलोच्या हुकूमशाहीला विरोध केला होता. १९८१ पासून दरवर्षी तीन बहिणींच्या मृत्यूनंतर, महिला हक्क वकिलांनी हा दिवस श्रध्दांजली दिन म्हणून साजरा करण्यास सुरुवात केली. १७ नोव्हेंबर १९९९ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाने २५ नोव्हेंबर हा महिलांवरील हिंसाचार निर्मूलनासाठी आंतरराष्ट्रीय दिवस म्हणून घोषित केला.

महिलांना संरक्षण देणारे महत्वपूर्ण कायदे:

अ. क्र.	कलम	अपराधाचे स्वरूप	शिक्षेची तरतुद
१.	२२८ अ	बलात्काराच्या अपराधामागील अत्याचारपिढीत महिलेचे नाव	२ वर्ष सजा किंवा दंड
२.	२९४ ब	महिलेकडे पाहुन सार्वजनिक ठिकाणी अशिल्ल किंवा असभ्य वर्तन करणे.	३ महिन्याची सजा किंवा दंड
३.	१९६१	हुंडा मागणे	३ वर्षाची सजा
४.	३०४ ब	हुंडाबळी	जन्मठेप
५.	३१३	महिलेचा संमतीशिवाय गर्भपात	जन्मठेप किंवा सजा
६.	३१४	महिलेच्या संमतीशिवाय गर्भपाताच्या वेळी महिलेचा मृत्यू	७ वर्ष सजा किंवा जन्मठेप
७.	३२३	महिलेला मारहान सामान्य जखमा	५ वर्ष तुरुंग
८.	३२५	महिलेला मारहान गंभीर जखमा	७ वर्ष सजा
९.	३४२	अवैद्यरित्या डांबुन ठेवणे	१ वर्ष सजा
१०.	३५४	महिलेचा विनयभंग करणे	२ वर्ष सजा व दंड
११.	३६३	अपहरण	७ वर्ष सजा
१२.	३६६	विवाहाची महिलेचे अपहरण करणे, पळवुन नेणे जबरदस्ती	७ वर्ष सजा
१३.	३६६ अ	अल्पवयीन मुलीला विवाहासाठी पळविणे	१० वर्ष सजा
१४.	३७०	एखाद्या मुलीला किंवा महिलेला गुलाम बनण्यासाठी विकत घेणे	७ वर्ष सजा व दंड
१५.	३७२	अल्पवयीन मुलीला वेश्याव्यवसायासाठी विकणे	१० वर्ष सजा
१६.	३७६	बलात्कार	७ ते १० वर्ष सजा
१७.	३७६ अ	कायद्याने वेगळे राहणाऱ्या पत्नीबरोबर संभोग	२ वर्ष सजा
१८.	४९४	अवैद्यरित्या दुसरी पत्नी करणे	७ वर्ष सजा व दंड
१९.	४९७	व्यभिचार	५ वर्ष सजा व दंड
२०.	४९८	विवाहीत महिलेला गुहेगारी वृत्तीने अटकाव करणे व घेवुन जाणे	२ वर्ष सजा व दंड
२१.	४९८ अ	विवाहीतेचा शारिरिक व मानसिक छळ करणे	३ वर्ष सजा व दंड
२२.	५०९	विनयभंगाच्या हेतुने स्त्रिकडे पाहणे व शब्द उच्चारणे	१ वर्ष सजा व दंड

संशोधनाचे उद्देश: १. महिलांना संरक्षण कायद्याची माहिती आहे काय? हे जाणून घेणे. २. महिलांवर कौटूंबिक अत्याचार होत असल्यास त्या काय करतात? याविषयी जाणून घेणे. ३. कायद्याचा वापर करण्यासाठी विषयी महिलांचे विचार जाणून घेणे. ४. महिलांमध्ये कायद्याविषयी कितपत जागृती आहे हे जाणून घेणे.

अध्ययनाच्या उपकल्पना: १. महिलांना संरक्षण कायद्याची परिपूर्ण माहिती नाही. २. महिलांवर कौटूंबिक अत्याचार होत असल्यास त्या त्याबद्दल बोलण्यास इच्छुक नसतात, सहन करण्याकडे त्यांचा जास्त कल असतो. ३. समाजाच्या आणि कुटूंबाच्या भितीने जबाबदारीमुळे कायद्याचा वापर करण्यास त्या इच्छुक नसतात. ४. महिला संरक्षण कायद्याविषयी समाजाची कुटूंबाची साथ मिळाल्यास कायद्याचा वापर करण्यास त्यांचे मत अनुकूल आहे.

संशोधनाची व्याप्ती: प्रस्तुत संशोधन हे चिमूर शहरापुरतेच मर्यादित आहे. हे शहर चंद्रपूर जिल्ह्यात आहे.

नमुना निवड: प्रस्तुत संशोधनात संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील लॉटरी पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. या अध्ययनात चिमूर शहरातील ३० महिलांचा नमुना म्हणून निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलन: प्रस्तुत अध्ययनात तथ्य गोळा करण्यासाठी मुलाखत अनुसूचिका वापर करून माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे. दुय्यम पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे विश्लेषण: प्रस्तुत संशोधनात चंद्रपूर जिल्ह्यातील चिमूर शहरातील स्त्रियांचे अध्ययन केले असता असे निदर्शनास आले की, चिमूर शहरातील फक्त २० टक्के महिलांनाच कायद्याचे ज्ञान आहे. महिलांसाठी असलेल्या ८० टक्के महिलांना माहितीच नाही. त्याबरोबर महिलांमध्ये घरगुती किंवा कौटूंबिक अत्याचार हा त्यांना अत्याचार वाटतच नाही. किंबहुना “पावसाने झोडपले आणि नवऱ्याने मांडले तर सांगावे कुणाला” अशीच भावना त्यांच्यात जास्त दिसते. कौटूंबिक हिंसाचाराविषयी त्या बाहेर बोलण्यास इच्छुक नसतात. त्यांना त्यांच्याविषयी फारशी बोलण्याची इच्छा

नसते. कारण थोडाफार हिंसाचार, मानसिक अवहेलना, कुचंबना भारतीय विवाह कुटूंब पध्दतीत गृहीतच आहे असे त्यांना वाटते. सोबतच त्यांना समाजाची भिती वाटते. हिंसाचाराबाबत वाच्यता केली तर आपली आणि कुटूंबाची बदनामी होईल, आपण घराबाहेर, समाजाबाहेर, कुटूंबाबाहेर टाकले जाऊ या भितीने त्या हिंसाचाराविषयी बोलण्यास तयार नाही. परंतु जर त्यांना आई-वडील, भाऊबंध, कुटूंबातील सदस्य, शेजारी यांची साथ लाभली तर मात्र त्या आवाज उठविण्यास तयार होतील असे वाटते.

निष्कर्ष व उपाययोजना: १. महिलांमध्ये हिंसाचार कायद्याविषयी जागृती नसली तरी, समाजाची, कुटूंबाची, शेजाऱ्यांची साथ मिळाल्यास त्या अत्याचाराला विरोध करू शकतात. २. महिलांवरील हिंसाचाराला मोडीत काढण्यासाठी स्त्रि-पुरुष समान दर्जा भेदभाव, कनिष्ठ-वरिष्ठ हा भेदभाव नष्ट करावा लागेल. महिलांना माहेरी आणि सासरी समान संरक्षण प्रदान करावे लागेल. ३. महिलांना आदर, समान हक्क, समान वागणुक, आर्थिक स्वातंत्र्य, प्रदान करावे लागतील तरच महिला पुढे येऊन हिंसाचाराला विरोध करतील. ४. प्रसार माध्यमांचा जास्तीत जास्त वापर करून कायदेविषयक जाणीवजागृती, समुपदेशन करावे लागेल. ५. मोफत कायदेविषयी मार्गदर्शन समुपदेशन केंद्र आणि सेवा अशा उपक्रमास प्राधान्य देऊन सेवा प्रदान करावी लागेल तर महिलांवरील हिंसाचार कमी होण्यास मदत होईल.

संदर्भ:

१. देशोन्नती, दिनांक २५/११/२०२१
२. अॅड. अभया शेलकर, मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम, १९९३, नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद
३. प्रा. वि. बी. पाटील, मानवी हक्क, के. सागर, पब्लीकेशन.
४. रोडे पुष्पा, महिलांसाठी आधार कायद्याचा, डायमंड पब्लिकेशन पुणे
५. लोकराज्य, नोव्हेंबर २०११.
६. UNICEF, Domestic Violence against women and girls, June 6, 2000

विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन: एक सहसंबंधात्मक अध्ययन

डॉ. डी.एम. तिडके, सहा. प्राध्यापक, पुंजाभाई पटेल शिक्षण महाद्यालय, गोंदिया (महा.)

सारांश: तर्कशुद्ध रीतीने केलेली, बुध्दीला आवाहन करणारी, सर्व सिध्दांत साधार व सप्रमाण मांडणारी, इतिहास, अनुभव व अवलोकन यांच्या पायावर उभारलेली विद्याप्रधान रचना म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाच्या भूमिकेमुळे समाजप्रियता वाढते व सुजाण मुल्यांची जोपासना पाहावयास मिळते. विद्यार्थ्यांना फक्त परीक्षेपुरताच न शिकविता त्यांच्या ज्ञान लालसा, विषयाबद्दल अभिरूची जिज्ञासा जागृत करण्याचा प्रयत्न शिक्षणातूनच केला जातो. विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासू प्रवृत्ती ही असेलच, भूतलावरील प्रत्येक नवीन वस्तूंना बघून त्याला जीवन जगण्याकरीता जिज्ञासा आवश्यक असते. जर त्याच्यामध्ये जिज्ञासाच नसेल तर त्याचा बौद्धिक व मानसिक विकास होणारच नाही. विद्यार्थ्यांना निर्माण होणाऱ्या जिज्ञासेचे समाधान होणे आवश्यक असते. प्रस्तुत संशोधनात विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्तीचे अध्ययन करून या प्रवृत्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर होणारे परिणाम अभ्यासण्यात आले आहेत. प्रस्तुत संशोधनात विद्यार्थी आणि विद्यार्थीनी यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती सारख्या आहेत की वेगळ्या हे तपासून त्यांच्या शैक्षणिक संपादनाचा सहसंबंधात्मक अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द: विद्यार्थी, शिक्षण, जिज्ञासू प्रवृत्ती, शैक्षणिक संपादन.

प्रस्तावना: पृथ्वीतलावरील अविष्कारांचा विचार करतांना एक गोष्ट प्रत्ययात येत असते की, संपूर्ण सृष्टिमध्ये मनुष्य हाच एक सर्वोत्कृष्ट अविष्कार आहे. परमेश्वराने या निसर्गामध्ये अनेक सजीवांची निर्माती केली आहे. इतर सर्व प्राणी हे पूर्वीच्या स्थितीत विकास करत असतांना व स्वतःच्या आहार, निद्रा, भय आणि मैथून या चाकोरीतून जगतांना आढळतात. परंतु मानव मात्र क्रमाक्रमाने जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात यशस्वीपणे अनेक पराक्रम गाजवित आहेत. चंद्र व मंगळ यासारख्या ग्रहावर जावून तिथल्या परिस्थितीची नोंद करण्याची मजल सुद्धा मानव गाठू शकला तो केवळ बुद्धिच्या जोरावरच. मनुष्याची शिक्षण घेण्याची प्रवृत्ती चिकित्सक वृत्ती, जिज्ञासा यामुळे तो सतत प्रगती पथावरील भरारी उंचावित आहे.

मनुष्यामध्ये प्रवृत्तींचा उगम जन्मतः असतो. व्यक्तिच्या निरनिराळ्या स्वभावावरून मनुष्यातील प्रवृत्तीची आपल्याला ओळख होत असते. परंतु प्रवृत्त्या जन्मजात असल्या तरी त्या प्रवृत्त्यांना योग्य दिशा दर्शकाचे कार्य शिक्षणातूनच केले जाते. चांगल्या प्रवृत्तींना आत्मसात करून ज्ञानाचा दर्जा उंचावणे आणि वाईट प्रवृत्तींना आळा घालण्याचे कार्य शिक्षणातूनच केले जाते.

वस्तुतः ज्ञान हे बाहेरून आणलेली वस्तु नाही. तर अपितु मुलांच्या आंतरिक मानसिक तसेच शारीरिक राहणीतील तसेच योग्यतामध्ये ज्ञान अंतर्भूत केलेला असतो. त्यातच कोणत्याही शिक्षणाचा पाया शालेय शिक्षणात असतो. जी प्रतिभा, प्रज्ञा स्वतंत्रपणे विचार करण्याची सवय प्रगतीसाठी लागते त्याचा पाया शालेय शिक्षणात आहे. सामान्यतः आज शिक्षण व्यवस्थेला जो प्रश्न विचारला जात आहे तो भावी काळातील संभाव्य समस्यांला तोंड देण्यासाठी आजचा विद्यार्थी तयार होत आहे किंवा नाही विद्यार्थ्यांमधील सृजनशिलता, उपक्रमशिलता व प्रयोगशिलता वाढविण्यासाठी शाळा काय प्रयत्न करित आहे?

उपरोक्त प्रश्न आपल्याला संभ्रमात टाकणारा प्रश्न आहे. याचे उत्तर एकच येईल आणि ते म्हणजे बौद्धिक जिज्ञासेला अधिक वाव दिला गेला पाहिजे, विद्यार्थी आपला विकास घडवून आणतो तर त्यामगे काही ना काही प्रवृत्तींना घेऊनच सगळे व्यक्तिमध्ये विभिन्न प्रवृत्ती असतात. भावना, व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती या

प्रवृत्तीच्या आधारावर शैक्षणिक उपलब्धीकडे आकर्षित होतात. विद्यार्थ्यांमध्ये नवीन-नवीन काही आणखी म्हणजेच जास्तीत जास्त काहीतरी संपादन करण्याची प्रवृत्ती असते. म्हणजेच विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासू प्रवृत्ती असेल तरच त्यांना शिक्षण संपादन करण्यास चांगलीच मदत होईल. जिज्ञासू प्रवृत्ती जितकी जास्त असेल तितकीच त्यांना शिक्षण घेण्याकरीता वेळही लागणार नाही. मानवी जीवन व निसर्ग यांचा मुलभूत नियम असा आहे की, दोन्हीही सतत बदलत असतात. सतत नवीन अनुभव प्राप्त करण्याच्या ओढीलाच सामान्य भाषेत जिज्ञासा म्हणतात. स्वतःच्या परिसरातील अधिक नाविन्यपूर्ण अनुभव घेवून त्याबाबत अधिक जाणून घेण्याची वृत्ती विविध चेतकांचे निरीक्षण, विचित्र विलक्षण गोष्टीकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन अशा अनेक व्याख्या जिज्ञासा बाबत आहेत. जिज्ञासा प्रवृत्ती कायम ठेवणे हे त्या व्यक्तीला तो मनुष्य आहे हे सांगण्यासारखे आहे. कारण ही वृत्ती जीवनाला पूर्णत्व देते आणि हे कार्य केवळ शिक्षणातूनच साध्य होवू शकते. विद्यार्थ्यांना फक्त परीक्षेपुरतेच न शिकविता त्यांच्या ज्ञान लालसा, विषयाबद्दल अभिरूची, जिज्ञासा जागृत करण्याचा प्रयत्न शिक्षणातूनच केला जातो. विद्यार्थ्यांना अध्यापन प्रवृत्त करण्यासाठी स्पर्धेचा उपयोग करणे फार प्रेरक ठरते. पाठांतर स्पर्धा, वादविवाद स्पर्धा, वर्तुत्व स्पर्धा, हस्ताक्षर स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, गायन स्पर्धा व क्रिडा स्पर्धा आयोजित करून विद्यार्थ्यांमधील प्रवृत्तींना जागृत करण्याचे कार्य ही शिक्षणातूनच केले जाते. म्हणूनच प्रथम शिक्षणाचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे.

जिज्ञासू प्रवृत्ती: संकल्पना व स्वरूप: जेव्हा बालक क्रिया (Action) चे ज्ञान प्राप्त करतो. तेव्हा त्याला वस्तूच्या गुणवैशिष्ट्यांबद्दलची जिज्ञासा (Curiosity) असते. आता तो वस्तूच्या रंग, अवस्था, आकार, आकृति, गंध, ध्वनी, स्पर्श आणि चव या सर्वांचे ज्ञान प्राप्त करतो. या ज्ञानामध्ये तो आपल्या ज्ञानेन्द्रियांचा उपयोग करतो. बालक वस्तूचा रंग पाहून, ध्वनी ऐकून, वास घेवून, चव बघून, स्पर्श करून जाणण्याचा प्रयत्न करतो. या सर्व बाबी जिज्ञासा प्रवृत्तीचे संकल्पनेचे सूचक आहेत.

वर्तमाने प्रत्यक्षीकरणे (Perception) च्या प्राप्तीनंतरच-बालक भूत आणि भविष्याशी संबंधित गुणांवर चिंतन करायला शिकतो.

वर्तमान बालकांचा आधार आहे. त्याच्या आधारावरच तो जाणतो त्याचा रंग, रूप, अवस्था, ध्वनी, गंध आदि गुण कसे होईल आणि भविष्यात याचे स्वरूप काय होईल? यामुळे बालकांच्या कल्पना शक्तीचा विकास होईल, जेव्हा बालकांची कल्पना शक्ती विकसीत होते तेव्हा त्यांच्यामध्ये कार्यकारण सम्बन्धाला (Causal Relationship) समजण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होते म्हणूनच बालक विचारतो, ढग काय आहे? पाऊस का पडतो? वीज का कडाडते? या सर्व प्रश्नांचे उत्तर पालक आणि शिक्षकांनी र्थेपूर्वक मनोवैज्ञानिक रितीने द्यायला पाहिजे तेव्हा बालकांची जिज्ञासा जागृत होईल.

जिज्ञासू प्रवृत्तीचा विकास आणि शिक्षण: जेव्हा मुल लहान असतो आणि त्याला चालता येत नाही तेव्हा त्याला वाटते की आपल्याला कोणीतरी बाहेर फिरायला नेले पाहिजे. हि बाहेर फिरण्याची प्रवृत्ती ही त्यांची जिज्ञासा प्रवृत्तीचे संकेत आहे. नवीन वस्तू आणि खेळणी बघून तो खुश होतो. त्याला उचलून तो तोडात टाकण्याचा प्रयत्न करतो. हे सर्व जिज्ञासू प्रवृत्तीचेच सूचक आहे. तोच बालक मोठा झाल्यावर अनेक प्रश्न विचारायला लागतो. बालकांकडे प्रश्नांचा भरपूर साठाच असतो. असे-असे प्रश्न विचारतो ज्यांचे उत्तरही कधी-कधी मोठ्यांना देता येत नाही. हेही त्यांचे जिज्ञासम प्रवृत्तीचेच सूचक आहे. परंतु या सर्व प्रश्नांचे कंटाळून बालकाला रागावने किंवा चिडणे हे बरोबर नाही. त्यामुळे बालकांच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीला वाव न मिळता तो कोणत्याही कृति करण्याकरीता पुढाकार न दर्शविता त्याच्या मन्यामध्ये भिती निर्माण होईल.

बालकांमध्ये जिज्ञासू प्रवृत्ती ही असतेच. भूतलावरील प्रत्येक नवीन वस्तूंना बघून त्याला यशस्वी जीवन जगण्याकरीता जिज्ञासा आवश्यक असते. जर त्यांच्यामध्ये जिज्ञासाच नसेल तर त्याचा बौद्धिक व मानसिक विकास होणारच नाही. मुलांच्या प्रश्नांना व त्यांनी केलेल्या प्रत्येक सृजनशील कृतिवर मोठ्यांचा किंवा शिक्षकांच्या सकारात्मक मागदर्शन मुलांच्या विकासाकरीता आवश्यक आहे. जर मोठीच व्यक्ती त्या वस्तूबद्दल परिस्थितीबद्दल जाणत नसेल तर तो मुलांना धुडकावून लावतो हे उचित नव्हे. चूकीचे उत्तर न देता जर आपण या वस्तू बद्दल जाणून घेण्याचा प्रयत्न करू असा सकारात्मक उत्तर द्यायला पाहिजे.

सुरुवातीला मुलं खूप प्रश्न विचारतात. नंतर जस-जसे वय वाढते त्यानुसार त्यांच्यामध्ये परिवर्तन होत राहते आणि त्यानुसारच मुलांना शिक्षण देणे योग्य आहे. वाढत्या वयानुसार मुलांचे प्रश्नांनाही प्रौढपणा येतो. त्यांची जिज्ञासाही प्रौढ व्हायला लागते. अवस्था-भेदाला लक्षात ठेवून मुलांना असे वातावरण तयार करून द्यायला पाहिजे कि त्यामध्ये जिज्ञासाही वाढेल आणि जिज्ञासेचे समाधानही होवू शकेल. वर्गामध्ये मुलांना प्रश्न विचारून वस्तू किंवा मॉडेल दाखवून बालकांमध्ये जिज्ञासा जागृत करू शकतो परंतु या जिज्ञासेचे समाधान होणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये: १. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची जिज्ञासू प्रवृत्ती व त्यांच्या शैक्षणिक संपादनाचा शोध घेणे. २. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची जिज्ञासू प्रवृत्ती व त्यांच्या शैक्षणिक संपादनाचे सहसंबंधात्मक अध्ययन करणे. ३. माध्यमिक

स्तरावरील ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीचे सहसंबंधात्मक अध्ययन करणे. ४. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामधील सहसंबंधाचे अध्ययन करणे. ५. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांनी मधील जिज्ञासू प्रवृत्ती व त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामधील सहसंबंधाचा शोध घेणे. ६. माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामधील सहसंबंधाचा शोध घेणे. ७. माध्यमिक स्तरावरील शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामधील सहसंबंधाचा शोध घेणे.

परिकल्पना: १. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या व विद्यार्थ्यांनीच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येणार नाही. २. माध्यमिक स्तरावरील शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थी व विद्यार्थ्यांनीच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. ३. माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण क्षेत्रातील विद्यार्थी व विद्यार्थ्यांनीच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. ४. माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या (मुले) जिज्ञासू प्रवृत्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. ५. माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांनीच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. ६. माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. ७. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे (मुले) जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध आढळून येत नाही. ८. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांनीच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध आढळून येत नाही. ९. माध्यमिक स्तरावरील शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध आढळून येत नाही. १०. माध्यमिक स्तरावरील ग्रामीण क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध आढळून येत नाही.

संशोधन पध्दती: सदर संशोधन शाळेशी संबंधित असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात शालेय सर्वेक्षण पध्दतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

न्यादर्श: प्रस्तुत संशोधनात गोंदिया जिल्ह्यातील तिरोडा तालुक्यातील ग्रामीण तीन व शहरी भागातील दोन अशा शाळामधून इयत्ता ९ वी मधील विद्यार्थी व विद्यार्थ्यांनीचा समावेश करण्यात आला आहे. २०० विद्यार्थी आणि २०० विद्यार्थ्यांनीची यादृच्छिक न्यादर्श पध्दतीने निवड करण्यात आली.

संशोधन साधने: संशोधन माहितीचे संकलन करण्याकरीता विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्तीचे मापन करण्याकरीता डॉ. राजीवकुमार यांनी तयार केलेली जिज्ञासा प्रवृत्ती मापिका (Children Curiosity Scale) या साधनांचा उपयोग केलेला आहे.

संशोधन माहितीचे विश्लेषण: माहितीच्या विश्लेषणासाठी संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करून पुढील प्रमाणे माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले.

सारणी क्र. १

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या व विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीतील प्राप्तांकाच्या मध्यमानातील परक दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	गट	विद्यार्थी संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (σ)	प्राप्त ज (मूल्य)	सारणी ज (मूल्य)		सार्थकता
						०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	
१	विद्यार्थी	२००	७६.७२	१३.९३	११.३७	२.५९	१.९७	सार्थक आहे
२	विद्यार्थीनी	२००	७६.५५	१४.२१				

$$Df = N-2 = 400-2 = 398$$

निरिक्षण: सारणी क्र. १ वरून असे लक्षात येते की, माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीच्या प्राप्तांकाचे मध्यमान ७६.७२ असून विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीतील प्राप्तांकाचे मध्यमान ७६.५५ आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीच्या प्राप्तांकाचे प्रमाण विचलन १३.९३ असून विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीच्या प्राप्तांकाचे प्रमाण विचलन १४.२१ आहे. अर्थात विद्यार्थी व विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती मध्ये विचलन शिलता दिसून येते. ज. मूल्यांचे गणन केल्यास ते ११.३७ असल्याचे आढळून येते.

सारणी क्र. २

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे मुलेद्ध जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये सहसंबंध दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	गट	विद्यार्थी संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (σ)	सारणी ज (मूल्य)		सार्थकता
					०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	
१	मुले	जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि शैक्षणिक संपादन	२००	०.३	०.१८१	०.१३८	सार्थक आहे.

$$df = N-2 = 200-2 = 198$$

निरिक्षण: सारणी क्र. २ वरून असे दिसून येते की, माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यांचे सहसंबंध गुणकाचे मूल्य ०.३ असल्याचे आढळून आले.

सारणी क्र. ३

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये सहसंबंध दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	गट	विद्यार्थी संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (σ)	सारणी ज (मूल्य)		सार्थकता
					०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	
१	मुली	जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि शैक्षणिक संपादन	२००	०.०७	०.१८१	०.१३८	सार्थक नाही

$$df = N-2 = 200-2 = 198$$

निरिक्षण: सारणी क्र. ३ वरून असे दिसून येते की, माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यांचे सहसंबंध गुणकाचे मूल्य ०.०७ असल्याचे आढळून आले.

निष्कर्ष: १. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या व विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येतो व माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची जिज्ञासू प्रवृत्ती विद्यार्थीनींच्या तुलनेत अधिक आहे. २. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे (मुले) जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये सहसंबंध आढळून येतो व माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन कमी दर्जाचे आहे. ३. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये कमी दर्जाचा सहसंबंध आढळून येत नाही व माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थीनींच्या जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन अत्यंत कमी दर्जाचे आहे.

शिफारशी: १. विद्यार्थ्यांची जिज्ञासू प्रवृत्ती वाढीस लागावी यासाठी शाळेनी शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासू प्रवृत्तीस पोषक कार्यक्रमाचे आयोजन करावे. २. विज्ञान प्रदर्शनी, विज्ञान जत्रा या सारखे शाळेमध्ये उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांना त्यामध्ये सहभागी करून घ्यावे. ३. अवकाशातील चंद्र, सुर्य, तारे यांचे विषयी विद्यार्थ्यांमध्ये कुतुहल असते. त्याविषयी जाणून घेण्याची विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा आढळते. या जिज्ञासेला वाव देण्यासाठी

शाळेमार्फत रमन विज्ञान केंद्र यासारख्या स्थळी विद्यार्थ्यांना घेवून जावे. ४. विज्ञान विषयामध्ये विद्यार्थ्यांना जाणून घेण्याची जिज्ञासा फार तीव्र असते. त्यासाठी तालुकास्तरीय जिल्हास्तरीय किंवा राज्यस्तरीय विद्यार्थ्यांना घेवून जावे व काही विद्यार्थ्यांना या मेळाव्यात सहभागी होण्यास सुध्दा प्रवृत्त करावे.

संदर्भ :

- अहेर हिरा. (१९९५), उदयोमुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक, नागपूर, विद्या प्रकाशन.
- आळंदकर जयकुमार झा, (१९७०), अधिनव शैक्षणिक मानसशास्त्र, पुणे श्री विद्या प्रकाशन.
- बेकिल त.र., (१९७२), शिक्षण संक्रमण, पुणे महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ.
- कुलकर्णी. के.व्ही. (१९७७), शैक्षणिक मानसशास्त्र, पुणे श्री. विद्या प्रकाशन.
- करंदीकर. सुरेश, (१९९४), शैक्षणिक मानसशास्त्र, फडके प्रकाशन. कोल्हापूर,
- कुंडले. म.बा., (१९९६), शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, पुणे, श्री विद्या प्रकाशन.
- खरात. आ.पा. (१९७४), प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्रज्ञ, विद्या प्रकाशन पुणे.
- जगताप ह.ना. (१९८८), शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, पुणे, नित्यनूतन प्रकाशन, कोल्हापूर

निरोगी आरोग्यासाठी व्यायामाचे महत्व

डॉ. नरेश पी. बोरकर, शारीरिक शिक्षण विभाग, श्रीमती रेवाबेन मनोहरभाई पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

प्रस्तावना: व्यायाम म्हणजे आपल्या डोळ्यांसमोर पैलवान किंवा पीळदार शरीर येतात. त्यासाठी तर व्यायाम लागतोच, पण निरोगी राहण्यासाठीही व्यायाम लागतो, अनेकांना हे माहितच नसते. भारतीय समाजामध्ये व्यायामाची आवड कमी आहे. सुशिक्षित समाजात तर व्यायामाची आवड अगदीच कमी आहे. भारतातल्या जातीव्यवस्थेमुळे कष्टकरी वर्गाला अन्न कमी तर खाणाऱ्यांना श्रमच नाही अशी परिस्थिती आहे. म्हणूनच व्यायामाचे महत्त्व कमी आहे. व्यायाम केला नाही तर पुढील दुष्परिणाम होतात. – १. शारीरिक क्षमतेचा अभाव, सहनशक्ती कमी होते, अपेक्षित आयुष्य कमी राहते. २. हृदय लवकर जीर्ण व दुबळे होणे. ३. सांघे आखडणे आणि स्नायू दुबळे होणे. या आरोग्य समस्या लवकर उत्पन्न होतात. ४. रक्तातली साखर वाढून मधुमेह होणे. ५. शरीरात आणि रक्तवाहिन्यांत चरबीचे थर साठणे, पोट सुटणे, त्यामुळे रक्तवाहिन्यांत अडथळे निर्माण होणे. ६. भूक व पचनशक्ती मंद होणे.

जे लोक व्यायाम करीत नाहीत त्यांना आज ना उद्या आरोग्यसमस्या जाणवतात. या सर्व हळूहळू वाढणाऱ्या समस्या असल्याने त्यांची मनुष्याला सवय होऊन जाते व व्यायाम न करणे अंगवळणी पडते. अनेकजण या आळसाचे समर्थन करतात. व्यायामाची आवड लहानपणापासूनच लावली पाहिजे. प्रत्येकाने काही ना काही व्यायाम आयुष्यभर नियमित करायला हवे. व्यायाम म्हणजे नेमके काय हेही समजायला पाहिजे. केवळ थोडेफार चालणे यालाच अनेकजण व्यायाम समजतात. व्यायामाचे अनेक प्रकार आहेत. सर्व दृष्टीने फायदेशीर होईल असे व्यायाम शोधून ते चिकाटीने नियमित करणे आवश्यक आहे. व्यायामाचे शास्त्र नीट समजावून घेण्यासाठी हे लेख उपयोगी पडेल.

व्यायाम म्हणजे काय? व्यायाम म्हणजे एखाद्या अवयवाला किंवा स्नायुगटाला जास्त काळ विशिष्ट काम देत राहणे होय. शरिराला स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी, शरीर मजबूत बनवण्यासाठी, शक्ती वाढवण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या क्रियेस व्यायाम असे म्हणतात. मैदानी खेळ, चालणे, धावणे, पोहणे, सायकलींग, दोरीवरच्या उड्या, दंडबैठका, वजन उचलणे, पुश-अप्स, पायऱ्या उचलणे—उतरणे, स्ट्रेचिंग, डान्सींग, योगासने अशा विविध शारीरिक क्रियांचा व्यायामात समावेश होतो.

शारीरिक उपक्रम हे दोन प्रकारचे आहेत : मॉडरेट (माफक) आणि व्हिगरस (जोरदारपणे करावयाचे). भरभर चालणे, नृत्यकला जोपासणे, बागेत काम करणे, ताशी ५० मैलांपेक्षा कमी वेगाने सायकल चालवणे, योग आणि प्राणायाम करणे हे माफक प्रकारचे व्यायाम प्रकार म्हणता येतील. धावणे, जॉगिंग करणे, ताशी ५० मैलांपेक्षा जास्त वेगाने सायकल चालवणे, वजन उचलणे, पोहणे आणि स्पर्धात्मक खेळ खेळणे हे जास्त शारीरिक कष्ट पडणारे व्यायाम आहेत. फार पूर्वी म्हणजे फार तर आपल्या आजी—आजोबांच्या काळात, अन्न—पाण्याबरोबरच त्यांना हवाही अगदी शुद्ध मिळत होती पण आजची परिस्थिती फार वेगळी आहे.

आज आपण ज्या वातावरणात राहतो, तिथे सर्वत्र प्रदूषित हवा आढळून येते. म्हणूनच शुद्ध हवेत श्वास घेण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. आणि म्हणूनच पहाटे ताज्या हवेत चालल्यास खूपच फायदा होतो. जॉगिंग, सायकल चालवणे, गोल्फ, टेनिस, बास्केटबॉल खेळणे, पोहणे ह्या शरीरास हितकारक अशा एरोबिक ॲक्टिव्हिटीज आहेत. धावण्यानेही वजन कमी होण्यास मदत होते आणि पोटऱ्या व मांड्यांना नीट आकार मिळतो. पण एकदम धावायला सुरुवात करू नये. प्रथम निदान तीन महिने तरी नियमित चालण्याचा सराव करावा आणि तीन महिन्यांनंतरच धावायला सुरुवात करावी. वजन उचलणे, भरभर चालणे, इत्यादीमुळे शारीरिक क्षमता सुधारते आणि हाडे व स्नायू बळकट होण्यास मदत होते. नृत्य करणे, योगासने करणे, मार्शल आर्ट्स इत्यादी प्रकारच्या व्यायामांचा एक वेगळा गट बनतो. त्याला आपण बॅलन्स व स्ट्रेच कसरत म्हणू शकतो. हे व्यायामही शरीरास खूपच फायदेशीर आहेत. त्यामुळे आपली शारीरिक क्षमता व शक्ती सुधारते. शरीरास स्थैर्य प्राप्त होते.

बदलत्या जिवनशैलीत व्यायामाचे महत्व: आजच्या स्पर्धेच्या व धावपळीच्या जीवनात सर्वच वयोगटातील लोकांचे व्यायामाकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे कमी वयोगटातच आरोग्याच्या अनेक समस्या उभ्या राहात आहेत. अभ्यासाच्या तणावामुळे मुले मैदानी खेळ व व्यायामापासून दुरावली आहेत. तर तरुण वयातील व्यक्तींना कॉरिअर आणि कामाच्या व्यापातून रोजच्या व्यायामाला वेळ देता येत नाही. अशा बदलत्या जिवनशैलीत व्यायामाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे लठ्ठपणा, हृदयविकार, उच्च रक्तदाब, डायबिटीज, पक्षघात, सांधेदुखी, गुडघेदुखी, मानसिक तणाव यासारखे अनेक गंभीर आजारांचे प्रमाण अतिशय वाढलेले आहे. पैसा व सुख वस्तूंच्या हव्यासापोटी व्यायामाकडे दुर्लक्ष करून आपण आपले बहुमुल्य आरोग्य धोक्यात घालत आहोत. त्यामुळे वेळीच सावध होऊन प्रत्येकाने आपल्या कामातून दररोज थोडा वेळ काढून व्यायाम करणे गरजेचे आहे.

नियमित व्यायामाचे फायदे: १. व्यायामामुळे शरीर निरोगी आणि सुडोल बनते. २. रोज व्यायाम करण्यामुळे शरीरावर खूप चांगले परिणाम होतात. ३. रोजच्या व्यायामामुळे स्नायूंची शक्ती व लवचिकता वाढते व मजबूत बनतात. ४. शरीरातील चरबीचे प्रमाण नियंत्रित राहते. ५. शरीराच्या चयापचयाच्या गतीमध्ये सुधारणा होते. ६. हृदय आणि फुफुसाची कार्यक्षमता वाढते, पर्यायाने स्टॅमिना वाढतो. ७. रक्तवाहिन्यांची लवचिकता वाढते. ८. कोलेस्ट्रॉल नियंत्रित होते. ९. मानसिक तणाव कमी होतो. मन ताजेतवाने व प्रसन्न राहते. १०. व्यायामामुळे आळस नाहीसा होतो. ११. झोप व्यवस्थित लागते. १२. कार्य करण्याची स्फूर्ती मिळते व आत्मविश्वास वाढतो. १३. व्यायामामुळे उच्च रक्तदाब, मधुमेह, हृदयविकार, लठ्ठपणा या सर्व विकारांपासून दूर राहण्यास मदत होते.

व्यायामाचे प्रकार: १. **एरोबिक व्यायाम:** हृदय, फुफुस व स्नायुंची गती व शक्ती वाढविण्याच्या व्यायामांना एरोबिक व्यायाम असे म्हणतात. चालण्याचा व्यायाम, सायकल चालवणे, पोहणे असे व्यायाम या प्रकारात मोडतात. या प्रकारच्या व्यायामामुळे हृदय, फुफुस, मधुमेह, उच्च रक्तदाब, पक्षाघात यासारखे आजार नियंत्रित होतात. हे व्यायाम रोज २० ते ३० मिनीटे करायला हवे. अशा व्यायामामुळे शरीराची कार्यक्षमता वाढते. म्हणजेच कोणतेही काम करण्याचा स्टॅमिना वाढतो.

२. **एॅनारोबिक व्यायाम:** कुठलीही क्रिया करण्यासाठी लागणारी उर्जा म्हणजे शक्ती होय, शक्ती वाढविण्याच्या व्यायामाला एॅनारोबिक व्यायाम असे म्हणतात. या प्रकारामध्ये जलदरित्या हालचाली कमी वेळात कराव्या लागतात. जसे वजन उचलणे, दंड बैठका लावणे, पुश-अप्स, वेगाने धावणे इत्यादी व्यायाम प्रकारांचा समावेश असतो. अशा प्रकारच्या व्यायामामुळे कमी वेळात जास्त उर्जा वापरली जाते. या प्रकारच्या व्यायामामुळे मांसपेशी मजबुत व पिळदार होतात. या प्रकारच्या व्यायामात कॅलरीज अधिक जळतात त्यामुळे वजन कमी होण्यासाठी मदत होते. हा व्यायाम हृदय विकार असलेल्या व्यक्तींनी करू नये.

३. **स्ट्रेचिंग व्यायाम:** दुखापत न होता आपल्या शरीराला कोणत्याही स्थितीत नेता येणे म्हणजे लवचिकता होय. वयोमानाने व योग्य व्यायामाच्या अभावी स्नायु ताठरतात, कडक बनतात आणि त्यांची कार्यक्षमता कमी होते. यामुळे आपल्याला इजा आणि दुखापत देखील होऊ शकते. लवचिकता राखण्यासाठी स्नायुंना ताण देणे म्हणजे स्ट्रेचिंग दिले पाहिजे. या व्यायाम प्रकारात स्नायुंना विशिष्ट प्रकारे ताण दिला जातो, त्यामुळे मांसपेशी लवचिक व मजबुत बनतात.

४. **समतोल व्यायाम:** एका स्थितीत काही वेळ राहून शरीराचा समतोल साधला जातो. योगासनाचा नियमित सराव केल्याने शारिरिक हालचालींना उपयोगी पडणारे स्नायु सक्षम होतात. तसेच योगासने, प्राणायाम आणि ध्यान धारणा ही मानसिक ताणतणाव नाहीसा करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

अर्धा तासाचा व्यायाम आणि बर्न होणारी कॅलरी: अर्धा तास चालणे-२०० कॅलरी, अर्धा तास सायकलींग-३३० कॅलरी, एरोबिक व्यायाम-२६० कॅलरी, पोहण्याचे व्यायाम-२८० कॅलरी.

उद्देश: बहुतेक व्यायाम प्रकारांत शरीराच्या वेगवेगळ्या भागाला व्यायाम होतो, सर्वांगीण व्यायामाची गरज असते. सदर लेखन कार्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे शरीराची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी योग्य त्या व्यायामाचे मार्गदर्शन करणे होय.

गृहितकृत्य: 'शरीराची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी शरीर अंगांची शक्ती व गती वाढवणारे व्यायाम आवश्यक असतात.'

सुदृढ आरोग्यासाठी व्यायामाचे महत्व: शरीरात जोम, उत्साह निर्माण करण्यासाठी शिवाय शरीरातील चयापचय क्रिया (मेटाबॉलिझम) वाढविण्यासाठी म्हणजेच आपले स्वास्थ्य सुधारण्यासाठी, जे शारीरिक कष्ट घेतले जातात, त्यालाच व्यायाम म्हणतात. आपलं शरीर 'फिजिकली अॅक्टिव्ह' असणं अत्यंत गरजेचे आहे. शरीर चालतं-फिरतं राहिल्यानेच जास्तीच्या कॅलरीज वापरल्या जाऊन शरीराचं वजन प्रमाणबद्ध राखण्यात मदत होते. शरीराचं वजन मर्यादित राहिल्याने रोगांचा प्रतिकार करता येतो.

व्यायाम करत राहिल्याने जास्तीच्या कॅलरीज वापरल्या जाऊन शरीराचं वजन मर्यादित राहून रोग टाळणं सोपं जातं! जेवढ्या प्रमाणात आपण आहार घेतो, तेवढ्याच हिशोबाने आपल्याला व्यायामही करायला हवा. तरच दोन्हीमध्ये संतुलन टिकून राहिल व शरीर सुदृढ व निरोगी राहिल.

१) **हृदय आणि फुफुसांचे आरोग्य वाढवणे:** हृदयाची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी व्यायाम आवश्यक असतात. धावणे, पोहणे, दंडबैठका, इत्यादी गतियुक्त (एरोबिक) व्यायामांतून हे साध्य होते. मात्र वजन उचलणे, बुलवकरं किंवा योगासने अशा व्यायामांतून हे फारसे साध्य होत नाही. हृदयाची गती विश्राम अवस्थेत दर मिनिटास ७० च्या आसपास असते. व्यायामाने ती निदान दीडपट वाढविण्यासाठी अधिक वेगाने चालणे आवश्यक असते (नाडीचा वेग २२०-वय या आकड्याच्या ६० टक्के इतका). अशा व्यायामात शरीरातील रक्तवाहिन्या प्रसरण पावतात. केशवाहिन्यांमधला प्रवाहही मोकळा होतो. सर्व भागांचा रक्तपुरवठा वाढतो. हृदयाच्या रक्तवाहिन्यांचा प्रवाहही वाढतो. लांब पल्ल्याच्या शर्यती करणाऱ्या धावपटूंचे हृदय यादृष्टीने विशेष कार्यक्षम असते, त्यांची सामान्य क्षमता इतरांच्या हृदयाच्या सरासरी क्षमतेपेक्षा ४० टक्के ने अधिक राहते. आपण दम लागणारा व्यायाम करतो तेव्हा हृदयाचे काम अनेक पटींनी वाढलेले असते. म्हणजे रक्तप्रवाह ५ लिटर प्रतिमिनिट यावरून २३ ते ३० लिटर इतका वाढतो. यासाठी हृदयाची गती, दाब, बाहेर पडणाऱ्या रक्ताचे माप हे सर्वच वाढलेले असते. ज्या स्नायूंचा व्यायाम चालू असतो त्यांत तर २०-२५ पटीने रक्तप्रवाह वाढतो. याचबरोबर फुफुसांचे कार्यही हृदय रक्ताभिसरणाला पूरकच असते. जोरकस व्यायामात शरीरातील प्राणवायूची गरज विश्रांतीच्या मानाने २०-३० पटीने वाढते. मॅरथॉन धावणारा पुरुष दर मिनिटास सुमारे पाच लिटर प्राणवायू वापरतो, तोच विश्रांतीमध्ये असलेला पाच लिटर इतकाच प्राणवायू वापरत असतो. श्वसनाचा वेग व खोली हे दोन्हीही अशा व्यायामात वाढतात. ज्या व्यायामात हृदय व फुफुसांचा वेग वाढतो त्याला एरोबिक व्यायाम म्हणतात. फुफुसांचे काम वेगाने वाढविण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे प्राणवायूची वाढती गरज. रक्ताद्वारे प्राणवायू स्नायूला पुरवला जातो. त्याचबरोबर रक्तातून स्नायूंना लागणारी ऊर्जाही पुरवावी लागते.

२) **निरंतरता:** एखादे काम जास्त काळ करित राहण्याची क्षमता हेही महत्त्वाची असते उदा. लाकूड फोडणारा किंवा खाणकाम करणारा मनुष्य दिवसभर ते काम करित असतो. सवय नसलेला एखादा मनुष्य ते काम करतांना पाच मिनिटांतच थकून जाईल, याचे रहस्य काय? त्या त्या कामाने विशिष्ट स्नायुगट जास्त सुदृढ होतात. उदा. लाकूडतोड्याचे दंडाचे स्नायू पीळदार असतात. या स्नायूंमध्ये जास्त धागे असतात, तसेच प्रत्येक धागा इतरापेक्षा जास्त जाडजूड असतो. यात ऊर्जा साठवण (ग्लायकोजेन) इतरापेक्षा जास्त असते. या स्नायूंना लागणारा प्राणवायू व साखर (रक्तप्रवाह) पदार्थ पुरवत राहिल्यास हे स्नायू बराच काळ न थकता काम करित राहतात. अशी व्यक्ती ते काम हळूहळू पण सातत्याने करित असते. तेच काम वेगाने केल्यास त्या स्नायूंना पुरवठा कमी पडून काम मंदावते व ते थांबवावे लागते. एखाद्या स्नायुगटाचे

काम कमी क्षमतेवर पण जास्त काळ करत राहणे हे यातले विशेष तत्त्व आहे. काम करतांना या तत्त्वाचा सर्वात जास्त फायदा होतो.

३) शरीराची लवचीकता राखणे: लहानपणी अवयव बरेच लवचीक असतात. वयाप्रमाणे हे अवयव ताठर होऊ लागतात. स्नायूंची व सांध्यांची लवचीकता वाढवणे आणि टिकवणे हे महत्त्वाचे आहे. शरीराच्या निरनिराळ्या विभागांना नियमित उलटमुलट ताण दिल्याने त्याची लवचीकता वाढते व टिकते. उदा. कमरेची लवचीकता टिकवण्यासाठी मागे वाकणे, पुढे वाकणे, मागे वळणे, बाजूला वाकणे इ. अनेक प्रकार करावेत. योगासने यासाठी अगदी उत्कृष्ट आहेत.

४) स्नायुचे कौशल्ये वाढवणे: काही प्रकारच्या व्यायामाने काही स्नायुकौशल्ये, स्नायुगटांचे समतोल इ. वाढतात. प्रत्येक खेळांमध्ये विशिष्ट कौशल्ये लागते. उदा. क्रिकेटच्या खेळात धावत जाऊन चेंडू झेलणे किंवा चेंडूचा अंदाज घेऊन बॅट मारणे इ. गोष्टी या विशेष कौशल्ये होत. खेळाप्रमाणे निरनिराळ्या कामांनाही कौशल्ये लागते. त्या स्नायुगटांचे कौशल्य विशेष व्यायामांनी वाढवता येते. प्रत्यक्ष कामातूनही ते कौशल्ये वाढतेच, व्यायाम त्याला पूरक होतो.

५) स्नायुची शक्ती वाढवणे: स्नायुची शक्ती वाढवणे हे व्यायामाचे एक उद्दिष्ट आहे. स्नायुची शक्ती वाढते ती त्या त्या स्नायूंना व्यायाम दिल्याने. व्यायामाने स्नायू पुष्ट होतात. त्यांची तंतुसंख्या वाढते, आणि प्रत्येक तंतू जास्त जाडजूड होतात. त्यामुळे एकूण बळ वाढते. स्नायूंचे बळ वाढण्यामागे स्नायूंच्या ऊर्जेचा साठा वाढतो, हेही एक महत्त्वाचे कारण असते. समजा एखादी वस्तू आपण जोर लावून ढकलतो, तो जोर जास्त वेळ टिकायला स्नायूतली ऊर्जा कामी येते.

६) पोटातील अवयवांसाठी विशेष व्यायाम: बहुतेक सर्व व्यायाम स्नायूंनी केलेले असतात, त्यात हृदय व रक्ताभिसरण संस्थेचे काम नैसर्गिक राहते. पण पोटातील अवयवांना व्यायाम देणे या पध्दतीने केले जात नाही. त्यासाठी वेगळे व्यायाम करावे लागतात. यौगिक पध्दतीत उड्डियान, भस्त्रिका, नौली इ. विशेष प्रकार या दृष्टीने सुयोग्य आहेत.

योग्य जीवनशैलीसाठी काही सूचना:

१) नियमितपणे व्यायाम: नियमितपणे व्यायाम करा, ही सर्वात महत्त्वाची सूचना आहे, जी सर्वांनी आचरणात आणणे गरजेचे आहे. शरीर व्यवस्थितपणे कार्यरत राहण्यासाठी शारीरिक तंदुरुस्ती फार महत्त्वाची आहे.

२) व्यायामाला पर्याय नाही: आपली शरीररयष्टी आणि आरोग्य उत्तम राहण्यासाठी दैनंदिन वेळापत्रकात व्यायामासाठी विशिष्ट अशी वेळ निश्चित करावी. कोणत्याही परिस्थितीत व्यायाम करणं टाळू नये.

३) संतुलित आहार: दैनंदिन जीवनात संतुलित आहार फार महत्त्वाचा आहे. 'ज्या आहारात विविध भोज्य पदार्थांचा समावेश केला जातो त्याचप्रमाणे सर्व पोषक तत्त्वांचा योग्य पुरवठा होतो व अन्नाची कार्ये (नवनिर्मिती, झीज भरून काढणे, शक्ती, उष्णता निर्मिती) व्यवस्थितपणे होतात, त्या आहारास समतोल आहार असे म्हणतात. प्रत्येक व्यक्तीचा समतोल आहार लिंगभेद, वय, शारीरिक क्रिया, शरीराचे आकारमान स्वस्थ व अस्वस्थ अवस्था

ऋतुमानावर अवलंबून असतो. फूड पिरॅमिडच्या मदतीने, तुम्ही आपला दैनंदिन आहार निश्चित करू शकता. फूड पिरॅमिडच्या मदतीने तुम्हाला हे कळेल, की तुम्ही प्रत्येक गटातील योग्य ते अन्नपदार्थ आपल्या भोजनात समाविष्ट करत आहात की नाही? तुमच्या दैनंदिन आहारात विविध प्रकारच्या भाज्या व फळांचा समावेश करावे. रोजच्या आहारातून तुमच्या शरीराला आवश्यक तेवढे व्हिटॅमिन्स आणि मिनरल्स मिळत आहेत कि नाही, ह्याची खात्री करून घ्या.

४) आळसाला करा बाय-बाय: तणावग्रस्त परिस्थितीतून स्वतःला बाहेर काढण्यासाठी व्यायाम हा एक उत्तम पर्याय आहे. एकाचप्रकारचे व्यायाम केल्यामुळे त्यामध्ये आळस निर्माण होऊ शकते, म्हणूनच वर्कआऊटमध्ये भिन्नता आणल्यास तुम्हाला व्यायाम करताना कंटाळा येणार नाही. प्रत्येक वेळी त्यात नाविन्य आणल्यामुळे तुम्ही तो आवडीनं करू शकता.

५) कूल व्हा: वॉर्म-अपमुळे व्यायामाला करण्यासाठी शरीराला ऊर्जा मिळते. स्नायू जेव्हा वॉर्म अपमुळे गरम होतात तेव्हा त्यांना दुखापत होण्याची शक्यता कमी असते. तर कूल डाऊनमध्ये शरीराचं तापमान हळूहळू कमी होण्यास मदत होते. यामुळे कार्यरत स्नायूमधून रक्ताभिसरणाने रक्त हृदयाकडे परत यायला मदत होते. याचा परिणाम म्हणून शरीर पूर्वस्थितीत येतं, म्हणून व्यायामाआधी वॉर्म अप करणे गरजेचे असते. तसेच व्यायामानंतर शरीराला सिथील करण्यासाठी कुल डाऊन करणे आवश्यक आहे.

६) अती व्यायाम करणे घातक: कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक हा नेहमी घातकच असतो. व्यायामासाठीही ही बाब तंतोतंत लागू पडते. बऱ्याचदा पटकन वजन कमी करण्यासाठी आणि शरीर सुडौल दिसावं म्हणून बरेच जण व्यायाम करताना घाई करतात. जलद परिणाम दिसावा म्हणून एकाच दिवशी सर्व व्यायामप्रकार करण्यावर भर देतात. पण मुळात तसे करणे चुकीचे आहे. बदल हा हळूहळू होत असतो. अती घाई केल्यामुळे शरीराला ईजा पोहोचण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अती व्यायाम केल्यामुळे स्नायूंना ईजा होऊ शकते. म्हणून व्यायाम प्रकारात नियमित हळूहळू वारंवारिता वाढवावी व तसेच व्यायाम प्रकार वाढवावे.

७) स्ट्रेचिंग करा: सुरुवातीला व्यायामाची सवय नसल्यामुळे बऱ्याचदा व्यायामानंतर स्नायू दुखू लागतात. पण व्यायामात स्ट्रेचिंगचा अवलंब केल्यामुळे स्नायूंचं दुखणं कमी होऊ शकतं. परिणामी, स्नायूंना आराम मिळतो, सांधे बळकट होतात आणि शरीराची ठेवण (पोस्चर) सुधारते.

८) भरपूर पाणी प्यावे: अति व्यायाम केल्यानं बऱ्याच व्यक्तींना डिहायड्रेशनचा (निर्जलीकरणाचा) त्रास होतो. त्यामुळे व्यायामाच्या आधी, नंतर आणि व्यायामादरम्यान पाण्याचं सेवन करणे अत्यंत गरजेचं आहे.

९) प्रशिक्षकाचा सल्ला घ्यावे: व्यायामाचं एक तंत्र असते आणि ते योग्यरितीने अवलंबणे महत्त्वाचे आहे. हे व्यायामाचं तंत्र जर चुकीच्या पद्धतीने अवलंबले गेले तर शरीराला ईजा पोहोचण्याची शक्यता असते. पण हेच तंत्र योग्यरितीने अवलंबले तर व्यायाम करताना कोणतेही आघात किंवा अपघात होण्याची शक्यता निर्माण होत नाही.

१०) **आहाराकडे लक्ष द्यावे:** आपण जे काही खातो त्याचा आपल्या शरीरावर परिणाम होत असतो. त्यामुळे चमचमीत, आकर्षक दिसणारे पदार्थ खाण्याऐवजी पौष्टिक अन्न खाण्यावर तुमचा भर असू द्या. पौष्टिक अन्न खाल्ल्यानं व्यायामासाठी उपयुक्त आणि ताजेतवाने राहण्यासाठी गरजेची अशी ऊर्जा तुम्हाला त्या अन्नातून मिळत असते. त्यामुळे व्यायामाबरोबरीनेच अन्नाचे योग्य प्रमाणात सेवन करणे हे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे.

११) **पुरेशी विश्रांती गरजेची:** व्यायाम सत्र प्रभावी होण्यासाठी पुरेशी विश्रांती अत्यंत गरजेची असते. विशेषतः वेट ट्रेनिंग घेताना स्नायूंना पुन्हा पूर्वव्रत होण्यासाठी तासभर विश्रांतीची आवश्यकता असते. त्यामुळे पुरेशी विश्रांती घेणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

१२) **स्नायू बळकट होण्यासाठी:** स्नायू बळकट ठेवण्यासाठी व हाडांची घनता टिकवून ठेवण्यासाठी स्ट्रेन्थ ट्रेनिंग महत्त्वाची भूमिका बजावतात. व्यायामाच्या सत्रात वरच्या, मध्य आणि खालच्या शरीराच्या मुख्य स्नायू गटांना समाविष्ट करणे महत्त्वाचे आहे.

१३) **कार्डीओचा समावेश:** कार्डीओ वर्कआऊट ३०ते ६० मिनिटांच्या कालावधीसाठी आठवड्यातून किमान पाच दिवस करणे गरजेचे असते. वय, आरोग्य आणि वैद्यकीय इतिहास यावर व्यायामाच्या तीव्रता टारगेट हार्ट रेटच्या (लक्षित हृदयाच्या गतीच्या) ४५ ते ८५ टक्के दरम्यान असू शकते.

१४) **सकारात्मक राहा:** लहान बदलांमुळेच मोठे बदल घडून येण्यास मदत होत असते. उदाहरणार्थ, दिवसातील फक्त १५ मिनिटे जास्त चालण्याने आठवड्यात जवळजवळ दोन तास अतिरिक्त व्यायाम होतो. त्यामुळे आयुष्यात सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगणे गरजेचे आहे. कारण याच सकारात्मक दृष्टिकोनामुळे यशाच्या अनेक संधी निर्माण होत असतात. व्यायामाबाबतही अगदी हेच लागू होते. त्यामुळे काहीही झाले तरी दिनशचर्येत खंड पडणार नाही, याची काळजी घ्यावी.

१५) **वैद्यकीय तपासणी करणे:** नियमितपणे वैद्यकीय तपासणी करण्याची सवय ठेवावी. वार्षिक किंवा अर्धवार्षिक डॉक्टरांनी तपासण्यांची सवय ठेवावी व नियमितपणे त्याचा अवलंब करा.

१६) **योग व मेडिटेशन:** रोजच्या धावपळीच्या, दगदगीच्या तणावपूर्ण जीवनातून थोडासा वेळ काढून योग व मेडिटेशन करावे.

योग व मेडिटेशनने ताण कमी होण्यास मदत होते. रोज नियमितपणे थोडासा का होईना, पण 'वेळ' स्वतःसाठी ठेवावे.

१७) **पोशाख:** व्यायाम करतांना योग्य पोशाख वापरणे अत्यंत गरजेचे आहे. जर योग्य पोशाख किंवा पेहराव नसेल तर अपघात होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्याकरिता सैल पॅट व टी शर्ट वापरावे किंवा ट्रॅकशूटचा वापर करावा. तसेच पायामध्ये व्यायाम करतांनी शुज वापरणे गरजेचे आहे.

१८) **आवड:** आपण जे काम करतो, ते पूर्ण आवडीने करावे. असे केल्याने स्वतःला पूर्ण समाधान मिळते. कोणतेही काम आनंदाने, आवडीने केल्याने पूर्ण मानसिक समाधान तर आपल्याला मिळतेच आणि त्याचबरोबर आळस व थकवाही जाणवत नाही.

१९) **आशावादी राहणे:** आपण जे आहात, जसे आहात, त्याचा आनंदाने स्वीकार करावा. स्वतःविषयी, स्वतःच्या कार्याविषयी आपल्याला सतत अभिमान वाटला पाहिजे. आपल्यात जर काही दोष असले, न्यूनता असली, तर ती दूर करण्याचा विचार करावे. चिडून, रागावून काही साध्य होणार नाही. स्वतः मानसिकरीत्या स्थिर नसाल, तर त्याचा परिणाम तुमच्या आरोग्यावर होऊ शकतो. म्हणून सदैव आनंदी, हसतमुख राहण्याचा प्रयत्न करावा. आशावादी राहण्याचा नेहमी प्रयत्न करावे.

निष्कर्ष: सततच्या व्यायामाद्वारे शरिराच्या वेगवेगळ्या भागांची शारिरिक क्षमता वाढविता येते, त्यासाठी बालपणापासूनच व्यायामाची सवय असणे गरजेचे असते. व्यायामाद्वारे शरिराची कार्यक्षमता वाढून शरिर निरोगी व सुदृढ बनते.

संदर्भ :-

१. डॉ. अनिल शर्मा व संतोष कुमार, 'शारिरिक शिक्षा विश्वकोश'
२. अजमेर सिंह व जगतार सिंह, 'शारिरिक शिक्षा स्वास्थ्य एवं खेल'
३. प्रा. श्रीपाद जर्दे, 'शारिरिक शिक्षण'
४. Upal A.K. (2004), "Physical Fitness and Wellness", Friends Publication, New Delhi.
५. डॉ. सतीश उपळकर, 'नियमित व्यायामाचे फायदे' सरल लेले, 'पोषण व आहारशास्त्र परिचय', पीपळपूरे अँड कंपनी पब्लिशर्स.

महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीसाठी जलयुक्त शिवार अभियान: एक विश्लेषण

डॉ. विजय आ. दरवडे, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली ता. साकोली जि. भंडारा.

गोषवारा: सामान्यतः दुष्काळाला स्थानिक विस्तार, कालावधी व तिव्रता स्वरूपात दर्शविले जाते. पूर, चक्रीवादळ, ज्वालामुखी, भूकंप, सुनामी व विस्फोट या पेक्षा वेगळे असते. जलयुक्त शिवार म्हणजे शिवारात पडलेले पावसाचे पाणी अडवून जमिनीमध्ये मुरविणे किंवा जमिनीवर वर्षभर साठवून ठेवणे. हा या योजना मागिल उद्देश होय. राज्यात शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या, शेतीवरील आधारीत उद्योगधंद्यांचा प्रश्न, जनावरांचा चाऱ्याचा प्रश्न, वाढती बेरोजगारी, वाढते स्थलांतरण, कृषीमधील घटते विकास दर इत्यादी अधिक प्रश्न राज्यात निर्माण झाले आहे. जलयुक्त शिवार योजना निश्चित केलेल्या शासकिय नियमानुसार एकात्मिक पद्धतीनुसार राबविल्यास भविष्यात महाराष्ट्रात दुष्काळाचे संकट कमी होण्यास मदत होईल असे वाटते. थोडक्यात भुजल पातळी, खरीप हंगामातील उत्पादकता व रब्बीतील पीकक्षेत्र या निकषांआधारे ही योजना फायदेशीर ठरल्याचे दिसून येते. या योजनांच्या माध्यमातून मृद संधारण व जलसंधारणाच्या कामांमुळे महाराष्ट्रातील बऱ्याच भागातील पाणी टंचाईच्या समस्या या मिटल्या असून जमिनीच्या भूजल पातळीत वाढ झाल्याचे आर्थिक अहवालावरून दिसून येते.

मुख्य शब्द: दुष्काळी परिस्थिती, जलयुक्त शिवार अभियान.

संशोधन विषयाचा परिचय: मानवी प्रतिक्रिया, पावसाची रूपे व विविध वैचारीक दृष्टिकोण इत्यादी सारख्या अनेक घटनांमुळे दुष्काळाची एक सार्वत्रिक आणि निश्चित अशी व्याख्या करणे कठीण काम आहे. दुष्काळ हा शब्द आर्द्रता सारखी तात्पुरती बाधा आहे. जी हवामानाचे एक स्थायी वैशिष्ट्ये आहे. मौसमी आर्द्रता देखील दुष्काळापासून वेगळे असणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे दुष्काळ वातावरणाचे एक सामान्य, आवर्ती वैशिष्ट्ये आहे. सामान्यतः दुष्काळाला स्थानिक विस्तार, कालावधी व तिव्रता स्वरूपात दर्शविले जाते. एखाद्या क्षेत्रासाठी सांख्यिकीय वर्षांच्या सरासरीवरील, हंगाम किंवा वर्षांच्या विस्तारीत कालावधीत किंवा त्याहूनही अधिक प्रमाणात, पावसाची कमतरता जेव्हा येते तेव्हा दुष्काळ पडतो. दुष्काळाचे स्वरूप हे इतर नैसर्गिक आपत्ती जसे पूर, चक्रीवादळ, ज्वालामुखी, भूकंप, सुनामी व विस्फोट या पेक्षा वेगळे असते. दुष्काळ येण्यास हवामानातील आकस्मिक बदल, जंगलतोड किंवा ज्वालामुखीचे वणवे किंवा उद्रेक या विविध कारणांनी उद्भवलेले पर्यावरणीय जलचक्रातील दोष किंवा कारणे असू शकतात. यात दुष्काळाचा परिणाम आणि नियंत्रणार्थ सरकारी प्रयत्न व उपाय आणि जलयुक्त शिवार अभियानाचे योगदान याच्यावर साधकबाधक चर्चा यात करण्यात आली आहे.

जलयुक्त शिवार म्हणजे शिवारात पडलेले पावसाचे पाणी अडवून जमिनीमध्ये मुरविणे किंवा जमिनीवर वर्षभर साठवून ठेवणे. जलयुक्त शिवार योजनेमुळे नाल्यामध्ये पाणी जास्तीत जास्त दिवस नदीत साचून राहिल व विहिरी कोरड्या पडणार नाहीत. हा या योजना मागिल उद्देश होय.

सर्वसाधारणपणे १९९० च्या दशकापासून महाराष्ट्र राज्यात पाणी टंचाईचा सामना करावा लागतो. इ.स. २००० पासून पाणी टंचाईची समस्या जाणवायला लागली आहे. यावर मात करण्यासाठी सरकारने पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न तात्पुरत्या परिस्थितीत सोडविण्यासाठी पाणी टंचाई असलेल्या गावांना टँकरने पाणीपुरवठा करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न तात्पुरता मिटविता आला. परंतु शेतीला लागणाऱ्या पाण्याचा प्रश्न कायम होता. महाराष्ट्र राज्यात सरासरीने दर-दोन व ांनी नैसर्गिक पावसाअभावी कोरडा दुष्काळ पडू लागला. त्यामुळे शेती

व पशुधन धोक्यात आले. पावसाअभावी चाऱ्याचा प्रश्न निर्माण झाल्याने शेतकऱ्यांना जनावरे पाळणे कठीण झाले आहे. या दुष्काळाची सर्वात जास्त झळ मराठवाड्यातील लातूर, उस्मानाबाद, बीड, औरंगाबाद, या जिल्हयांना बसली. विदर्भ, पश्चिम महाराष्ट्र व खांदेशातही कोरड्या दुष्काळाची मोठ्या प्रमाणात बसली. एकंदरीत संपूर्ण महाराष्ट्रात कोरड्या दुष्काळाने शेतीक्षेत्र धोक्यात आले. या दुष्काळी परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री मा. देवेंद्रजी फडणवीस यांनी पुढाकार घेऊन ५ डिसेंबर २०१४ रोजी एक शासन निर्णय काढला व त्यानुसार महाराष्ट्रात जलयुक्त शिवार योजना सुरू केली. निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असणारी ही परिस्थिती बदलण्यासाठी राज्यातील सर्व विभागांच्या समन्वयाने एकात्मिक पद्धतिने 'जलयुक्त शिवार अभियान' राबविण्यात येत आहे.

संशोधनातील महत्वाचे शब्द: पाणी पुरवठा, जलसिंचन, जलयुक्त शिवार, महाराष्ट्र, जलस्रोत, गाळ, दुष्काळ इत्यादी.

संशोधन स्रोत: शोधपत्र, वर्तमानपत्र, पुस्तके, अहवाल, मासिके आणि वेबसाइट्स इ. दुय्यम स्रोत.

जलयुक्त शिवार अभियानाची आवश्यकता: महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकास करण्याकरीता कृषी क्षेत्राचा वाटा हा मोठा आहे. परंतु सिंचनाच्या अपुऱ्या सोई यातील अडचण मोठी आहे. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यापासून गेल्या ६० वर्षांचा सिंचन विकासाचा हिशेब केला असता राज्यात सिंचनाचा विकास संतुलीत प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही. अजूनही महाराष्ट्रात सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण १७.५ प्रतिशत असून देशपातळीवर हे प्रमाण मात्र ४३ प्रतिशत एवढे आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर १९६५, १९६६, १९७२, १९७९, २००२, २००९, २०१४, २०१५, २०१६, आणि २०१८ असे आलटुन पालटुन एकामागे एक महाराष्ट्रात दुष्काळाची परिस्थिती दिसून येते. यामुळे जलयुक्त शिवार योजना अभियानही महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गासाठी आणि पर्यावरण संतुलनासाठी दिलासा देणारी मानली जाते.

२५ नोव्हेंबर २०१४ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये राज्यातील २२ जिल्हयांतील १९०५९ गावांमध्ये पाणी टंचाई सदृश्य परिस्थिती जाहिर केली. मराठवाड्यातील प्रकल्पामध्ये केवळ १०

टक्के एवढा कमी पाणी साठा शिल्लक होता. त्यामुळे राज्यात शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या, शेतीवरील आधारीत उद्योगधंद्याचा प्रश्न, जनावरांचा चाऱ्याचा प्रश्न, वाढती बेरोजगारी, वाढते स्थलांतरण, कृषीमधील घटते विकास दर ईत्यादी अधिक प्रश्न राज्यात निर्माण झाले. यावर कायमस्वरूपी उपाय म्हणून जलसिंचन हा उपाय पुढे आला. व त्यामुळे शासनाने एकात्मिक कृती आराखडा तयार करून ५ डिसेंबर २०१४ रोजी जलयुक्त शिवार योजना सुरू केली.

जलयुक्त शिवार अभियानाचे उद्देश:

१. पावसाळ्यात पडलेल्या पावसाचे पाणी गावतील शिवारातच अडवून ठेवणे.
२. यामुळे भुगर्भातील पाणी पातळीत वाढ करून घेणे व जलस्तर वाढविणे.
३. भुजल अधिनियमाची योग्यरित्या अंमलबजावणी करणे.
४. राज्यातील सिंचनक्षेत्रात वाढ करून सर्वांना पुरेसे पाणी उपलब्ध करण्यासाठी शाश्वत निर्माण करून घेणे.
५. राज्यात विकेंद्रित पाणीसाठा निर्माण करणे.
६. जंगलवाढीसाठी वृक्ष लागवडीस प्रोत्साहन देऊन मोठ्या प्रमाणावर वृक्ष लागवड करून घेणे.

सारणी क्रमांक : ०१

अ. क्र.	तपशिल	एकक	२०१५-१६	२०१६-१७
१	निवडलेली गावे	संख्या	६,२०२	५,२९१
२	पुर्ण झालेली कामे	संख्या	२,५३,८६२	१,५९,१०३
३	प्रगतीपथावर असलेली कामे	संख्या	९९३	१७,१४५
४	लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेली कामे	संख्या	६,३७४	१,९१६
५	लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेल्या कामांचे मूल्य	रु.कोटी	३८९	३९४
६	पुरविण्यात आलेला एकूण विशेष निधी	रु.कोटी	२,०००	२,२७५
७	विशेष निधीतील खर्च	रु.कोटी	१,८४७	१,२५७
८	निर्माण केलेला जलसाठा	हजार घन मीटर	१०,९२,२८९	५,८९,७५९
९	१०० टक्के कामे पुर्ण झालेली गावे	संख्या	६,०५४	२,८३०
१०	विशेष निधी व समायोजित केलेल्या निधीद्वारे केलेला एकूण खर्च	रु.कोटी	३,८३१	२,२३५

स्त्रोत : ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, महाराष्ट्र शासन

वरिल सारणीचे अध्ययन केले असता २०१५-१६ या वर्षात जलयुक्त शिवार योजने करीता निवडलेल्या गावाची संख्या ६,२०२ असून पुर्ण झालेली कामे हि २,५३,८६२ तर प्रगतीपथावर असलेली कामे ९९३ एवढी आहेत. तर २०१६-१७ या वर्षात जलयुक्त शिवार योजने करीता निवडलेल्या गावाची संख्या ५,२९१ असून पुर्ण झालेली कामे हि १,५९,१०३ तर प्रगतीपथावर असलेली कामे १७,१४५ एवढी वाढ झालेली आहे. २०१५-१६ या वर्षात १०,९२,२८९ जलयुक्त शिवार योजनेमुळे जलसाठा उपलब्ध झालेला आहे. तसेच २०१६-१७ या वर्षात ५,८९,७५९ एवढा जलसाठा उपलब्ध झाला आहे. यावरून सागता येईल की, या योजनेअंतर्गत ज्या-ज्या भागात जलयुक्त शिवार योजनाची कामे पुर्ण झाली त्या भागात काही प्रमाणात का होईना पाण्याच्या समस्या कमी झाल्याच्या दिसून येते. ही योजना निश्चित केलेल्या शासकिय नियमानुसार एकात्मिक पद्धती राबविल्यास भविष्यात महाराष्ट्रात दुष्काळाचे संकट कमी होण्यास मदत होईल असे वाटते. थोडक्यात भुजल पातळी, खरीप हंगामातील

७. पाणी अडवणे किंवा जिरविणे याबाबत लोकांना प्रोत्साहन करून या संदर्भातील लोक सहभाग वाढविणे.

८. जलस्रोतातील गाळ लोकसहभागातून काढून पाणीसाठा वाढविणे.

९. पाणी साठवण निर्माण करणारी नवीन कामे हाती घेणे.

जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती:

'सन २०१९ पर्यंत पाणी टंचाईमुक्त राज्य' या संकल्पनेनुसार पाण्याची टंचाई कायमची दुर करण्यासाठी राज्यात जलयुक्त शिवार अभियान राबविण्यात येत आहे. भू-जल पातळी वाढविण्यासाठी शाश्वत सिंचन सुविधेच्या निर्मितीद्वारे पावसाचे पाणी जमिनीत मुरविणे असा या अभियानाचा मुख्य हेतू आहे. दरवर्षी ५००० गावे व पाच वर्षात २५,००० गावे पाणी टंचाईमुक्त करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले आहे. वर्ष २०१७-१८ मध्ये १२ जानेवारी अखेर ५,०१८ गावे निवडण्यात आली असून त्यात ७,६८३ कामे पुर्ण झाली व ६,४४० कामे प्रगतीपथावर आहेत. ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, महाराष्ट्र शासन याच्या माहिती नुसार जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती पुढील सारणीवरून दिसून येते.

उत्पादकता व रब्बीतील पीकक्षेत्र या निकषांआधारे ही योजना फायदेशीर ठरल्याचे दिसून येते.

जलयुक्त शिवार योजनेमुळे राज्यातील १३००० गावे दुष्काळमुक्त झाली असून टॅकरने पाणी पुरवठा करण्यासाठी लागणाऱ्या टॅकरची संख्या कमी झाली आहे. २०१५ च्या उन्हाळ्यात एकूण ६१४० टॅकरद्वारा टंचाईग्रस्त गावांना पाणीपुरवठा सुरू होता. सन २०१६ मध्ये ही संख्या कमी होऊन १३७९ झाली तर सन २०१७ मध्ये ती ३३६ वर आली. २०१८ च्या मे महिन्यात तर हि संख्या १५२ टॅकरवर आल्याची शासनाची आकडेवारी सागते. (लोकसत्ता दि. २५ जून २०१८)

जलयुक्त शिवार अभियानामधील कमतरता: १. विस्थापीताची समस्या : जलयुक्त शिवार अभियानामुळे ज्या ज्या भागात धरणे किंवा सिमेंटचे बांध घालण्यात आल्यामुळे तेथील शेतकऱ्यांच्या जमिनी, पीके, वसाहती ईत्यादी पाण्याखाली जाण्याची दाट शक्यता आहे. त्यामुळे तेथील नागरीकांना त्याच्या सोयीच्या ठिकाणी विस्थापीत करणे सोयीचे होईल. परंतु अजूनही आपल्या

राज्यातील बऱ्याच विस्थापीतांचे प्रश्न अजूनही मार्गी लागलेले नाही. त्यामुळे या जलयुक्त शिवार अभियानांमुळे विस्थापीतांचा प्रश्न निर्माण होईल.

२. **योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव:** जलयुक्त शिवार अभियानाची योग्य अमलबजावणी करून घेण्याकरीता योग्य अनुभवी मार्गदर्शकाची आवश्यकता असते. जसे कामाच्या जागेची योग्य निवड करणे, सक्षम अधिकाऱ्याची निवड व परवांगी व तंज्याचा सल्ला ईत्यादी मार्गदर्शनाची गरज असते. हे मार्गदर्शन वेळोवेळी मिळत नाही.

३. **बंधाऱ्याच्या खालील भागात कमी पाण्याची उपलब्धता:** जलयुक्त शिवार अभियानाच्या माध्यमातून नदी नाले यांना सिमेंटने बांध घातल्यामुळे बंधाऱ्या खालील शेतीला सुरुवातीच्या काळात पाणी मिळणार नाही. त्यामुळे त्याच्या शेतीची मसागत योग्य वेळी होणार नाही. व त्याचा उत्पादकतेवर प्रतिकूल परिणाम होईल.

४. **बंधारे बांधकामातील निकृष्टपणा :** जलयुक्त शिवार अभियानातील बंधाऱ्याची काही कामे हि निकृष्टदर्जाची झालेली आहेत. एवढेच नाहीतर पहिल्या पावसाच्या पाण्यात सिमेंट बंधारे वाहून गेले आहेत. अशाप्रकारच्या तक्रारी निरीक्षणावरून लक्षात आले आहे.

५. **पर्यावरणीय धोका :** जलयुक्त शिवार अभियानातील जे उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवण्यात आले ते पूर्ण करण्याकरीता नाल्याचे खोलीकरण आणि रूंदीकरणावर अधिक भर देण्यात येत आहे.

त्यामुळे पर्यावरणीय धोका निर्माण होण्याची भिती निर्माण होण्याची शक्यता तंज्याच्या मते वर्तविण्यात येत आहे.

वरिल जलयुक्त शिवार अभियानातील कमतरता दिसून येत असली तरी या योजनांच्या माध्यमातून मृद संधारण व जलसंधारणाच्या कामांमुळे महाराष्ट्रातील बऱ्याच भागातील पाणी टंचाईचा समस्या मिटली असून जमिनीच्या भूजल पातळीत वाढ झाल्याचे आर्थिक अहवाल पाहणीवरून दिसून येते.

जलयुक्त शिवार अभियानातील शिफारशी: १. जलयुक्त शिवार अभियानातील जे काम करून घेतले जातात. त्या कामावर योग्य नियंत्रणे ठेवली पाहिजे. म्हणजेच अयोग्य कामावर नियंत्रणे असली पाहिजे. २. जलयुक्त शिवार अभियानातील भ्रष्टाचार होण्याची दाट शक्यता आहे. त्या भ्रष्टाचारावर नियंत्रणे असली पाहिजे. ३. दर्जेदार काम करून घेण्यासाठी अधिकारी आणि गावातील शेतकरी वर्गात समन्वयाची भुमिका ठेवण्याचा प्रयत्न असला पाहिजे.

संदर्भ :

१. शासन निर्णय क्र. जलअ- २०१४/प्र.क्र.२०३/जल-७ मंत्रालय मुंबई ४४४३२ दि. ५ डिसेंबर २०१४
२. दुसाने मिलिंद मधुकर (२०१५) महाऱ्युज मधील लेख दि. २३ मार्च
३. राजपुत करमसिंग अर्थमीमांसा जुलै ते डिसेंबर २०१८ खंड ११, अंक २
४. जलसंवाद मे, २०१६
५. लोकराज्य जुलै २०१६
६. इंटरनेटवरील विविध लेख
७. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८

ग्रामीण विकास आणि परिवर्तनात दूरसंचार क्रांतीचा प्रभाव

प्रा. राजु बुरिले, समाजशास्त्र विभागप्रमुख, अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर E-mail: burile.agc@gmail.com

गोष्टवारा: एकविसावे शतक हे माहिती व सूचना क्रांतीचे युग ठरले आहे. त्यामुळे संपर्क क्रांती ही सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवनात परिवर्तनाची नांदी ठरली आहे. विविध दृष्टिकोनातून आपल्या दैनंदिन जीवनात या सर्व संपर्क क्रांतीचा आणि समाज माध्यमांचा इतका भडीमार होत आहे की, ज्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील निरक्षर माणसांनाही या साधनांचे अक्षरशः वेड लागले आहे. केवळ मनोरंजनाचे साधनच नाही तर अलीकडे संस्कृतीचे एक महत्वाचे घटक ठरले आहे. आपल्याकडे दूरसंचार साधने नसेल तर आपण फार गरीब आहोत. अशी न्युनगंडाची भावना निर्माण होते. अलीकडे गरिबातील गरीब व्यक्तींकडे सुद्धा टी.व्ही. आणि मोबाइल हे दूरसंचाराचे महत्तम साधन उपलब्ध झाले आहे. माहिती व सूचना प्रसार क्रांती युगात ग्रामीण भागात विकासाच्या दृष्टिकोनातून विविध परिवर्तने होत आहे. सन २००६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या 'Food and Agriculture Organisation' च्या जागतिक सर्वेक्षणांमध्ये e-agriculture ची जागतिक स्थिती समोर आली. या सर्वेक्षणावरून असे लक्षात येते की, ५० प्रतिशत भागांमध्ये माहितीच्या आदान-प्रदानाद्वारे ग्रामीण विकासाची माहिती मिळत होती. दूरसंचार साधनांची उपलब्धता आणि सेवा यामध्ये आशिया आणि आफ्रिका खंड अजुनही मागासलेले आहे. असे निदर्शनास आले आहे. त्यामुळे 'ई-कृषी' संकल्पना आपल्या देशासाठी नवीन असल्यामुळे दूरसंचार क्रांती झपाट्याने घडवून आणणे, हे भारत देशापुढे मोठे आव्हान आहे. सर्वांगीण विकासामध्ये योगदान देणारे हे मोठे क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे. त्यामुळे भारत सरकारने 'Digital India' असे अभियान राबवून ग्रामीण क्षेत्रात सुद्धा 'डिजिटल साक्षरता' निर्माण करण्यासाठी विविध पाऊल उचलले आहे.

बीजशब्द: माहिती व सूचना प्रसार क्रांती, ग्रामीण क्षेत्र, सामाजिक विकास आणि परिवर्तन, दूरसंचार साधने, डिजिटल इंडिया.

प्रस्तावना: आजच्या युगात दूरसंचार क्रांती ही मानवी जीवनाच्या विकासातील मैलाचा दगड ठरली आहे. दूरसंचार क्रांतीमुळे पर्यायाने मोबाईल, इंटरनेट आणि दूरदर्शनमुळे संपूर्ण जगच 'एक गाव' बनले आहे. इंटरनेटच्या क्रांतीमुळे मार्शल मॅकलुहान यांची 'ळसवइंस टपससपंहम' संकल्पना येथे साकार झाली आहे. जीवन जगण्यासाठी विविध सोयी-सुविधांची आवश्यकता असते. उदा. वीज, पाणी, आरोग्य, दळणवळण, शिक्षण, रोजगार इ. मुलभूत गरजांची पूर्तता होणे, म्हणजेच पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ होणे हे विकासाचे लक्षण मानले जाते. ग्रामीण क्षेत्राचा विकास आणि परिवर्तनात उपरोक्त साधनांशिवाय दळणवळण क्षेत्रात झालेली क्रांती ही तर वरदानच ठरली आहे. खेड्यातील पायाभूत सुविधांमध्ये झालेल्या वाढीमुळे उदा. रस्ते, वाहतूक आणि दळणवळण इ. साधनांमुळे रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे मनुष्यबळाचा पुरेपूर वापर करून उत्पादन क्षेत्रात वृद्धी घडवून आणता आली आहे. रोजगाराच्या विविध संधीमुळे आर्थिक उत्पन्नात भर पडली आहे. जागतिक अधिकोषाच्या अहवालानुसार ग्रामीण क्षेत्रातील रस्ते बांधणीसाठी १०,००,००० रुपये गुंतवणुकीमुळे १६३ व्यक्ती गरिबी रेषेच्या वर येतात. संपर्क साधनांची व्यापकता आणि उपयुक्तता यामुळे एखाद्या ठिकाणी प्रत्यक्षपणे ये-जा करण्याची निकड लक्षात घेऊन निर्णय घेतला जात असल्यामुळे श्रम, वेळ, पैसा आणि इंधनात बचत होते. परिणामी आर्थिक बचत होऊन उत्पन्नात भर पडते. यातूनच आर्थिक सशक्तिकरणाचा सामाजिक आयाम दिसून येतो. त्याचा परिणाम लोकांच्या राहणीमान आणि दर्जात झालेल्या बदलात दिसून येतो.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती: प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून प्रकाशित पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे व वेबसाईटचा इ. स्रोतांच्या आधारे तथ्य संकलन केले आहे.

संशोधनाचे उद्देश: १. दूरसंचार क्रांतीची चर्चा करणे. २. ग्रामीण क्षेत्रातील ई-कृषी व्यवस्थापनाची चर्चा करणे. ३. ग्रामीण ई-गव्हर्नन्सची चर्चा करणे. ४. दूरसंचार सेवा आणि साधनांची उपयुक्तता अभ्यासणे. ५. दूरसंचार सेवेतील मर्यादाबद्दल चर्चा करणे.

१७ ऑक्टोबर २००० मध्ये माहिती व सूचना प्रसारण अधिनियम लागू केल्यामुळे ई-कॉमर्स, ई-गव्हर्नन्स सुविधा लागू करण्यात आली. त्यामुळे शासकीय पातळीवर विविध ऑनलाईन प्रणालीद्वारे कार्य होऊ लागल्यामुळे कार्यात पारदर्शकता निर्माण होण्यास मदत झाली. तसेच दैनंदिन कामकाजात गतिमानता आणि अचूकता सुद्धा निर्माण झाली आहे. भारत सरकारने २००१ हे वर्ष 'E-Governance' वर्ष म्हणून घोषित केले. 'Information Technology to all' असे उद्देश समोर ठेवून शासकीय प्रयत्न झाल्यामुळेच येत्या दहा वर्षांत आपल्या भारतामध्ये माहिती व तंत्रज्ञान क्रांती झपाट्याने घडून आल्याचे दिसून येते. ग्रामीण रस्ते, वाहतूक आणि दळणवळण हेच ग्रामीण जीवनातील विकास व परिवर्तनाचे गमक होय. दळणवळण क्षेत्रात झालेल्या आमूलाग्र बदलामुळे ग्रामीण शिक्षण, व्यवसाय व शेतीसाठी लागणारे आधुनिक तंत्रज्ञान समाजाला मिळू लागले आहेत. त्यामुळे सामाजिक विकास घडून येण्यास मदत झाली आहे.

ग्रामीण क्षेत्रातील ई-कृषी व्यवस्थापन: www.e-agriculture.org या वेबसाईटद्वारे विविध कृषी व्यवस्थानासंबंधीच्या माहितीचे आदान-प्रदान केले जाते. तसेच दृ क-श्राव्य माध्यमाद्वारे संवाद सुद्धा साधला जातो. यामुळे सूक्ष्म अध्ययन, विविध यशवंत शेतकऱ्यांच्या मुलाखती, विज्ञान-तंत्रज्ञानाची माहिती पत्रके, अनुभव कथन, बातम्या, उत्पादन तंत्राचे सादरीकरण, ग्राफिक्स आणि ऑनिमेशनद्वारा संगणकीकृत दृक-श्राव्य प्रस्तुती इ. गोष्टी सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचण्यास दूरसंचार क्रांती ही बहूमोलाची ठरली आहे.

अधिक उत्पादन घेण्यासाठी देशी-विदेशी तंत्रज्ञान वापराचे ज्ञान इंटरनेटच्या सहाय्याने मिळविणे सहज शक्य झाले आहे. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील सीमांत शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा झाला आहे. नव-नवीन संशोधन तळागाळातील जनसामान्यांपर्यंत पोहोचू लागल्यामुळे लघु उद्योग, रोजगार, व्यापार, शेती व्यवसाय यासाठी दूरसंचार क्रांती ही पर्वणीच ठरली आहे.

ई-गव्हर्नन्स ग्रामीण समाजासाठी वरदान: दूरसंचार आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीमुळे संपूर्ण जग एकत्र आले आहे. यालाच 'व्हसवईस टपससंहम' असेही संबोधले जाते. याच क्रांतीने शहराबरोबरच ग्रामीण क्षेत्रातील विकासाला सुध्दा एक नवी दिशा दिली आहे. माहिती क्षेत्रातील नव-नवीन संशोधनामुळे सामाजिक विकासाची दालने उघडत असल्याचे दिसून येत आहे. दूरसंचार तंत्रज्ञान अनुकरणाच्या संदर्भात अनेक शब्द कानी पडतात जसे, ई-मेल, ई-बिजनेस, ई-टेंडर, ई-बँकिंग, ई-शिक्षण, ई-व्यवहार इ. सामान्य व्यक्तीच्या सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनात इलेक्ट्रॉनिक संचार साधने आणि इंटरनेटचा वापर ही महत्त्वाची भूमिका वटवित आहे.

दूरसंचार सेवा-साधनांची उपयुक्तता:

१. **संभाषण:** टेलिफोन, मोबाईल यामुळे सहज, सुलभ संभाषण होऊ लागले आहेत. व्हिडियो कॉलमुळे प्रत्यक्ष परिस्थितीचे अवलोकन करता येते. चर्चा करता येते. त्यामुळे त्वरित निर्णय घेता येतो. तसेच विचारांची आदान-प्रदान करता येते.

२. **संक्षिप्त मजकूर सेवा:** लेखी स्वरूपात संक्षिप्त मजकूर प्रेषण सेवेमुळे समाजातील लोकांमध्ये तात्काळ आणि जलद संपर्क होऊन समाज किंवा व्यक्तीगत संपर्कामध्ये स्पष्टता निर्माण होते. त्यामुळे व्यवहारांमध्ये जलदगती निर्माण झाली आहे.

३. **लोकशिक्षण व मनोरंजन आणि जनजागृती:** आकाशवाणी, दूरदर्शन, मोबाईल, संगणक व इंटरनेटच्या माध्यमातून सर्व जग एकत्र येत आहे. त्यामुळे जलद गतीने लोकांमध्ये जनजागृती घडून येत आहे. लोक शिक्षण व मनोरंजनाचे साधन म्हणूनही दूरसंचार साधनाचा उपयोग करता येतो. उपरोक्त साधनांमुळे मुलांना शिक्षणाचे धडे, तंत्रज्ञानाची माहिती, रोजगार विषयक माहिती, व्यावसायिक व शेती तंत्रज्ञान इत्यादी माहिती संकलननामुळे व त्याच्या वापरामुळे उत्पादन व उत्पन्नात वृद्धी होण्यास मदत होते. तसेच समाजातील लोकांच्या तार्किक शक्तीत वाढ होऊन योग्य-अयोग्य याची जाण निर्माण होते. त्यामुळे रूढी-परंपरांवर परिणाम होऊन परिवर्तित मूल्यव्यवस्था निर्माण होण्यास मदत होते.

४. **ई-पत्रव्यवहार:** तार, ई-मेल, फॅक्स ह्या दूरसंचार साधनांमुळे खाजगी किंवा सरकारी क्षेत्रातील ई-पत्रव्यवहार करणे सुलभ झाले आहे. एकेकाळी पत्रव्यवहार होण्यासाठी, मजकूर किंवा बातमी पोहोचविण्यासाठी बराच विलंब होत असे. त्यासाठी विशेष दूत पायदळ, घोडागाडी, सायकल किंवा बैलगाडी इत्यादीचा वापर करीत असे. उपरोक्त साधनांमुळे ई-पत्रव्यवहारात सुलभता आणि जलदता निर्माण झाली आहे.

५. **वेळ, श्रम, पैसा आणि इंधनात बचत:** दूरसंचार क्रांतीमुळे व्यक्तीची संपर्क प्रक्रिया ही जलद झाली आहे. त्यामुळे वेळ, श्रम, प्रवास खर्च आणि इंधनात बचत झाली आहे. वेळीच माहितीचे आदान-प्रदान होत असल्याने तात्काळ निर्णय घेणे

सोयीचे झाले आहे. वेळ, श्रम, इंधन आणि पैशाची बचत झाल्यामुळे त्याचा इतरत्र उपयोग करून सेवा व उत्पादन प्रक्रियेत महत्तम उपयोग करून अधिक उत्पन्न मिळविता येऊ लागले. त्याचा परिणाम समाजाच्या राहणीमानावर झाला आहे.

ग्रामीण क्षेत्रातील विकास व परिवर्तनात दूरसंचार साधनांचा प्रभाव: चंद्रपूर जिल्ह्यातील वरोरा तहसील क्षेत्रातील ग्रामीण भागात एक सर्वेक्षण करण्यात आले. ग्रामीण क्षेत्रातील विकास व परिवर्तनात दूरसंचार साधनांचा प्रभाव याबाबत सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यातून पुढील माहिती समोर आली. १. दूरसंचार साधनांमुळे शेती व इतर पूरक व्यवसायाबद्दलचे नवीन तंत्रज्ञान सहज उपलब्ध झाले आहे. २. कृषी विभागाच्या अधिकृत संकेतस्थळांमुळे वर्तमानकालीन शेती मालाचे बाजार भाव यात पारदर्शकता आली. त्यामुळे शेतकऱ्यांची फसवणूक होण्यास बऱ्याच प्रमाणात आळा बसला आहे. ३. दूरसंचाराच्या विविध साधनांमुळे जनजागृती होऊन समाजातील अज्ञान दूर होण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळे संस्कृतीत परिवर्तित मूल्ये रुजू लागली आहेत. ४. दूरदर्शन, मोबाईल आणि संगणक यांच्या महत्तम वापरामुळे तांत्रिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. सर्व प्रकारचे ज्ञान एका टिचकीवर उपलब्ध होत असल्याने वैचारिक दृष्टीकोन निर्माण होऊन लोकांच्या तार्किक शक्तीत वाढ झाली आहे. ५. ऑफलाइन शिक्षणाच्या जोडीला ऑनलाईन शिक्षण पद्धती उपलब्ध झाल्याने जगातील कोणतेही ज्ञान सहज उपलब्ध होऊ लागल्याने शिक्षणाच्या दर्जात वाढ झाली आहे. दृक-श्राव्य शिक्षण पद्धतीमुळे पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच तांत्रिक व वैज्ञानिक शिक्षणाचे ज्ञान मिळू लागले आहे. ६. ग्रामीण क्षेत्रात दूरदर्शनवरील ज्ञान, मनोरंजन आणि शिक्षण अशा महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण संस्कृतीत झपाट्याने बदल होत आहे. ७. आरोग्यविषयक संस्थेची विविध संकेतस्थळे, दूरदर्शन आणि रेडियोवरील कार्यक्रम, मोबाईलवर प्राप्त होणारी आरोग्याबद्दलची माहिती व संदेश यामुळे जनजागृती झाली आहे. एखादा रुग्ण गंभीर अवस्थेत असेल तर त्यावरील उपचार पद्धती आणि सल्ला मिळविण्यासाठी दूरसंचाराचे मोबाईल हे साधन फारच उपयोगी ठरले आहे. 'ज्मसप.उमकपबपदम' ही संकल्पना यातून सर्व सामान्य होत आहे. असे दिसून येत आहे. ८. विचारांची देवाण-घेवाण, नातेवाईक यांचेकडील बातम्या, वैवाहिक कार्य ई. कार्यात दूरसंचाराचा प्रभाव दिसून येतो. सामाजिक तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात सुद्धा दृक-श्राव्य माध्यमांद्वारे संवाद साधने व विचारांची देवाण-घेवाण होत असल्याने माहिती संप्रेषणामध्ये जलदता निर्माण झाली आहे. ऑनलाइन आर्थिक व्यवहारामुळे सहजता, सरलता, पारदर्शकता आणि जलदपणा इ. गोष्टी निर्माण झाल्या आहे.

दूरसंचार सेवा-साधन वापरातील मर्यादा:

१. **विजेचे लोडशेडींग:** दूरसंचाराची सर्व साधने ही विज व विजेरीवर चालतात. त्यामुळे विजविरहित क्षेत्रात व लोडशेडींग क्षेत्रात ही साधने कुचकामी ठरतात. तर विजेअभावी ही संचार प्रणाली प्रभावित होते. त्यामुळे संभाषण व माहितीचे आदान-प्रदान वेळेवर होऊ शकत नाही.

२. **खर्चिक साधने:** दूरसंचाराची सर्व साधने ही लघु विजेवर चालणारी असतात. इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणे खरेदी करण्यासाठी किंवा त्यावर गुंतवणूक करण्यासाठी अधिकची रक्कम मोजावी लागते. ते सर्व सामान्य आणि गरीब व्यक्तींना परवडणारे नसते. संबंधित उपकरणात विघाड झाल्यास त्याच्या दुरुस्तीसाठी तंत्रज्ञाची आवश्यकता असते. अशा तंत्रज्ञाची ग्रामीण भागात कमतरता दिसून येते. तसेच दुरुस्तीचा खर्च सुद्धा अधिक येतो. त्यामुळे सामान्य किंवा गरीब व्यक्तींना हे परवडेनासे असते.

३. **दूरसंचार सेवेच्या मर्यादा:** दूरसंचाराची सर्व साधने व त्याला पुरविण्यात येणारी सर्व सेवा ही नागरी भागात अधिक कार्यक्षमपणे दिसून येते. त्यामानाने ग्रामीण व दुर्गम, डोंगराळ व घनदाट जंगलाच्या भागात या सेवेच्या मर्यादा दिसून येतात. मर्यादित ठिकाणी तारेच्या लाइन्स किंवा मोबाइल टॉवरच्या प्रक्षेपण लहरीच्या (Transmitting waves) मर्यादांमुळे दुर्गम भागात दूरसंचार साधने कुचकामी ठरतात.

४. **दूरसंचाराच्या अतिवापरामुळे आजारपणात वाढ:** दूरसंचाराच्या सर्वच साधनांचा मानवी जीवनावर दुष्परिणाम घडून येतो असे नाही. तर त्यापैकी काही साधनांच्या अति वापरामुळे आजारपणात वाढ होऊ शकते. दूरचित्रवाणी, मोबाइल आणि संगणक यांच्या अतिवापरामुळे स्क्रीन टाइम मध्ये वाढ होते. त्यामुळे डोळ्यांचा त्रास, डोकेदुखी, चिडचिडा स्वभाव, झोप कमी लागणे, नैराश्यता, प्रजनन क्षमतेवर परिणाम इ. समस्या भेडसावत असतात.

५. **दूरसंचाराची साधनातील तांत्रिक धोके:** अनेक दूरसंचाराची साधने ही विजेरीच्या साह्याने चालतात. त्यामुळे अशा उपकरणांची विशेष काळजी घेणे आवश्यक असते. प्रमाणापेक्षा अधिक चार्जिंग केल्यास त्यातील विजेरी (बॅटरी) गरम होऊन किंवा ओव्हर चार्जिंगमुळे फुटू शकते. मोबाइल चालू असताना बोलू नये. असे केल्यास बॅटरीचा स्फोट होण्याची शक्यता असते. अशी उदाहरणे नगण्य असली तरी असे करणे धोकादायक ठरू शकते.

६. **फसवणुकीचे प्रकार:** टेलिफोन, मोबाइल, ई-मेल आणि फॅक्स ही सगळी साधने दुरस्थ व्यक्तीशी संपर्क साधण्यासाठी वापरली जातात. त्यामुळे पलिकडील व्यक्तीची कोणतीही खात्रीशीर शहानिशा होत नाही. त्यामुळे खोटे संभाषण, आभासी माहिती यामुळे फसवणुकीला बळी पडण्याची शक्यता अधिक असते. कोणत्याही व्यक्तीचे शारीरिक, आर्थिक किंवा मानसिक नुकसान होऊ शकते.

७. **अफवा किंवा खोट्या बातम्या:** अनेक समाज माध्यमांवर खोट्या बातम्या पसरविल्या जातात. त्यामुळे समाजातील शांतता सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होतो. घरातील सदस्य, शेजारी किंवा समाजात फूट पडण्याची शक्यता असते. समाज माध्यमांवरील मजकुरामुळे शंका-कुशंका निर्माण होण्याची दाट शक्यता असते. काही खरे मजकूर असतात तर काही बनावट स्वरूपाचे मजकूर समाज माध्यमातून पसरविले जातात. कधीकधी याची खात्री करणे हे प्रयत्नाच्या पलीकडेच असू शकते.

८. **अनैतिकता आणि विचलनात्मक कृत्य:** खोट्या बातम्यांमुळे समाजात दुसऱ्यांबद्दल तिरस्कार व तेढ निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे शांतता व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होतो. समाज

माध्यमांमुळे काही गोष्टी चांगल्या निष्पन्न होऊ शकतात. तर काही गोष्टींमुळे नुकसान सुद्धा होऊ शकते. छुप्या पद्धतीने संभाषण होत असल्याने किंवा प्रत्यक्षपणे सुगावा लागत नसल्याने समाजात अनैतिक आणि विघातक कार्य होण्याची शक्यता निर्माण होते.

उपाययोजना: १. दूरसंचार साधनातील तांत्रिक धोके आणि फसवणुकीचे ज्ञान लोकांपर्यंत पोहचविणे. २. दूरसंचार साधनांचा मर्यादित वापर केल्यास त्यापासून होणारे दुष्परिणाम टाळता येईल. ३. दूरसंचार साधनांचा सर्व सामान्यांना सहज वापर करता येईल असे तंत्रज्ञान निर्माण करावे. ४. तंत्रज्ञानामुळे जैव विविधतेला धोका निर्माण होणार नाही, असे तंत्रज्ञान विकसित करावे. ५. फसवणुक आणि अफवेस बळी पडणार नाही याविषयी जनजागृती करावी.

निष्कर्ष: देशी-विदेशी ज्ञान-तंत्रज्ञान, इंटरनेटच्या सहाय्याने मिळविणे सहज शक्य झाले आहे. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील सीमांत शेतकरी, तरुण, विद्यार्थी, बेरोजगार, व्यावसायिक यांना फायदा झाला आहे. नव-नवीन संशोधन तळागाळातील जनसामान्यांपर्यंत पोहोचू लागल्यामुळे लघु व्यवसाय, रोजगार, व्यापार, शेती व्यवसाय यांच्यासाठी दूरसंचार क्रांती ही पर्वणीच ठरली आहे. संचार क्रांतीमुळे सर्व जगाची माहिती एका टिचकीवर उपलब्ध होते. दूरसंचार माध्यमांचा सुयोग्य पद्धतीने वापर केल्यास वैयक्तिक, सामाजिक व राष्ट्रीय प्रगती होण्यास निश्चितच मदत होते. दूरसंचार माध्यमांचा विधायक कार्यासाठी नैतिक मूल्यांचे भान ठेवून निरपेक्षपणे वापर केल्यास निश्चितच हे तंत्रज्ञान मानवी विकासासाठी मैलाचा दगड ठरेल. दूरसंचार क्रांती ही सामाजिक व आर्थिक उन्नतीसाठी मोलाचे योगदान देत आहे. प्रचार, प्रसार आणि संचार माध्यमे ही कळत-नकळतपणे संस्कृतीत समाविष्ट होऊन ते जीवनाचे एक अंग बनले आहे. संकटाच्या वेळी धावून येणारे, मार्गदर्शन करणारे, माहिती संप्रेषण आणि संभाषण करणारे, विविध घटकांमध्ये समन्वय साधणारे हे माध्यम आणि त्यांची सेवा ग्रामीण क्षेत्रातील विकास व परिवर्तनात मोलाचे ठरले आहे.

संदर्भग्रंथ/ई-स्रोत

१. रत्न, कृष्णकुमार, (२००१), सूचना तंत्र और प्रसारण माध्यमे, मंगलद्विप प्रकाशन, जयपूर,
२. जिंदल, सुरेशकुमार, (२००८), सूचना प्रौद्योगिकी : कल, आज, और कल, रक्षा मंत्रालय, विशेष प्रकाशन, दिल्ली
३. सत्यप्रकाश, डी. डी. ओझा.(२००१), दूरसंचार एवं सूचना प्रौद्योगिकी, ज्ञानगंगा प्रकाशन, दिल्ली
४. कुरुक्षेत्र, ऑगस्ट, (२०१७), सूचना आणि प्रसारण मंत्रालय, सूचना भवन, दिल्ली
५. कुरुक्षेत्र, फरवरी, (२०१६), सूचना आणि प्रसारण मंत्रालय, सूचना भवन, दिल्ली
६. कुरुक्षेत्र, डिसेंबर, (२०१५), सूचना आणि प्रसारण मंत्रालय, सूचना भवन, दिल्ली
७. कुरुक्षेत्र, जनवरी, (२०१५), सूचना आणि प्रसारण मंत्रालय, सूचना भवन, दिल्ली
८. https://en.wikipedia.org/wiki/Outline_of_telecommunication accessed on 27/11/2021
९. <https://www.uttar.co/question/5afe87ad575ddb42b7c54ead> accessed on 27/11/2021
१०. <https://mr.wikipedia.org/wiki/> accessed on 27/11/2021

भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती

ओमप्रकाश म. सहारे, संशोधक विद्यार्थी, गोंडवाना विद्यापिठ, गडचिरोली, मो. ८३२९२९१६८६ मु.पो. नेरी ता. चिमुर जि. चंद्रपुर
डॉ. संजय साळीकर, एम. एस. डब्लु पीएच.डी (समाजकार्य), श्री रामराव सरनाईक समाजकार्य महा, वाशिम

प्रस्तावना: भारतीय संस्कृती ही सर्व विश्वातून प्राचीन संस्कृती पैकी एक आहे. या अश्या महान संस्कृतीमध्ये महीलांना अतिशय मानाचे स्थान व योग्य प्रतिष्ठा मिळून दिली आहे. त्या काळात स्त्रि आणि पुरुष या दोघांना समाजात एकच स्थान होते. स्त्रिला पुजनीय स्थान सुध्दा प्राप्त झाले. इ.स. पूर्व ३०० ते इ.स.पूर्व २०० या कालखंडात तिला श्रेष्ठ स्थान दिल्याचे दिसुन येत परंतु आर्यांचे आगमन भारतामध्ये इ.स.पूर्व १५०० सुमारास झाले व त्यानंतर चार वेदाची निर्मिती झाले ते म्हणजे १) ऋग्वेद २) सामवेद ३) यजुर्वेद ४) अथर्ववेद या वेदाचे लिखान याच काळात झाले हा कालखंड स्त्रियांच्या दृष्टीकोनाने सुवर्णकालखंड म्हणून ओळखला जातो त्या काळात स्त्रियांची आर्थिकदृष्ट्या परिस्थिती सुदृष्ट होती. त्याचप्रकारे तिची सामाजिक परिस्थितीही चांगली होती या कालखंडात स्त्रियांना कसलाही बंधनात अडकवले असल्याचे दिसुन येत नाही. परंतु स्त्रिची ही परिस्थिती, तिचा दर्जा हा फार काळ टिकून राहिला नाही याचे कारण इ.स. पूर्व ७०० ते इ.स. पूर्व ३०० हा कालखंड परिवर्तनाचा काळ म्हणून ओळखला जातो या कालखंडात अनेक लिखाणे सुद्धा झाली त्यातील महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे कॅटिलयाचे 'अर्थशास्त्र' आणि 'मनुस्मृती' हा मनु आणि भृगू यातील धर्मावरील संवाद आहे यात कर्तव्ये, आचार, गुण, नियम व अधिकार या बाबतची चर्चा आहे. या ग्रंथाचा प्रयत्न समाजातील विविध घटकावर पडला मनुस्मृती मुळे स्त्रियावर बंधने आले व मनुस्मृतीवर आधारित भारतीय समाजव्यवस्था तयार झाली.

मनुस्मृतीवर आधारीत भारतीय समाजव्यवस्थेत जातिसंध्या, लिंगभेद याची मांडणी करण्यात आली मनुस्मृतीमुळे लिंगभेद करून पुरुषापेक्षा स्त्री ही दुय्यम व कनिष्ठ होत गेली इ.स. पूर्व १२०० ते इ.स. पूर्व १७५७या मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लीयांचे भारतावर आक्रमण झाले व त्यांची सत्ता भारतामध्ये स्थापन झाली. मुस्लीम व मनुस्मृती या दोन्हीमुळे भारतीय महिलांची स्थिती दुय्यम स्वरूपाची झालेली दिसुन येते याच कालखंडात ब्रम्हण वर्णायानी मनुस्मृतीचा आधार घेऊन हिंदू धर्माच्या रक्षाणासाठी व रक्ताची शुद्धता राखण्यासाठी स्त्रियांनापा शिक्षण घेण्यावर बंदी घातली या कालखंडातून स्त्रियावर लादलेली बंधने लिंगभेदानुसार जाती व्यवस्थेनुसार महिलाची सामाजिक व आर्थिक स्थिती ही अत्यंत कनिष्ठ व खालच्या स्तराची होत गेलेली दिसते उत्तर वैदिक कालखंडापासून तिच्यावर आर्थिक बंधने लादली तिला संपत्ती व अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले. 'मुलगा' हाच वंशाचा दिवा ही संकल्पना उदयास आली तसेच संपत्तीचा वारसा हा मुलगाच आहे व मुलगा नसेल तर मुलगी ही संपत्तीचा वारीस नाही मुलीनी संपत्तीचा स्विकार करू नये वडीलाची सर्व संपत्ती धार्मीक कार्यात लावावी. अशी धारणा त्याकाळात होती अशाप्रकारची आर्थिक स्थिती स्त्रियांची होती. मुस्लीम शासनाच्या नेतृत्वात भारतीय स्त्रियांवर हिंसा, शोषण, उपभोगाची वस्तु तसेच या काळखंडात

पडदा पध्दती, सती प्रथा, देवदासी प्रथा, शिक्षणावर निर्बंध टाकण्यात आले. या पार्श्वभूमी वर श्रीवास्तव म्हणतात "मुस्लीम कालखंडात स्त्रियांची स्थिती अधिकच कनिष्ठ होत गेली मध्ययुगीन कालखंडातसुध्दा स्त्रियांची सामाजिक, आर्थिक, धार्मीक स्थिती फार काही समाधानकारक नव्हती शिक्षण, राजकीय सहभाग, आर्थिक अधिकार यापासून भारतीय महिलाना वंचित ठेवण्यात आले होते.

अध्ययनाचे उद्देश:

१) वर्तमानकाळात बददलेल्या परिस्थितीचा स्त्रियांच्या स्थितीवर काय परिणाम झाला याचे अध्ययन करणे.

२) पूर्वकालीन स्त्रियांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती कशी होती त्याचे अध्ययन करणे.

३) स्त्रियांच्या बददलेल्या परिस्थितीवर कोणकोणत्या घटकांचा प्रभाव आहे याची माहिती संपादन करणे

ब्रिटिशकालखंडाचा विचार केल्यास हा कालखंड १८ व्या शतकापासून सुरू झाला या कालखंडातही अनेक बंधने स्त्रियांवर लादली गेली होती त्यामध्ये सतीप्रथा, बालविवाह, विधवाप्रथा, पुरुष सेवा, पर्दाप्रथा इ. प्रथा रूढ होत्या परंतु ब्रिटिश कालखंडात दुय्यम स्थिती असलेल्या महिलांची सामाजिक व आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न झाल्याचे दिसून येतो या कालखंडात महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी आंदोलने करण्यात आले सरोजीनी नायडू यांच्या नेतृत्वा खाली शिष्टमंडळ मॉटेग्यु, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया यांना भेटून समानतेचा हक्कासाठी मतदानाचा हक्क व राजकीय क्षेत्रात समान सहभाग यासाठी प्रथमच प्रयत्न झाला. त्यातूनच महिलांचा दर्जा सुधारणेच्या सातत्याने प्रयत्न सुरू झाले. याचा परिणाम सतीप्रथा कायदा (१८२९), हिन्दू विवाह, पूर्णविवाह कायदा (१८५६), आंतरधर्मीय व आंतरजातीय विवाह कायदा (१९२३), बालविवाह प्रतिबंध कायदा, स्त्रियांचा आर्थिक हक्क व पतीचा मालमत्तेवर वारसा हक्काचा कायदा (१९३७) अश्याप्रकारे स्त्रियांच्या विकासाचे कायदे ब्रिटिश कालखंडात मंजूर करण्यात आले या माध्यमातून स्त्रियांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी चे पहिले पाऊल प्रथम ब्रिटिश शासनाकडून टाकण्यात आले होते.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा घटनाकारांनी अनेक देशाचा राज्यघटनेचा विस्तृत अभ्यास करून प्रत्येक देशातील राज्यघटनेतील आवश्यक घटकांचा समावेश भारतीय राज्यघटने मध्ये करण्यात आले. त्यात न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूता या तत्वाची ओळख भारतीय महिलांना स्वातंत्र्यानंतर २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी झाली. घटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी घटना लिहीत असतांना महिलानवर होणाऱ्या अन्याची व त्यांना पुरुषीअहकाराची जाणीव होती या पार्श्वभूमीवर भारतीय संविधानात महिलानासाठी विशेष कायदे करण्यात आले राज्यघटनेतील समानतेच्या तत्वानुसार स्त्रि पुरुष समानता आणली. महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी

कायदेशी सवलती व सुवीधा जाहिर केल्या राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, घटकराज्य स्तरावर स्त्रि सुधारणा, महीला सक्षमीकरण सबलीकरण यासाठी विशेष कायदे तयार करण्यात आले वर्तमानकाळा मध्ये त्यात बदल करून ते प्रभावी कायदे अमलात आणण्यात आले पण हे कायदे भारताचा शेवटचा स्तरपर्यंत म्हणजेच ग्रामीण भागापर्यंत पोहचले नाही त्याची प्रभावी अमलबजावणी झाली पाहिजे ग्रामीण भागात कायदे विषयक जनजागृती झाली पाहिजे ग्रामीण भागात लोकांचा राज्यकीय सहभाग वाढविण्यासाठी त्रिस्तरीय योजना राबविण्यात आली यात महिलांचा सहभाग सक्रीय होण्यासाठी महिलांना आरक्षण दिले. बरेचदा ती निवडून आली तरी तरीचा पदाचा वापर तीचे पती किंवा घरातील वृद्ध व्यक्ती वापर करित असतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रीया फक्त रबर स्टॅम्प झाल्या आहे असे म्हणता येते.

युनायटेड नेशन्स स्त्री-पुरुष समतेच्या बाबतीत बांधील आहे. येथे स्त्री-पुरुष समानता म्हणजे त्यांची प्रतिष्ठा, माणूस म्हणून असलेले त्यांचे अस्तित्व, हक्क, संधी आणि जबाबदारी या सर्वच बाबतीत समानता अपेक्षित आहे. स्त्री-पुरुषांच्या बाबतीत कायद्याची समानता हक्कांची समानता याबाबतीची निश्चित करून घेण्याच्या बाबतीत तसेच, महिलांना त्यांचे मानवी हक्क व मुलभूत स्वातंत्र यांची पूर्ती करून देण्यासाठी काम करण्यासाठी संपुर्ण संयुक्त राष्ट्र यंत्रणेने स्वतःला काढून घेतले होते. सुधारणांचा वेग वाढविण्यात अग्रेसर असणाऱ्या जगात स्त्री अधिकारहीन असणे हे खरे म्हणजे समाजाच्या प्रगतीला खीळ पाडणारेच आहे. स्त्री हा मानवजातीचा अविभाज्य, अपरिहार्य असा भाग आहे त्यामुळे या दोन भागांची प्रगती, विकास एकत्रितपणे झाली तरच समाज योग्य दिशेने प्रगतीचे शिखर गाठू शकेल. यापैकी एका भागाला जरी भेदभावाची वागणूक दिली, समान संधी, हक्क यापासून वंचित ठेवले किंवा कमी लेखले तरी समाजाचा विकास योग्य त्या वेगाने होऊ शकणार नाही या सत्याची जाणीव जशीजशी जगभरात निर्माण झाली तसतशी स्त्रीचा अस्तित्वाची तिच्या प्रगतीची गरज लक्षात येत गेली. कोणताही भेदभाव न करता स्त्रीला राजकारण समाजकारण आणि अर्थकारणात समान पताळीवर सामावून घेणे हे आंतर देशीयच नव्हे तर देशांतर्गत प्रगतीसाठी अत्यंत गरजेचे आहे. यामुळे लिंगभेदाच्या आधारावर केलेला कोणताही भेदभाव व मुलभूत हक्कांचीच पायमल्ली करणार आहे.

सर्व जगभरात आढळून येणारी ही विचारधारा विचारात घेऊन संयुक्त राष्ट्रांनी स्त्रियांना बंधमुक्त करण्याचे उद्दिष्ट ठेवून व त्याची प्रतिष्ठा वाढविण्याच्या हेतूने त्याबाबतीतले अनेक कायदे संमत केले मानवी हक्क, न्याय, समाता याबाबतीत संयुक्त राष्ट्रांनी फार मोठे कार्य केलेच आहे. स्त्रियांच्या विविध प्रश्नांचाबाबतीतही त्यांनी फार मोठे पाढबळ उभे केले व न्यायाद्वारे महिलांचे हक्क आणि त्यांचे सबलीकरण या गोष्टींना चालना देण्याचे व त्यांत प्रगती करण्याचे फार मोठे कार्य केले. संपूर्ण जगात सर्व समाज सदस्यांनी स्वीकारण्याची भेदभाव नष्ट करणारे 'समान किमान मानके' संयुक्त राष्ट्रांनी विहित केली. संयुक्त राष्ट्रांच्या या प्रयत्नांपूर्वी अनेक वर्षे 'आंतरराष्ट्रीय महिलांबाबतची चळवळ' सुरू झाली होती १७७५ मध्ये मेरी व्होलस्टोन क्रफ्ट यांनी 'स्त्रियांच्या हक्कांचे समर्थन व्हॅडिकेशन ऑफ राईट्स ऑफ विमेन' लिहीले होते. त्यानंतर

१८८४ मध्ये सेनेला फॉल्स येथे स्त्रियांच्या हक्कांबंधीची प्रसिद्ध परिषद घेण्यात आली होती. या प्रारंभानंतर, स्त्रियांच्या प्रगतीची खात्री करून देणे हे या क्षेत्रातील प्रमुख कार्य आहे हे पटवून देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने वेगाने हालचाली करायला सुरुवात केली त्यानंतर वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये हे कार्य नेण्यात जगभरात हालचाली सुरू झाल्या

पहिला टप्पा १९४५ ते १९६२ या काळात संयुक्त राष्ट्रांनी स्त्रियांना कायद्याच्या दृष्टीने समानता मिळवून देण्याच्या दृष्टीने फार मोठे कार्य केले या काळात महिला सामाजिकदृष्ट्या व कायद्याच्या दृष्टीने मागासलेल्या होत्या सामाजिक दर्जा कुटुंबातील स्थान, विचार मांडण्याचे स्वातंत्र, शिक्षणाच्या बाबतीत संधी राजकीय चळवळीत सहभाग इतकच काय तर मतदान करण्याचे स्वातंत्र स्त्रियांना नव्हते. शिक्षणातल्या विविध क्षेत्रात नोकऱ्यांच्या बाबतीत तसेच वेतनाच्या बाबतीतही स्त्री-पुरुष भेद अगदी मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होता नंतर संयुक्त राष्ट्रांच्या तथ्य शोधक प्रयत्नांद्वारे जगभरातील अनेक देशांमधील स्त्रियांबंधीची राजकीय व कायदाविषयक दर्जासंबंधाचे तपशीलवार माहिती गोळा करण्यात आली ज्या माहितीच्या अनेक संधी, करार याद्वारे तयार करण्यात आलेल्या आंतरराष्ट्रीय कायदांसाठी आधार म्हणून वापर करण्यात आला. राष्ट्रीय पातळीवर शासन यंत्रणांना महिलांचे राजकीय व कायदेविषयक हक्क, शिक्षण व प्रशिक्षक याबाबतच त्यांना उपलब्धता रोजगारविषयक संधी आणि त्यांच्याबाबतीतील हिंसाचार या गोष्टीच्या बाबतीत उपायोजना करण्यास सांगण्यात आले.

दुसरा टप्पा १९६३ ते १९७५ या काळात महिलांच्या संबंधातल्या कायद्याचा आणि त्यांच्या संरक्षणाच्या बाबतीतल्या कार्यक्रमांचा स्विकार करून अधिकाधिक शासनांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या कार्याला प्रतिसाद दिला. स्त्रियांमधील भेदभाव नष्ट करण्याची १९६७ मधील घोषणा ही त्याचबरोबर संघटनेची स्त्रियांच्या हक्कांचे संहितीकरण करण्याबरोबरच आर्थिक व सामाजिक वस्तुस्थितीही विचारात घेण्यात आले. १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आल्यानंतर महिलांच्या हक्कांसंबंधीच्या चळवळीने वेग घेतला.

तिसरा टप्पा १९७६ ते १९८५ या कालखंडात महिलांना समानतेने वागवणे व त्यांचे हक्क हा काही वेगळा विषय नसून समाजाच्या कल्याणासाठी ती महत्वपूर्ण गोष्ट आहे यावर संयुक्त राष्ट्रांनी लक्ष वेधले महिलांना कमी लेखून वागण्यामुळे विकासाला खीळ बसेल व परिणामी अविकसित समाजाची स्थिती अनुभवावी लागेल व याचा परिणाम दारिद्र्य, लोकसंख्या वाढ, निरक्षरता, कुपोषण व अनारोग्याची स्थिती यासारख्या जागतिक समस्या निर्माण होणत वाढ होईल या दशकात स्त्री-पुरुषांमधील समानता वाढविण्याच्या उद्देशाने अनेक कृतियोजना आखण्यात आल्या. सध्याच्या टप्पा हा चौथा टप्पा माण्यात येईल हा कालावधी १९८६ पासून आज पर्यंतचा आहे. संयुक्त राष्ट्रे आणि त्याचा संस्थाना अधिक सक्षम बनविण्यात आले आणि सर्व संघटना, अधिकरणे व संस्था यांच्या प्रयत्नांच्या प्रमुख प्रवाहात महिलांच्या हक्कांना पुष्टी देण्याचा समावेश करण्यात आला.

महिला हक्कांच्या बाबतीत संयुक्त राष्ट्रांनी उचललेले यशस्वी पाऊल:

१. महिलांचे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक हक्क वाढविण्यासाठी १९४६ मध्ये महिलांच्या स्थिती विषयीचा आयोग स्थापन करणे.

२. पुरुष व महिला कामगारांना समान कामासाठी देण्याच्या संबंधात १९५१ मध्ये आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने कराराचा स्विकार करणे.

३. महिलांचे राजकीय हक्क आणि तसेच त्यांचा मतदानाचा अधिकार याबाबत १९५२ मध्ये जनरल असेंब्लीने कराराचा स्विकार करणे.

४. विवाहीत स्त्रियांना त्यांच्या पतीची वृत्ती विचारात न घेता आपले नागरिकत्व टिकवून ठेवण्याचा किंवा त्यात बदल करण्याचा हक्क देणाऱ्या विकसित स्त्रियांच्या राष्ट्रीयत्वसंबंधीच्या कराराचा १९५६ मध्ये स्विकार करणे.

५. रोजगार व व्यवसायाच्या संबंधातील भेदभावांच्या संबंधातील कराराच्या १९६० मध्ये स्विकार करणे.

६. विवाहाला संमती, विवाहासाठी किमान वय आणि विवाह नोंदणी या संबंधातील कराराचा जनरल असेंब्लीने १९६२ मध्ये स्विकार करणे.

७. महिलांच्या संबंधातील भेदभाव नष्ट करण्याच्या बाबतीतल्या घोषणेचा १९६७ मध्ये स्विकार करणे.

८. २००१ मध्ये महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणून घोषित.

९. २००१ मध्ये व्यक्तींची, विशेषतः महिला व मूलांची ने-आण करण्यावर प्रतिबंध त्याचे दमन व त्यासाठी शिक्षा करण्यासाठी प्रारूप कच्चा मसुदा.

१०. १९९१ मध्ये जागतीक महिला प्रवृत्ती व आकडेवारी, महिलांची जागतीक स्थिती यावरील आधारसामुग्रीचे संकलन प्रसिद्ध झाले. अशा अनेक पैलुवर प्रकाश टाकण्यात आला वर नंतर त्या संर्भात काद्याची निर्माती करून महिलांची स्थिती सुधारण्यात आली.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्रियांच्या संरक्षणार्थ कायदे करून सुद्धा प्रगतीच्या दिशेने झेपावणाऱ्या भारतात स्त्री पुन्हा एकदा असुरक्षिततेच्या गर्दीत लोटली जात आहे. शिक्षण, विकास, स्वातंत्र्य, अधिकार, कायदे यावर भरभरून लिहिणारे लेखणी आणि भाषणात स्त्री दाक्षिण्य आणि स्त्रीयांच्या प्रगतीची संकल्पना करण्याची विधाने फक्त टाळ्या होण्यापुरतीच मर्यादीत आहेत. कोवळ्या कळयापासून गर्भार तरूणीपर्यंत आया बहीणीपासून ते वृद्धाश्रमातील आजीपर्यंत स्त्री कोणत्याही वयातील, क्षेत्रातील नात्यातील किंवा गटातील असो ती केवळ एक भोगवस्तु किंवा मानवाच्या विकृत आणि विभस्त नजरांची शिकार ठरते. प्रकाशाकडे वाटचाल करणारे युग पुन्हा एकदा अंधार युगाकडे तर जात नाही ना? अशी शंका वारंवार मनाला स्पर्शून जाते. आधुनिक भारतात आजही जे महिलांच्या संरक्षणार्थ कायदे संविधानात केले त्यात

कठोरता व तात्काळ निर्णय देणारे तसेच त्या कायद्याची जाणीव जागृती अतिशय प्रभावीपणे होणे गरजेचे असून मनुष्याला स्त्रीयावरील अन्याय, अत्याचार थांबण्यासाठी सुरुवातीला समाजाची मानसिकता बदलवणे गरजेचे आहे. शासनाकडून महिलांच्या संदर्भातील संरक्षणार्थ कायद्यांचे कठोर अंमलबजावणी झाली व तात्काळ छळाबद्दल निर्णय देऊन आरोपीला कठोर शिक्षा दिली तर समाजात महिलांकडे वाईट नजरेने बघण्याचा दृष्टीकोन बदलून त्यांना सुरक्षितता प्रदान करता येईल व महिलावरील अत्याचाराला, अन्यायाला, हिंसेला पायबंध घालणे शक्य होणार

उपाययोजना: १) महिलांमध्ये स्त्रि पुरुष भेद न बाळगता समानतेची वागणूक देण्यात यावी. २) महिलांचा सर्वांगीन विकास होणार असे प्रभावी उपक्रम विशिष्ट समीती स्थापन करून करावे. ३) महिलांवरील होणारे अन्याय व दुय्यम स्थान यातून तीला बाहेर काढण्यासाठी लोकांन मध्ये जनजागृती व कायद्यात कठोरता, विना विलंब निर्णय प्रक्रीया आवश्यक आहे. ४) भारतीय संबीधानात महीला संरक्षणा विषयी अनेक कायदे करण्यात आले. त्याची जनजागृती प्रसारमाध्यमातून म्हणजे टीव्ही, वृत्तपत्रे, मासीके, रेडीओ, सोशलमिडीया, माहाविद्यालय, स्त्रिसंघटना, समुपदेशन केंद्रांच्या मदतीने करावी. ५) महिलांमधील शिक्षणाचे प्रमाण कसे जास्तीतजास्त वाढेल विशेषता ग्रामीण भागातील या कडे शासनाने विशेष लक्ष द्यावे.

अध्ययनाचे निष्कर्ष:

१) भारतीय स्त्रीयांच्या कौटुंबीक जीवनात पाश्चिमात्य संस्कृतीचे आदान प्रदान झाल्यामुळे कौटुंबीक पाश्चिमी बदलून व्यावसायिक दर्जा प्राप्त झाला आहे.

२) स्त्रीयांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत कालपरत्वे परिस्थितीत सापेक्ष बदल झालेला दिसून येतो.

३) भारतीय महिलांची स्थिती बदलण्यामागे भारतातील धार्मीक सामाजिक सांस्कृतीक, परंपरा व रितीरिवाजाचे समर्थन असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ:

१. आगलावे प्रदिप, भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०२१.
२. मेश्राम सुरेश, समाजकार्यासाठी समाजशास्त्र, यश प्रकाशन, नागपूर, २००५.
३. महाजन कविता, आगीशी खेळतांना, मनोविकास प्रकाशन पुणे २०१५.
४. ताडपत्रोकर मेधा, कौटुंबिक हिंसाचार, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, २०१२.
५. लोटे रा. ज. भारतीय समाज आक्धान आणि समस्या, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिकोटे रा. ज. भारतीय समाज आक्धान आणि समस्या, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर जून २०११.
६. जोशी विजय, टिपनीस आर, स्त्रियां व मुलांचे कायदे, मुकुंद प्रकाशन, ठाणे, २००२.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या निवडक भाषणातील परिवर्तनवादी विचार

डॉ. लक्ष्मण ना. वाघमारे, ४७१, वैभवनगर, तरोडा (बु.) नांदेड ता. जि. नांदेड – ४३१८०५. मो. ९७६३०१०४५०

प्रस्तावना: भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये जात्यांध प्रवृत्ती प्रचंड प्रमाणात आहे. धर्मांध वृत्तीमधूनही समाजामध्ये फुटीरता निर्माण झालेली जाणवते. या संबंध प्रवृत्तींमुळेच समाजामध्ये अनेक रुढीपरंपरा निर्माण होऊन काही जातीसमूहांचे जीवन पशूतुल्य बनले. 'अन्न, वस्त्र, निवारा' या मूलभूत गरजाही हजारो वर्षांपासून पूर्ण होऊ शकल्या नाही. त्यासाठी प्रचंड संघर्ष करावा लागला. हा जातीसमूह म्हणजे अस्पृश्य. तत्कालीन बादशाहने या समूहाला ५२ हक्क दिल्याची नोंद 'डॉ. आंबेडकरांचा सांगाती' या ग्रंथामध्ये बळवंत वराळे यांनी केली आहे. हे बावन्न हक्क म्हणजे पाटलाच्या घरी लग्नात काय घ्यावे, त्याच्या घरी बारसे असेल तर काय घ्यावे आदी. सरकारी वेठबिगार करणे अत्यंत कष्टाचे काम होते. भर उन्हात सरकारी कागदपत्रे तालुक्याच्या गावी नेणे फार अवघड आणि जिकरीचे होते. कुतऱ्या—मांजराप्रमाणे अस्पृश्यांचे जगणे होते असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नेहमी धोंडया महाराची गोष्ट सांगत असत, 'धोंडया नावाचा महार होता. तो वेठीला जायचा. पाटलाच्या घरी वेठीचे काम होते. तो एके दिवशी गावात रस्त्याने चालला होता. पाटलाच्या घरापुढून जात असता त्यावेळी पाटील दारात उभे होते. त्यांनी त्याला बोलावले, 'अरे धोंडया इकडे ये' धोंडया पाटलाजवळ गेला. पाटलाने त्याला सांगितले, 'मुलग्याने रस्त्याच्या कडेला घाण केली आहे. ते तेवढे काढून टाक.' हाताने नाक धरून धोंडयाने ते काढून टाकले. गावातले काम आटोपून तो घरी गेला. नंतर बऱ्याच वेळाने त्याच्या बायकोच्या लक्षात आले की, नवरा बऱ्याच वेळेपासून काहीच बोलत नाही. तिने बोलण्याचा प्रयत्न केला, त्याच्या भावाने बोलण्याचा प्रयत्न केला. धोंडया ताटूनच बसला होता. तो कोणाशी काहीच बोलायला तयार नव्हता. त्याला काय झाले किंवा होत आहे हे कोणाच्याही लक्षात येईना. सर्वजण चिंताग्रस्त होऊन बसले. काय चालले आहे म्हणून पाहण्यासाठी शेजारचा एक म्हातारा तेथे आला. धोंडया ताटून बसला होता. म्हाताऱ्याने आर्जवाने धोंडयाला विचारले की, तुला काय झाले आहे. म्हणून एवढ्यात धोंडया एकदम हसून दिलखुलासपणे म्हणाला, 'पाटील आज माझ्याशी बोलला'. धोंडयाचे हे उद्गार ऐकून सर्वांना हायसे वाटले. जो तो हर्षाने म्हणाला, 'पाटील तुझ्याशी काय बोलला?' क्षणाचाही विलंब न लावता धोंडयाने आनंदाने सांगितले, 'रस्त्यावरील गू काढून टाक म्हणून'.

धोंडयाप्रमाणे संबंध अस्पृश्यांची हीच स्थिती होती हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट केले. देवदासी, रेडा कापणे या राक्षसी प्रथाही अस्पृश्यांसाठी जीवघेण्या होत्या. ही परिस्थिती बदलणे फार आवश्यक होते. म्हणून विदेशातून उच्चशिक्षित होऊन आल्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजकारण करायला सुरुवात केली. १९१९-२० च्या सुमारास त्यांनी सार्वजनिक चळवळीत सहभाग घेतला. पुढे १९२४ साली 'बहिष्कृत हितकारिणी सभेची' स्थापना केली. या सभेच्या माध्यमातून अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाची सोय म्हणून विविध ठिकाणी

मोफत वसतिगृहे आणि लोकांच्या मनात स्वाभिमान उत्पन्न केला. या सभेचे घोषवाक्यच 'शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा' असे होते. सभा-संमेलनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अस्पृश्यांना उद्देशून म्हणत, "आपणच जर आपापसात जातिभेद मानले तर स्पृश्य मानलेल्या समाजाने जातिभेद मानल्याबद्दल आपल्याला कोणत्या तोंडाने दोष देता येईल? कुतऱ्या—मांजराच्या जिण्याने जगण्यापेक्षा तुम्ही माणुसकी मिळविण्यासाठी मेलत तर काय हरकत आहे?"

अस्पृश्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सभा-संमेलनात आणि परिषदांच्या माध्यमातून जनजागृती तथा त्यांच्या मनाची मशागत परिवर्तनवादी दृष्टीने करण्याचे मौलिक कार्य केले आहे. भारतीय समाजाच्या उत्थानासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन आणि भाषणे पोषक असल्याने महाराष्ट्र सरकारच्या शिक्षण विभागाने त्यांच्या साहित्याचे आणि भाषणाचे एकूण २२ खंड "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे" या नावाने प्रकाशित केले. मी माझ्या शोधनिबंधामध्ये काही निवडक भाषणांचाच परिवर्तनवादी दृष्टीने संदर्भ घेतलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या निवडक भाषणातील परिवर्तनवादी विचारांचा शोध घेणे.

२) तत्कालीन समाजातील अस्पृश्यांचे स्थान शोधणे.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे आणि समाज परिवर्तन यांचा अनुबंध अभ्यासणे.

साधनसामुग्री: १) वराळे बळवंत, 'डॉ. आंबेडकरांचा सांगाती', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८८, (प्रथम आवृत्ती). २) इंटरनेट. ३) नियतकालिक. ४) वर्तमानपत्रे. ५) मासिके.

खोताचा खटला (१९३२), सावंतवाडी: खोत म्हणजे ब्रिटिशकालीन भारतातील गावचा एक प्रशासकीय अधिकारी. तो गावातील शेतसारा गोळा करून सरकारला देत असे. ही पद्धत रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या भागामध्ये अस्तित्वात होती. या पद्धतीमध्ये कुळाने जमीन असायची आणि ७५ टक्के वाटा सावकारांना द्यायचा. अशी ही अन्यायकारक पद्धत होती. या पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांचे प्रचंड शोषण होत होते. हाच खटला चालवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सावंतवाडी येथे गेले होते. पाच ते सहा हजार जनसमुदायासमोर त्यांनी भाषण दिले, "आपण रयतेवर किंवा सरकारवर अवलंबून न राहता स्वतंत्र रीतीने आपले जीवन जगले पाहिजे. तरच आपण मनुष्य जन्माला आल्याचे सार्थक होण्यासारखे आहे. आपण कमी दर्जाचे माणसे आहोत अशा प्रकारचा न्यूनगंड आपण काढून टाकला पाहिजे. मुलामुर्लीना शाळेत घालून त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे. शेती, धंद्यात कामधंदा करून आपण उपजीविकेचे साधन प्राप्त करून केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे मृतमांस भक्षण करणे, गावात रयतेकडून तुकडे मागून आणणे हे अजिबात बंद केले पाहिजे." सभेत

जमलेल्या स्त्रियांनाही उद्देशून बाबासाहेब अत्यंत कळकळीने म्हणाले, “आपण कितीही बिकट परिस्थितीत असलात तरीही तुम्ही तुमच्या मुलामुलींना शाळेत पाठवित जा. तसेच पुरुष मंडळींनी मृतमांस घरास आणले तर त्यांना सक्त विरोध करा. आपण एवढी जरी जबाबदारी स्वीकारली तरी समाजाच्या उद्धाराच्या कार्यात आपण महत्त्वाचा भाग घेतल्यासारखे होईल. फाटके कपडे जरी असले तरी ते शिवून धुवून वापरावेत. स्पृश्य समाजाच्या स्त्रियांमध्ये व तुमच्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा फरक दिसता कामा नये.”

खोतासारख्या अन्यायकारक पद्धतीच्या विरोधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सनदशीर मार्गाने लढा दिला. त्यामुळे ही पद्धत बाबासाहेबांच्या लढयामुळे संपुष्टात आली. त्यांनी नेहमी समाजाला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचे मौलिक कार्य केले. बाबासाहेबांचे विचार कार्य आणि लढयामुळे आज अस्पृश्यांचे राहणीमान खूप वरच्या पातळीवर गेले आहे. बाबासाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे उच्च मानलेल्या जातीतील स्त्रियांमध्ये आणि अस्पृश्य समाजातल्या स्त्रियांमध्ये फरक अजिबात जाणवत नाही. हे समाजात वावरत असताना निदर्शनास येते. शिक्षण क्षेत्रामध्येही भरीव आकडा दिसून येतो आहे. वेगवेगळ्या स्पर्धा परीक्षांमध्येही या वर्गाचा उच्चांक दिसून येतो आहे. गुणवत्ता सिद्ध करण्यासाठी तरुण-तरुणी कुठेही कमी पडतांना दिसत नाहीत. परंतु मनुवादी विचारसरणी अद्यापही समाजात अस्तित्वात असल्यामुळे नोकरभरती प्रक्रियेला खूप विलंब होत आहे. त्यामुळे तरुण-तरुणांचे वय वाट पाहण्यामध्येच निघून जाते आहे.

अस्पृश्य परिषद (१९३९), कोल्हापूर: कोल्हापूर संस्थानचे दृष्टे राजे राजर्षी शाहू महाराज यांनी १९०२ मध्ये आरक्षण लागू करून तमाम बहुजनांचा उद्धार केला. त्यांच्या हयातीनंतर त्यांचे पुत्र राजाराम महाराज यांच्याकडे संस्थानची सूत्रे आली. परंतु काही स्वार्थी व मतलबी लोकांमुळे शाहू महाराजांच्याच राज्यांमध्ये दलितांवर अत्याचार होत होता. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जाणले होते. ही वस्तुस्थिती दलितांच्या लक्षात यावी म्हणून या परिषदेतील अध्यक्षीय भाषणात म्हणाले, “अस्पृश्य निवारणाच्या बाबतीत कै. शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीपासून सुरुवात झाली आहे. महाराज फार मोठे समाजसुधारक व मानवतावादी होते. त्यांच्या आठवणीने मला अत्यंत दुःख होत आहे. महाराज जर आणखी काही दिवस जगले असते तर त्यांनी एक सामाजिक क्रांती करून दाखविली असती. त्यांच्याच राज्यात सध्या दलित समाजावर काही ठिकाणी अन्याय होत आहे हे ऐकून मला फार वाईट वाटले. महाराजांच्या काळात ज्याप्रमाणे दलितांना सवलती मिळत त्याप्रमाणे मिळत नाहीत. या राज्यात दलितांना फक्त कुत्रेवाला, घोडेवान अशा नोकऱ्या दिल्या जातात. मोठया नोकरीच्या हुद्यावर एकही दलित समाजातला मनुष्य नाही. या संस्थानात कुत्री व घोडी पाळण्यासाठी जी काळजी घेतली जाते, जितका खर्च केला जातो त्याच्या अर्ध्यापटीने जरी दलित समाजाच्या बाबतीत काळजी घेतली असती व खर्च केला असता तर या समाजाचे कितीतरी कल्याण झाले असते. पण दुर्दैवाने महाराजांचे लक्ष दलितांच्या हिताकडे नाही.” बहुजनांचा उद्धार करणाऱ्या राजाच्या राज्यांमध्येच राजाराम महाराजांच्या काळामध्ये

अत्याचार होत असल्याचे बाबासाहेबांनी तमाम दलितांच्या समोर विशद केले. महाराजांचे लक्ष दलितांच्या हितासाठी नसल्याचेही बाबासाहेबांनी यावेळी स्पष्ट केले.

बेळगावची सभा (१९३८): ‘स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या’ वतीने बेळगाव येथे एका सभेचे आयोजन करण्यात आले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सभेचे अध्यक्ष होते. पन्नास हजार लोक उपस्थित होते. या सभेमध्ये शेतकऱ्यांवर अन्याय शेटजी-भटजी करत आहेत, त्यामुळे त्यांनी संघटित होण्याची फार आवश्यकता असल्याचे स्पष्ट केले. या सभेतील त्यांच्या भाषणाचा अंश, “मराठा समाज व अस्पृश्य समाज दारिद्र्याने पिडलेला आहे. शेटजी, भटजी व जमीनदार यांच्या बंधनातून त्यांना मुक्त करणे आवश्यक आहे. शेतकरी राबतो आणि त्याचे फळ मिळते शेटजी-भटजींना. शेतकऱ्यांना आपल्या कामाचा मोबदला मिळत नाही. शेतामध्ये एक शेर धान्य पेरल्यानंतर त्या शेतातून एक मण धान्य पिकतेय ते शेतकऱ्यांच्या मनगटाच्या आधारावर. पेरणी झाल्यानंतर शेतकऱ्याने शेतात खुरपे चालवून शेतातले तण जर काढले नाही तर तेथे धान्य केव्हाच पिकणार नाही. शेतकऱ्यांच्या श्रमामुळेच शेत पिकते. पण त्या पिकाचा हिस्सा त्याच्या राबणुकीच्या मानाने त्याला मिळत नाही. ही अत्यंत चीड आणणारी गोष्ट आहे. यासाठी शेतकऱ्यांनी संघटित होणे आवश्यक आहे.”

डॉ. बाबासाहेब यांची तळमळ म्हणजे शोषित पीडित लोकांचे जीवन उंचावणे ही होती. त्यांनी केवळ दलितांचे जीवनमानच उंचावण्यासाठी लढा दिला असे नाही तर शेतकऱ्यांना हक्क मिळाले पाहिजेत ही देखील अपेक्षा होती. परंतु केवळ जनजागृतीच यासाठी महत्त्वाची नसून सत्तेची सूत्रेही असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी ‘स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या’ वतीने त्यांनी जाहीर सभेत शेतकऱ्यांचे शोषण कोण करते आहे आणि शेतकऱ्यांनी संघटित होणे कसे गरजेचे आहे, हे विशद केले. बाबासाहेबांच्या काळापासून शेतकऱ्यांची परिस्थिती खूप सुधारलेली आहे असे नाही. काही जाचक नियम जरी संपुष्टात आले तरी काळानुसार, महागाईनुसार शेतकऱ्यांच्या मालाला भाव योग्य असा मिळत नाही. त्यामुळे आजही आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. गांधी व काँग्रेस ही अस्पृश्य तथा शेतकऱ्यांचे भले करू शकणार नाही. ही धारणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची होती. मुळात काँग्रेसमध्येच धनिकांचा आणि जमीनदारांचा भरणा आहे. ज्याप्रमाणे उंदरांना मारून खाणे व त्याच्यावर जगणे हे असे मांजराचे जिणे आहे. त्याप्रमाणे गरिबांची पिळवणूक करून आपली श्रीमंती टिकविणे हे श्रीमंत लोकांचे उद्दिष्ट आहे असे ठाम मत बाबासाहेबांचे होते. आज तर संबंध बहुजन वर्गच दिशाहीन झालेला आहे. निवडणूक कालखंडामध्ये बलाढ्य पक्ष मताप्रमाणे पैशाचे वाटप करून सत्ता काबिज करत आहेत. त्यामुळे समाजामध्ये विकासाच्या अंगाने कामे होताना दिसत नाहीत. स्वतःला आंबेडकरवादी समजणारे दलित नेतेही केवळ स्वार्थाचा विचार करून दलबदल प्रवृत्तीने वर्तन करत आहेत. डिसेंबर महिन्यात निपाणी येथे १९३८ मध्ये झालेल्या सभेत डॉ. बाबासाहेब म्हणाले, ‘आतापर्यंत आपली शासित अशी एक जमात होती. परंतु येथून पुढे आम्हाला शासनकर्ती जमात बनवायचे आहे.’

धर्मातराची घोषणा आणि दीक्षा: १९१९-२० या काळापासून डॉ. बाबासाहेबांनी सार्वजनिक चळवळीमध्ये सहभाग घेतला. बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड महाराजांच्या मदतीने अमरिकेतून उच्च शिक्षण घेऊन मायदेशी परतले. ही बातमी राजर्षी शाहू महाराजांना कळाल्यावर त्यांना खूप आनंद झाला. राजा असूनही त्यांची भेट घेतली. बाबासाहेबांच्या प्रेरणेतून माणगाव येथे १९२० मध्ये दलित समाजाची परिषद घेतली. महाराजांनी बाबासाहेबांनाच या परिषदेचे अध्यक्षपद दिले. या परिषदेमुळे बाबासाहेबांच्या सार्वजनिक कार्याला सुरुवात झाली. अनेक चळवळी आणि लढा १९५६ पर्यंत दिला. परंतु दलितांच्या जीवनमानात सुधारणा दिसून येत नाही. त्यासाठी हिंदू धर्माचा त्याग करणेच त्यांना योग्य वाटले. म्हणून १९३५ साली नाशिक जिल्ह्यातील येवले मुक्कामी धर्मातराची घोषणा केली. 'हिंदू धर्मात जन्मलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही' अशी प्रतिज्ञा घेतली. यामुळे महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात हिंदू धर्माविषयी तिटकारा उत्पन्न झाला. हिंदूधर्म त्यागाची एक चळवळ सुरू झाली. निपाणीपासून सुमारे १५ मैल अंतरावर कारदगा या गावी सुमारे ७५ कुटुंबियांनी एकत्र धर्मांतर करून मुसलमान धर्माची दीक्षा घेतली. शिरगावी येथेही बऱ्याच लोकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. डॉ. बाबासाहेबांचे ठाम मत होते की, 'धर्म हा माणसासाठी आहे. माणूस धर्मासाठी नाही.'

धर्मातराच्या संदर्भाने ३१ मे १९३६ रोजी मुंबई येथे इलाखा महार परिषद घेण्यात आली. या परिषदेचे अध्यक्ष हैद्राबाद येथील एक थोर निष्ठावान कार्यकर्ते श्री बी. वेंकटराव हे होते. यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपले विचार मांडताना म्हणाले, "ज्या धर्मात आम्हाला माणुसकी नाही, जनावरांपेक्षाही हीन प्रकारची वागणूक ज्या धर्मात मिळेल अशा धर्माला आपण आपला धर्म मानणे मूर्खपणाचे आहे." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शीख, मुसलमान, ख्रिश्चन आणि इतर धर्माचा वीस वर्षे अभ्यास केला. अनेकांनी बाबासाहेबांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी विजयादशमीच्या दिवशी धर्मांतर करण्याचे निश्चित केले. धर्मातरासाठी 'नागपूर' हे ऐतिहासिक स्थळ निश्चित केले. इथे नाग लोकांची वस्ती होती. नाग लोक बौद्ध धर्माचे

निष्ठावान अनुयायी होते. इथेच हिंदू आणि बौद्ध धर्मीय नाग लोक यांच्यामध्ये संघर्ष झाला. चौदा एकर जागेमध्ये चार ते पाच लाख लोकांच्या उपस्थितीमध्ये भन्ते चंद्रमणी यांच्या उपस्थितीत डॉ. बाबासाहेब, भन्ते आणि माईसाहेब यांनी त्रिशरण पंचशील ग्रहण करून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. आज हे स्थळ 'दीक्षाभूमी' या नावाने पवित्र स्थळ म्हणून विश्वात नावारूपाला आलेले आहे. भारतातील विविध संशोधक, विद्यार्थी, अनुयायी आणि विदेशी पर्यटक इथे येऊन अगदी शांत आणि मनोभावे भगवान बुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वंदन करतात.

निष्कर्ष:

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सार्वजनिक कार्याला आरंभ १९२० मध्ये झाल्याचे स्पष्ट होते.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लढा अखिल मानवजातीसाठी असल्याचे जाणवते.
- ३) अनेक निष्ठावान कार्यकर्त्यांमुळे डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळी आणि लढा यशस्वी झाल्याचे स्पष्ट होते.
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध परिषदा, लेखन आणि संमेलनाच्या माध्यमातून दलितांची प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविरुद्ध मत परिवर्तन केल्याचे जाणवते.
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन आणि त्यांच्या भाषणाचे खंड आजही आणि भविष्यातही समाज परिवर्तनासाठी पोषक ठरणार आहेत.
- ६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी २० वर्षे भारतातील विविध धर्माचा अभ्यास करून अंतिम टप्प्यात मानवतावाद जोपासणाऱ्या बुद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.

संदर्भ ग्रंथ:

१. वराळे वळवंत, 'डॉ.आंबेडकरांचा सांगाती', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९८८, (प्रथम आवृत्ती)
२. https://en.wikipedia.org/wiki/B._R._Ambedkar
३. वर्तमानपत्रे, दैनिक लोकमत, दैनिक सकाळ, दैनिक लोकसत्ता. मासिके- लोकराज्य, योजना.

I S S N 2 2 7 8 - 3 1 9 9

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

***SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE***

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657